

Sic Itur Ad Astra 2003. 2-3. sz.

Tartalom

Tematikus cím: OTDK-tanulmányok

- **NIEDERREITER Zoltán : Egy újasszír fogadalmi és rangjelölő jelvény**
Hiány.
- **CSABAI Zoltán : Egy babiloni magánarchívum házbérleti szerződései** [334.12 kB - PDF]
- **BAJNOK Dániel , PATARICZA Dóra : "...Hirdesd ki az ezernevű Isis titkait..." titkosírással írt mágikus papirusz két töredékének elemzése** [288.07 kB - PDF]
- **NÉMETH András : Az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 20. számú kódexének új vizsgálata és a benne szereplő Phalarisz-levél fordítása** [236.64 kB - PDF]
- **VAJNÁGI Márta : Új hivatali nemesség Magyarországon a 18. század második felében** [147.93 kB - PDF]
- **VAJNÁGI Márta : Új hivatali nemesség Magyarországon a 18. század második felében: I. sz. Melléklet** [32.28 kB - PDF]
- **VAJNÁGI Márta : Új hivatali nemesség Magyarországon a 18. század második felében: II-IV. sz. Mellékletek** [104.61 kB - PDF]
- **PAPP Barbara : A Magyar Női Szemle elemzése**
Hiány.
- **CSÍKY Balázs : Trianon kérdésköre Kosztolányi Dezső életművében** [146.02 kB - PDF]
- **MOLNÁR János : A gazdasági rendőrség megalakulásának körülményei** [136.69 kB - PDF]

Egy babiloni magánarchívum házbérleti szerződése¹

MEZOPOTÁMIÁBÓL SZÁRMAZÓ gazdaságtörténeti forrásaink esetében fordulópontot jelent az újbabiloni kor, amelyből a korábbi korbokkal ellentétben bőségesen maradtak fenn források. Ebből a korból több mint 28 000 gazdasági okmányt publikáltak már. A szövegek döntő többsége Babilon, Uruk, Sippar, Nippur, Borsippa és Ur városából került elő és II. Nabû-kudurri-uşur, Nabû-na'id, Kürosz, Kambüszész és I. Dareiosz uralkodásának idejéből származik.² A dokumentumok fele két nagy, az uruki Eanna- és a sippari Ebabbar-templom archívumából való. A dokumentumok másik fele viszont magánlevéltárakból maradt fenn.³ Ez lehetővé teszi számunkra, hogy a Mezopotámiában élő emberek életét, vagy legalábbis üzleti tevékenységüket, lehetőségeiket, másokkal való levelezésüket és a levelek célját megismerjük.

Munkámban én is az újbabiloni korból származó forrásokkal foglalkozom. Bár archívumok – legyenek azok akár templomi, akár magánlevéltárak – Mezopotámia egész történelméből ismertek számunkra, a leghíresebbek⁴ és a legnagyobbak⁵ az újbabiloni korból származnak. Az újbabiloni birodalmat Nabû-apla-uşur alapította Kr. e. 626-ban⁶ és a perzsa hódításig, azaz 539-ig állt fenn. Az ún. káld/káldeus dinasztia legismertebb uralkodója II. Nabû-kudurri-uşur volt, aki 604–562-ig uralkodott. A dinasztia utolsó

1 Az itt bemutatásra kerülő tanulmány a 2003 áprilisában, Veszprémben megrendezett OTDK versenyen első helyezést elért „Egy gazdag babiloni, Iddina-Nabû levéltára a Kr.e. 6. századból” című pályamunkám tartalmi része. A tanulmány kisebb javításoktól eltekintve megegyezik az ott ismertetett munkámmal. Az itt közlése kerülő cikkben elmaradnak az archívum érintett szövegeinek akkád fordításai és a mellékletként csatolt névjegyzék. Ezúton szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Vargyas Péternek szakmai támogatásáért, és külön köszönettel tartozom Everling Jánosnak az archívum szövegeinek összeállításában nyújtott segítségéért.

2 DANDAMAYEV, 1986. 274.

3 DANDAMAYEV, 1986. 274.

4 Az Egibi (legújában lásd WUNSCH, 1993 és 2000) és a Murášû család (STOLPER, 1985 és 1997) archívuma.

5 A teljes Egibi archívumhoz 3000-4000 szöveg tartozik.

6 A tanulmányban található összes további évszám Kr. e. értendő.

uralkodója Nabû-na'id. A káld dinasztiát Kr. e. 539-ben II. Kúrosz perzsa uralkodó döntötte meg Babilon elfoglalásával, amelyet követően a perzsa birodalom 200 éven át uralkodott Mezopotámia felett.

A Nappāhu⁷ család levéltára az egyik legbőségesebb fennmaradt levéltár. Szövegeinek száma meghaladja a kettőszázat. Ez a nagy mennyiségű forrás viszont, egy-egy kivételtől eltekintve, a család két tagjától maradt fenn. Iddina-Nabû, akitől a legtöbb irat maradt fenn, a harmadik generáció tagja. Fia, Šellibi, aki követte apja üzleti tevékenységét, szintén jelentős számú szöveget hagyott ránk.

Munkámban Iddina-Nabû-levéltárának vizsgálatával foglalkozom. Az archívumban található szövegek Babilónia történelmének két korszakát kísérik figyelemmel, az újbabiloni és az óperzsa birodalom korát. A legelső ismert dokumentumok Nabû-na'id (556–539) uralkodásának idejéből származnak, és egészen Dareiosz (521–486) uralkodásának végéig találhatunk újabb iratokat. A Nappāhu-levéltár iratai jogi szempontok alapján több csoportba is besorolhatóak. Iddina-Nabû szerteágazó üzleti tevékenységének teljes kiértékelésére nem vállalkozhatom. Iddina-Nabû gazdasági tevékenysége három üzleti ág köré csoportosult: házainak bérbeadása, kölcsönökkel kapcsolatos ügyletek, templomi jövedelmekkel kapcsolatos bevételek. A tanulmány a házbérletekkel kapcsolatos szövegeket vizsgálja.

A mezopotámiai gazdaságtörténet vizsgálatának problémái

Az ókori Mezopotámia története iránt érdeklődőknek könnyen feltűnhet, hogy a gazdaságtörténetről kialakult kép még nem teljesen világos és egységes. Ennek alapvetően három oka van. Először is, Mezopotámia gazdaság- és társadalomtörténetének a gazdasági mechanizmusok szempontjából történő alapos vizsgálata csak a 20. század második felétől került az érdeklődés középpontjába, egészen addig alárendelt szerepet játszott. A 20. század elején Mezopotámia gazdasági forrásait jogi szempontok alapján vizsgálták. Az assziriológia ezen területének első kiemelkedő kutatói M. San-Nicoló, P. Koschaker és J. Kohler voltak.

Az ilyen típusú elemzési módszer a ránk maradt forrásanyag feldolgozási rendszerében különbözött, amely szerint a szövegeket először jogi

⁷ *Nappāhu* – *kovács*: sok család vezet vissza származását (az ókori keleti névadás szokásaira még később visszatérek) erre a kétkezi foglalkozással bíró ősre, mégis jelentős archívummal csak Iddina-Nabû családjának főága rendelkezik.

tartalmuk alapján, majd a kronológia szerint sorolták be. A 20. század elején a római jog kutatásának hatására Mezopotámia gazdasági okmányait is jogi tartalmuk alapján osztályozták, vizsgálták.⁸ A korai kutatások és tanulmányok is alapvetően bizonyos jogi kritériumok alapján válogatott és vizsgált szövegekről szóltak.⁹ Ezáltal a gazdasági struktúrákra (pl. mezőgazdaság) vonatkozó, átfogó tematikus tanulmányok az 1960-as és az 1970-es évekig háttérbe szorultak.

Másodsor, a rendelkezésünkre álló szövegek – habár jóval bőségesebbek, mint az utána következő korok gazdaságára vonatkozó forrásanyag, egészen a kora középkor végéig – rendkívül hiányosak az egyes mezopotámiai korszakokat illetően.¹⁰

Mezopotámia története során három olyan korszakot ismerünk, amelyből nagyon sok, mára már publikált gazdasági okmány maradt ránk.¹¹ E szerint a legtöbb ilyen irattal rendelkező korszakok időrendben a következők:

- III. Ur-i dinasztia kora (a 3. évezred vége),
- az óbabiloni kor (a 2. évezred első fele),
- az újbabiloni, óperzsa kor (626–331).

Az újbabiloni korból az iratok többsége magánlevéltárakból származik. Ezek a magánlevéltárak a 8. század végétől kezdve – az ezt megelőző századokra a leletek hiányában nem tudunk következtetéseket levonni – világosan mutatják egyes befolyásos személyek és családok rendkívül jelentős gazdasági tevékenységét.¹² Ezeknek az iratoknak a vizsgálata során lépésről lépésre láthatjuk magunk előtt, ahogy valaki egy- vagy többféle üzleti tevékenysége által jelentős vagyonhoz vagy hatalomhoz jutott.

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a babilóniai emberek legnagyobb többségétől, az alacsonyabb társadalmi helyzetű emberektől, nem maradt ránk egy sor sem, sem a gazdasági, sem a társadalmi életükre vonatkozóan.¹³ Az újbabiloni korból származó szövegekből a társadalom középső rétegének élete rajzolódik ki a legárnyaltabban.

8 RENGER, 1989. 166.

9 Ennek egyik szemléletes példája az általam később még sokszor megemlített könyv: SAN-NICOLÓ-UNGNAD 1935. – továbbiakban: NRVU.

10 Ezt ellensúlyozza némileg, hogy 3–1. évezredű Mezopotámia gazdasága alapvetően nem változott meg a kétezer év során – In: VARGYAS 2001. 284–285.

11 Nagyon lényeges, hogy természetesen csak azokat a korszakokat ismerjük alaposan, amelyekből a szövegeket már leközlötték. Tudomásunk van még kiadatlan, különböző múzeumokban lévő, más korszakokból származó leletekről.

12 OELSNER 1984. 221–222.

13 OELSNER, 1984. 224.

Harmadsorban, a Mezopotámia gazdaságtörténetével foglalkozók közötti elméleti vita miatt nem egységes a gazdaság képe. A kutatók nem értenek egyet a gazdaság piachoz való viszonyának megállapításában, ami alapvetően megosztja a véleményeket. Habár találunk kutatókat, akik egyértelműen felvonulnak egy-egy elmélet mögé,¹⁴ a gazdaság megértéséhez az elméletek ötvöződése szükséges.¹⁵ Nem céлом, hogy bármilyen módon is bekapcsolódjak, vagy akár bemutassam ennek a vitának az elemeit ebben a tanulmányomban.¹⁶

A levéltárak

Egy levéltár vizsgálatakor az első feladat az archívumba tartozó szövegek megkeresése. Sajnos, ezek a levéltárak nem az eredeti állapotukban állnak rendelkezésünkre, és itt nem is az elveszett szövegekre gondolok elsősorban, hanem hogy a levéltárak szövegei legtöbb esetben rablóátasásokból származó táblák felvásárlásával kerültek a múzeumokba. Mivel az okmányokat a múzeumok külön-külön vásárolták fel, az okmányok közötti kapcsolat feltárása nehéz feladat, és sokszor attól is függ, hogy az adott múzeum publikálja-e a szövegeket.¹⁷

Ennek a problémának az oka a felvásárolt okmányok leltározásában található meg. Strassmaier alapján az iratokat szigorú kronológiai sorrend szerint sorolták be,¹⁸ így még ha esetleg egyben is vásárolták meg egy archívum töredékét, vagy akár döntő többségét, csak a teljes múzeumi anyag átolvasása után állítható fel a levéltár. Sajnos, ez majdnem minden múzeum esetében így történt. Így fordulhat elő, hogy a British Museumban található különböző személyek magánlevéltárainak okmányai és egyes helységek, települések forrásanyaga a sippari Ebabbar-archívum anyagával együtt összekeveredve található.¹⁹

14 Lásd pl.: A Polányi Károly nevével jelzett szubsztantivista iskola képviselője Johannes Renger. „Meggyőződéses híve alig egy-kettő van, mint például Johannes Renger; s aki teljes tudatában van a jelentőségének, mint Morgens T. Larsen, az is csupán legáltalánosabb gondolatait tudja felhasználni.” In: KOMORÓCZY, 1992. 385.

15 VARGYAS, 1985. 232–233.

16 A vitának nagyon jó ismertetése: MIEROOP, 1999. 106–123.

17 OELSNER, 1984. 223.

18 OELSNER, 1984. 223. 6. l.j.

19 OELSNER, 1984. 223. – Ennek a hibának a kiküszöbölésére indult a British Museum sippari kollekciójának katalógusba vétele.

Az archívum szó elhangzásakor az ókori Mezopotámia újbabiloni korának történetében az Egibi-archívum az első, ami eszünkbe jut. Az Egibi-archívum azonban nem egy személyt, de még csak nem is egy családot jelöl, hanem személyek, családok sokaságát jelöli, akiket sokszor egyáltalán nem lehet rokonságba hozni egymással. Az ő nevük és családjuk eredete egy közös tényleges vagy tiszteletben tartott őshöz, Egibihez kapcsolódik. Az ő neve által soroljuk be mindannyiukat az Egibi-archívumba.²⁰ Mindez az ókori Mezopotámiában használt nevekből ered. A szerződő felek, amikor megadták a nevüket, gyakorlatilag egy rövid, származási családfát neveztek meg. Ez a következőképpen nézett ki az írásban: PN1 (az iratban ténylegesen fellépő személy), aki PN2 fia, aki PN3 fia.

A felsorolásban szereplő PN2 valóban PN1 apja volt, de PN3 nem PN2 apja és nem PN1 nagyapja, hanem a család tiszteletben tartott őse vagy pedig a szerződésben fellépő személy foglalkozásának megfelelő, egy korábbi rendkívül elismert ugyanazon foglalkozást űző személy neve. Emellett gyakori foglalkozásnevek is előfordulhattak, mint PN3-ként megadott nevek. Ebből eredően a fordításokban nem a PN3 fia fordítást használjuk, hanem PN3 leszármazottja fordítás a megfelelő. Akkád nyelven a következőképpen hangzik: PN1 *apīšū ša* PN2 *apīl* PN3²¹, vagy PN1 *māršū ša* PN2 *mār* PN3²²

Ez a két formula található meg a szövegekben. Ha az első kapcsolatnál az „*apīl*” szót használjuk, akkor ugyanez következhet utána is. Mindez ugyanígy vonatkozik a „*māru*” szóra is. Mindkét formulából jól látszik, hogy csak az első kapcsolatkor illeszkedik birtokos személyrag az előtte álló főnévhez és utána a *ša* kötőszó. Ez mutatja számunkra, hogy ebben az esetben a tényleges apáról van szó. Ez a szövegek olvasatakor lesz fontos, hiszen nem minden esetben adják meg mind a három nevet, hanem csak kettőt. Minderre azért volt szükség Mezopotámiában, mert rendkívül gyakoriak voltak bizonyos nevek, és az apa, az ős nélkül nem lehetne megkülönböztetni az okmányokban szereplő személyeket.²³

A levéltárakról legutóbb Olof Pedersén írt egy összefoglaló monográfiát, amelyben a Kr.e. 1500 utáni levéltárakat ismerteti, egészen Kr. e. 300-ig.²⁴

20 A leghíresebb Egibi család – az ún. fő családi vonal – a babiloni Šulaja családja, akiktől a legtöbb szöveg maradt ránk.

21 PN1 *A-šū ša* PN2 *A* PN3

22 PN1 *DUMU-šū ša* PN2 *DUMU* PN3, mindkét kifejezésnek ugyanaz a fordítása.

23 Erre manapság is találtunk példát. Kínában 100 személynévből mindössze kb. 25 nevet használnak, ami sok azonos személynévhez és igen nagy gyakorisághoz vezet.

24 PEDERSÉN, 1998.

Ebben a könyvében történeti korokra és városokra vonatkozóan ismerteti a levéltárakat.²⁵ Ennek keretében mutatja be az újbabiloni korból eredő levéltárakat is, hét részben, városok alapján besorolva: Babilon, Borsippa (Birs Nimrud), Nereb (Neirab), Sippar (Abu Habba), Nippur, Ur (Mugayyar), Uruk (Warka).²⁶

A minket édeklő Babilonból több híres levéltár származik. Az újbabiloni korból öt darab, templomból és palotából származó levéltár és könyvtár ismert (Babilon 7–11).²⁷ Öt, általa kiválasztott magánlevéltárat említ (Babilon 12–16), amelyekből természetesen a legismertebb, a már említett Egibi-archívum, amelybe 3.000–4.000 szöveg tartozik (Babilon 15).²⁸ Ezenkívül jelentősebb levéltárként a Bēl-ušallim archívumot említi, ahol a szövegek felét már publikálták.²⁹ A további három ismertetett archívumból kevés iratot közöltek eddig. Ezután még három magánkönyvtárat ismertet (Babilon 17–19).

Sajnálatomra a Nappāhu-levéltárat nem említi, pedig a szövegek mennyiségét tekintve a levéltár a legjelentősebbek közé tartozik, vagyis jóval bőségesebb, mint az Olof Pedersén által említett archívumok.³⁰ A hallgatás valódi oka, hogy a levéltár szövegei a rablásátások felvásárlásaiból származnak, és nem egy ásatáskor előkerült levéltárról van szó.

A Nappāhu család és Iddina-Nabû levéltára

A levéltár felépítésekor az elsődleges feladat a család megismerése és ezzel összefüggésben a teljes levéltár felállítása, illetve a magukat azonos ősrre visszavezető, de a családhoz nem tartozó személyek kizárása. A család négy generációját ismerjük, és feltételezésem szerint ebből három generációt közel teljesen fel tudunk vázolni, vagy legalábbis az iratokban emlí-

25 Ezen kívül közölte a csak Babilonban előforduló archívumokat egy külön megjelent cikkében: PEDERSÉN, 2000.

26 PEDERSÉN, 1998. 181–212.

27 A számozás az Olof Pedersén könyvében megjelent és általa használt számozást követi.

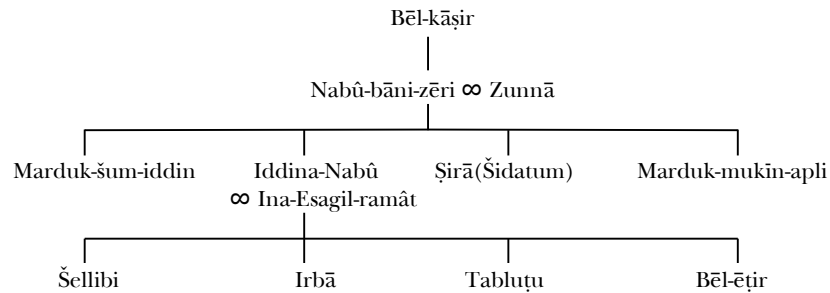
28 A Pedersén által megadott számadat viszont az egész Egibi-archívum tábla-anyaga. Everling János adatai alapján az Egibi-család babilóniai ágához – ide tartozik a leg-híresebb család is, Šulaja családja – kb. 1400 irat sorolható.

29 JAKOB-ROST, 1968 és JAKOB-ROST, 1970.

30 A Bēl-ušallim archívum 47 iratot tartalmaz.

tett, a felnőttkort is megért családtagokat.³¹ A család harmadik generációjához tartozik az az Iddina-Nabû, akinek személye dolgozatom tárgyát képezi.

A Nappāḫuk családfájának főága:³²

Bēl-kāšir: A család legelső ismert tagja. Két szövegből ismert: VS 4, 25; VS 6, 49. Mindkét iratban mint Nabû-bāni-zēri apja szerepel. Önálló, tőle származó szöveg nem maradt ránk.

Nabû-bāni-zēri: Iddina-Nabû apja. Mivel az előző két szöveg az ő tevékenységéhez kapcsolódott, így hát a legkorábbi hozzá köthető irat (egyben a levéltár legkorábbi irata) az 565. december 25-i VS 4, 25-ös irat. Ezenkívül számos iratban találkozunk vele mint fiai és lánya apjával.

Zunnā: Nabû-bāni-zēri felesége: Nbn 990.

Marduk-šum-iddin: A két fiútestvér közül ő az idősebb. Ezt az örökösödési szerződésükből lehet kiolvasni, amelyből kiderül, hogy ő $\frac{2}{3}$ részt, míg a fiatalabbik testvére Iddina-Nabû $\frac{1}{3}$ részt örököl. Lásd: Nbn 990.

Širā: Nabû-bāni-zēri Širā nevű lányával több iratban is találkozunk. Két iratban azonban Šidatum néven jelenik meg. Az egymással szoros összefüggésben lévő iratokból jól látszik, hogy órála van szó.³³

Marduk-mukīn-apli: Nabû-bāni-zēri harmadik fia csak egy szövegben jelenik meg tanúként: VS 5, 43.44.

Šellibi: Iddina-Nabû fia, aki valószínűleg az idősebb fiútestvér. Iddina-Nabû után hozzá kapcsolódik a legnagyobb levéltár. Legkorábbi szövege 522-ből származik, de rendszeres önálló üzleti ügyeiről 507 utánról tudunk. Tevé-

31 A Nappāḫu családfát és a velük sógorságban lévő családokat A. Ungnad ismertette: UNGNAD, 1935.

32 A Nappāḫu családot teljes részletességgel lásd uo.

33 VS 4, 119; VS 5, 123. Tartalmi okokból idekapcsolható a VS 4, 183 is.

kenységének fő időszaka a 490-es évek és a 480-as évek eleje. Šellibiről a dolgozatomban még többször említést fogok tenni.

Irbū: Valószínűleg Iddina-Nabū fiatalabbik fia: BV 76.

Bēl-ētir: Šellibi testvére két szövegből ismert: Dar. 481 és Dar. 522.

Tabluṭu: Iddina-Nabū lánya: BV 99.

A Nappāḫu levéltár iratai

A Nappāḫu levéltárba tartozó szövegek egy részét már többször ismertették különféle kiadványokban. Cornelia Wunsch gyűjtötte össze egy cikkében az általa ismert, a levéltárba tartozó iratokat.³⁴ Tanulmányában részletesen felsorolja, hogy eddig hol adták ki ezeket az okmányokat, illetve ismerteti az általa a közeljövőben publikálandó – mostanra már természetesen kiadott – iratokat.³⁵ A levéltár anyaga két nagy részre oszlik. Mindkét szövegcsoportot a 19. század végi felvásárlások során vették meg, így kerültek a múzeumokba.³⁶ A szövegek legnagyobb része a berlini Vorderasiatisches Museumban, illetve a londoni British Museumban található. Ezenkívül néhány szöveg más múzeumokban lelhető fel.

A két szövegcsoport közötti összefüggésre először Felix E. Peiser hívta fel a figyelmet.³⁷ Ennek alapján állította össze *Babylonische Verträge des Berliner Museum in Autographie, Transcription und Übersetzung*³⁸ című könyvét. Ebben kiadott 95+31³⁹ Berlinből származó szöveget és 36 british museumbelit⁴⁰, amelyek szoros összefüggésben állnak egymással és legnagyobb részük a Nappāḫu levéltárhoz kapcsolódik. Tehát Peiser az, aki először fedezte fel a két múzeum szövegei között fennálló kapcsolatot.⁴¹

34 WUNSCH, 1997.

35 WUNSCH, 1997. 231–233.

36 Ezek az iratok rablóátasításokból származnak. – In: WUNSCH, 1997. 231. 4. lj.

37 Felix E. PEISER: Die Zusammengehörigkeit der unter Nr. 84-2-11 im British Museum registrierten Thontafelsammlung zu den Thontafelsammlungen des Königlichen Museums zu Berlin. In: *SPAW* (1889), Berlin. 813–823.

38 Berlin, 1890.

39 A plussz 31, az előző szövegekhez kapcsolódó más szövegcsoportokban lévő, de a bennük található személyek alapján kapcsolódó berlini szövegekre utal, amelyeket a II. mellékletben közöl.

40 BV 96–131.

41 Az általa közölt British Museum-ból származó szövegek túlnyomórészt Šellibi levéltárba sorolhatók be.

A következő lépés a *Vorderasiatische Schriftdenkmäler* című sorozat 3–6. kötetei voltak⁴², amelyekben újbabiloni gazdasági iratok kópiáit publikálták. Ezeknek a legnagyobb része ehhez a levéltárhoz tartozott és megtalálhatóak benne a Peiser által lefordított szövegek is. A VS 3–6 legnagyobb hátránya talán a névregiszter hiánya. Így a levéltárat összességében nehéz rekonstruálni.

A VS 3–6 kópiáit A. Ungnad és M. San-Nicoló által írt 1935-ben kiadott *Neubabylonische Rechts- und Verwaltungsurkunden* (továbbiakban *NRVU*) című könyvben, német nyelvű fordításban közölték. Mivel a könyv jogi kritériumok alapján csoportosította a szövegeket, így az iratok levéltárjellege háttérbe szorult. Annak ellenére is így volt, hogy számos kereszt-hivatkozással találkozhatunk a könyvben, amelyek a különböző helyen található szövegek közti összefüggésekre mutatnak rá. Az ismert szövegeket tekintve ez a kettő – a VS 3–6; *NRVU* – a legnagyobb és legfontosabb forrás, amely rendelkezésünkre áll. Kisebb egységekben találhatóak még szövegek. Ezek közül ötöt C. Wunsch közölt két különálló tanulmányában.⁴³ Mind az öt szöveg Iddina-Nabû levéltárába sorolható be. J. MacGinnis újbabiloni templomi javadalmakról szóló cikkében négy szöveget érint, amely az Iddina-Nabû levéltárból származik.⁴⁴ Durand publikált egy szöveget a *Documents cunéiformes de la Ixe Section de l'Ecole pratique des Hautes Etudes. 1. köt.: Catalogue et copies cunéiformes* (Genf–Paris, 1982) című szövegkiadásban (n. 435). Itt egy Iddina-Nabû levéltárhoz tartozó adólevélről van szó. Martha T. Roth három tanulmányában érinti a levéltárat. Az újbabiloni hozományok vizsgálatánál Iddina-Nabû feleségének, Ina-Esagila-ramâtnak a hozományával foglalkozik. E kérdés keretében próbálja ő is tisztázni, hogy mikor jöhetett létre a házasság Ina-Esagila-ramât és Iddina-Nabû között.⁴⁵ M. T. Roth a cikkeiben már kiadott szövegeket elemez.

42 *Vorderasiatische Schriftdenkmäler der königlichen Museen zu Berlin*, Leipzig, Heft 3, 4. 1907. – Heft 5, 6. 1908.

43 WUNSCH, 1997. és WUNSCH, Cornelia: Neu- und spätbabylonische Urkunden aus dem Museum von Montserrat. In: MOLINA, M.–MÁRQUEZ, R. I. (szerk.): *Tabulae Montserratinae. AuOr 15* (1997) 139–194. – számomra nem hozzáférhető.

44 *AJO* 38–39 (1991–1992) 74–100.

45 Roth eredményét, amelyben Peisert követi, Wunsch megcáfolja, bár közelebb ő sem került a megfejtéshez.

A Nappāhu levéltárat tárgyaló, érintő tanulmányok, szövegkiadásokat időrendben a következő:

- *kiadallan szövegek*: Bertin-kópiákból.
- PEISER, Felix E.: Die Zusammengehörigkeit der unter Nr. 84-2-11 im British Museum registrierten Thontafelsammlung zu den Thontafelsammlungen des Königlichen Museums zu Berlin. In: *SPAW*, (1889) Berlin., 813–823.
- STRASSMAIER, Johann N.: *Inschriften von Nabonid, König von Babylon*. Leipzig, 1889. (N. 990)
- PEISER, Felix E.: *Babylonische Verträge des Berliner Museum in Autographie, Transscription und Übersetzung*. Leipzig, 1890.
- STRASSMAIER, Johann N.: *Inschriften von Cambyses König von Babylon*. Leipzig, 1890. (N. 45)
- STRASSMAIER, Johann N.: *Inschriften von Darius König von Babylon*. Leipzig, 1897. (N. 37, 522)
- THOMPSON, Reginald C.: *Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the British Museum*. (CT) 22, London, 1906. (n. 225)
- UNGNAD, Arthur: *Vorderasiatische Schriftdenkmäler*. Heft 3, 1907.
- UNGNAD, Arthur: *Vorderasiatische Schriftdenkmäler*. Heft 4, 1907.
- UNGNAD, Arthur: *Vorderasiatische Schriftdenkmäler*. Heft 5, 1908
- UNGNAD, Arthur: *Vorderasiatische Schriftdenkmäler*. Heft 6, 1908
- CLAY, Albert T.: *Babylonian Business Transactions of the first Millenium B. C.* (Babylonian Records in the Library of Pierpont Morgan 1). New York, 1912. (n. 80)
- SAN-NICOLÓ–UNGNAD, 1935.
- UNGNAD, 1935.
- DURAND, Jean-Marie: *Documents cunéiformes de la I^{ve} Section de l'Ecole pratique des Hautes Etudes*. 1. köt.: *Catalogue et copies cunéiformes*. Genf–Paris, 1982. (n. 435)
- ROTH, Martha T.: The Dowries of the Women of the Itti-Marduk-balātu Family. In: *JAOS*, 111. (1991) 19–37.
- ROTH, Martha T.: The Material Composition of the Neo-Babylonian Dowry. In: *A/O*, 36–37. (1989–1990) 1–55.
- MACGINNIS, John: Neo-Babylonian Prebend Texts from the British Museum. In: *A/O*, 38–39. (1991–1992) 74–100.
- ROTH, Martha T.: The Neo-Babylonian Widow. In: *JCS*, 43–45. (1991–1993) 1–26.
- MACGINNIS, John: *Letter Orders from Sippar and the Administration of the Ebabbara in the Late-Babylonian Period*. Poznan, 1995. (n. 52)

– WUNSCH, 1997.

– WUNSCH, Cornelia: Neu- und spätbabylonische Urkunden aus dem Museum von Montserrat. In: *Tabulae Montserratinae*. MOLINA, M.–MÁRQUEZ, R. I. (szerk.), *AuOr*, 15. (1997) 139–194.

Ezenkívül számos tanulmányban találkozunk a Nappāhu-levéltárral, de csak érintőlegesen, valamilyen példa kapcsán.⁴⁶ Az előző felsorolásból is látszik, hogy a levéltár ismert az assziriológusok előtt, foglalkoztak a szövegekkel külön-külön, de egységes, önálló, levéltárjellegű kiértékelése még nem történt meg.

Az Iddina-Nabû-levéltár iratai

A levéltár összes szövege nem érhető el számomra. Sajnos vannak olyan szövegek, amelyeket az idő előremenetelével sem olvashatok majd. Itt a kiadatlanul maradt Bertin-kópiákra gondolok, amelyek közül huszonhárom szöveg tartozik a Nappāhu-levéltárba és ebből hat Iddina-Nabû levéltárba. A többi szöveg fia levéltárba illeszkedik. Iddina-Nabû levéltárából eddig 122 irat ismert, ezek közül számomra jelenleg 108 elérhető. Iddina-Nabû levéltárának iratait jogi szempontok alapján tizenhat csoportba sorolhatjuk be. Ezek közül a legfontosabbak:

- házassági szerződések
- örökbefogadási szerződések
- házvásárlási okmányok
- rabszolga-vásárlási okmányok
- adóslevelek
- házak bérbeadására vonatkozó táblák
- templomi jövedelmekről szóló dokumentumok
- elszámolási, kifizetési iratok, stb.

Néhány megjegyzés Iddina-Nabû személyével kapcsolatban

Az ókori Mezopotámiában élő emberek életkoráról nagyon keveset tudunk, mivel sem születésük, sem haláluk időpontját nem ismerjük.⁴⁷ Az egyetlen támaszt számunkra a ránk hagyott táblák jelentik. A mezopotámiai emberek életkorának behatárolásakor igazán fontos a források ar-

46 Lásd pl.: OELSNER, 1984. 232.

47 Ez alól a királyi családok tagjai számíthatnak kivételnek. Pl.: Nabû-na'id anyja Adad-Guppi (Hadad-happe – MAYER, 1998.) felirata, amely szerint 104 évet élt.

chívumszerű feldolgozása. A személyek életéről a tőlük fennmaradt első és utolsó tábla ad felvilágosítást. Mindez persze életüknek csak egy szűk periódusát mutatja be nekünk, de mégis valamilyen támponttal szolgál.

Iddina-Nabû esetében a legkorábbi szöveg 544-ből⁴⁸ származik, az utolsó pedig 501-ből.⁴⁹ Az archívum segítségével így életének negyvenhárom évét sikerül végigkísérnünk. Arra a kérdésre, hogy hány évet élt előtte, nem tudunk pontos választ adni. Sokat segítené nekünk, ha ismernénk Iddina-Nabû házasságkötésének időpontját, de ez is csak akkor segít, ha feltételezünk egy életkort, amikor már biztosan megnősülhetett.

Iddina-Nabû az Egibi család egyik oldalágának leszármazottját, Ina-Esagila-ramátot, Balātu lányát vette feleségül.⁵⁰ A házasságkötésük időpontját azonban nem ismerjük, annak ellenére, hogy Ina-Esagila-ramát hozományserződése fennmaradt. A dátumnál törött a tábla és az uralkodó neve sem olvasható.

A házasság időpontjával hárman foglalkoztak. Peiser a *Babylonische Verträge* c. könyvében a szövegek kommentárjában érinti, M. T. Roth az újbabiloni hozományokról írt tanulmányában és C. Wunsch Iddina-Nabû egyik adósleveléről szóló cikkében.⁵¹ M. T. Roth, Peiser érvelését követve, a házasságkötés időpontját Nabû-na'id 17. évére (539-re) teszi. Ezt C. Wunsch megcáfolja a hivatkozott szöveg fordításának kijavításával.⁵² Habár mind-egyik érvelés valamilyen szempontból elfogadható, a levéltár szövegeinek átolvasása után más következtetésre jutottam.

A VS 4, 207 első ránézésre egy rendkívül töredékes adóslevél. Ebben az adóslevélben Iddina-Nabû kölcsön vesz bizonyos mennyiségű pénzt. A hitel biztosításáért Iddina-Nabû zálogba adja az egyik rabszolganőjét, Nanâ-bêl-ušurt.⁵³ Az okmány dátumozása azonban teljesen kitörött, így nem tudjuk, mikor készült.

48 VS 6, 85.

49 VS 3, 127.

50 A család rokonságát az Egibi család fő ágához – a babiloni Šulaja családja – nem lehet bizonyítani.

51 WUNSCH, 1997.

52 WUNSCH, 1997. 233–234. 8. lj.

53 Habár a kölcsön mértékét nem is ismerjük, de egy rabszolga bérét igen, amely munkaerejével volt egyenlő. Ezek alapján az ő bérük 12 sékel volt évente, azaz 1 sékel havonta (DANDAMAYEV, 1988. 54. és lásd uo. „A rabszolga bére megegyezett a szabad munkásokéval”). Ebből eredően ha a kölcsönvett összeg kamataként dolgozik Nanâ-bêl-ušur a kölcsönadónál – és figyelembe vesszük, hogy ezekben az esetekben a rabszolga munkája a hagyományos 20%-os kamatot váltja ki, lásd pl. UET

Ez az adóslevél akkor lesz igazán érdekes a házasságkötés szempontjából, ha megvizsgálunk másik két iratot. Nanâ-bêl-uşurt Iddina-Nabû felesége, Ina-Esagila-ramât vette meg Nūptâtól, Na'id-Marduk lányától, Babūtu leszármazottjától.⁵⁴ Ebben az iratban Ina-Esagila-ramât mint Balātu lánya jelenik meg. Iddina-Nabû nem említi az irat. Ezzel szemben a VS 6, 97-es szöveg szerint egy bizonyos Iddina-Nabû, Šulaja fia, az építómester leszármazottja Iddina-Nabûval áll már perben Nanâ-bêl-uşur miatt.⁵⁵ Ebben az iratban Iddina-Nabû már mint Ina-Esagila-ramât férje lép fel.

A fentebb ismertetett tényekből az válik számomra világossá, hogy a dokumentumok keletkezése között kellett hogy legyen Iddina-Nabû házassága. Mindkét tábla jól datálható, a VS 5, 35 537. 2. 8-án keletkezett, azaz Kúrosz első uralkodási évében. A VS 6, 97 537. 7. 5-ről maradt fenn.

A fentebb felvázoltak alapján arra a következtetésre jutottam, hogy szemben Peiser és Roth azonos állításával, amely szerint a házasságkötés Nabû-na'id utolsó évében történt, illetőleg pontosítva C. Wunsch becslését,⁵⁶ Iddina-Nabû és Ina-Esagila-ramât házasságkötésére valamikor 537. 2. 8. és 537. 7. 5. között eltelt öt hónapban kerülhetett sor. Az itt ismertetettek alapján egy lépéssel közelebb kerültünk Iddina-Nabû életkorának meghatározásához.

Mezopotámiában felnőtté akkor vált valaki, ha az apja kiházásította, és önálló otthonban külön életet tudott kezdeni az apja által biztosított föld segítségével.⁵⁷ Nagyon jól látszik tehát, hogy a felnőtté válás nem életkorhoz kötött, nem létezett olyan formában, mint manapság. Azt is látjuk azonban, hogy a felnőtté nyilvánítás nem előfeltétele a házasságnak, hanem a kettő valamikor együtt történik meg. Figyelembe véve a középkor házassági szokásait és a biológia adta lehetőségeket, a házasság a 14. élet-

4, 75 – akkor megállapítható, hogy Iddina-Nabû 1 mana ezüstöt, vagy 1 mana ezüst értékű más árut kapott kölcsön.

54 VS 5, 35.

55 Habár a per a rabszolgánőről és az ő tulajdonlásáról szólt, az igazi ok más lehetett. A vásárlási okmányban olvashatjuk, hogy Ina-Esagila-ramât nem csak az asszonyt, hanem egy kisgyermeket is megvásárolt. A rabszolgák ára ebben a korban 50-60 sékel volt (DANDAMAYEV, 1988. 54.), a gyerekek ára ennek a töredéke. Éppen ezért olvashatjuk, hogy Ina-Esagila-ramât 1 mana 12 sékel ezüstöt fizet összesen. A 12 sékel ezüst lehetett a fiú ára. Ezért a fiúért indították valószínűleg a pert.

56 „A hozományszerződés ... Nabû-na'id utolsó éveiből és Kúrosz uralkodásának első éveiből származhat” – In: WUNSCH, 1997. 233.

57 EBELING, 1957–1970. 11.

évtől már szóba jöhet.⁵⁸ Az is valószínűsíthető, hogy a 25. életév betöltéséig erre sor kerülhetett. Ezek alapján feltételezhetjük, hogy Iddina-Nabû 563 és 552 között született.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a levéltár kialakulása idején, 544 után, Iddina-Nabû ifjúkora elején volt.⁵⁹ Életének üzleti tevékenységét ettől kezdve, ha töredékesen is, de végigkísérhetjük. Halálának idejét szintén nem ismerjük. Ebben az esetben könnyebb helyzetben lennénk, ha ránk maradt volna fiai örökösödési szerződése.

Az utolsó biztosan datált irat 501-ből származik. Fia, Šellibi üzleti tevékenysége – annak ellenére, hogy korábbról is vannak tőle irataink – 507 után kezd jelentőssé válni. Az ismert szövegekből arra következtetnek, hogy Iddina-Nabû fokozatosan adta át üzleti ügyeit Šellibinek. Šellibitől származó iratok legnagyobb mennyisége azonban a 490-es évekből és a 480-as évek elejéről származik, abból a korból, amikor már nincsen szövegünk Iddina-Nabûtól.

Ez két következtetésre ad lehetőséget. Iddina-Nabû fokozatosan vett be a fiát az üzleti életbe, majd egy idő után „nyugdíjba” vonult.⁶⁰ Ennek az időpontját mutathatná az 501 körüli dátum. Valószínűbbnek látszik azonban, hogy Iddina-Nabû 501 után nemsokára meghalt, és fiának ezért kellett minden tevékenységet átvennie.⁶¹

Minden magánlevéltár gazdasági okmányokat, szerződéseket és leveleket foglalhat magában. A mi esetünkben azonban azonosítható levelek

58 Ehhez lapcsolódóan megjegyezném, hogy az ifjúkor megítélése más volt az ókori Mezopotámiában. A gyerekek öt éves korukban már ugyanúgy dolgoztak, mint a felnőttek. – In: WAETZOLDT, 1988. 40. és részletesebben lásd WAETZOLDT, 1987. 132–135. Bérezésük teljesen mindennapos volt. Általában a felnőttek bérének a felét keresték. – In: DANDAMAYEV, 1988. 54.

59 Bár nem indokolta, de ugyanezt írta C. Wunsch is a tanulmányában – WUNSCH, 1997. – amelyben egy adóslevelet elemez. A tartalmából – Iddina-Nabû megvert valakit, a bírák elítélték, ezért fizetnie kell – és abból, hogy a szöveg az archívum kialakulásának első évéből származik, C. Wunsch is arra következtetett, hogy ekkor még fiatakorát élte Iddina-Nabû.

60 Ez kiderülne számunkra az archívumból. Ez történt pl. amikor Gimillu örökre fogadta Iddina-Nabût, és átadta neki templomi jövedelmeit és az adósleveleit, amelyek összesen 3 mana 35 sékel ezüst értékűek voltak. Ekkor azonban még élt Gimillu és a szerződésben biztosította is magának a megélhetéséhez szükséges jövedelmet. A kölcsönbe adott pénzmennyiségek kamatait és meghatározott élelmiszert kellett Iddina-Nabûnak a számára biztosítani. – VS 5, 47.

61 Itt jegyezném meg, hogy a fiától származó szövegek jelentős részét nem tudom vizsgálni, mert a British Museum kiadatlan kópiái közé tartoznak. Elképzelhető, hogy választ kaphatnánk kérdésünkre.

nincsenek. Iddina-Nabû életének vizsgálata így kizárólag az üzleti tevékenységére korlátozódik.

Bevezetés Iddina-Nabû gazdasági tevékenységéhez

Nabû-bāni-zēri, Iddina-Nabû apja különböző templomi jövedelmeket hagyott fiaira, akik azt a hagyomány szerinti módon osztották fel maguk között. Iddina-Nabû családjának egy távoli rokona,⁶² Gimillu 527-ben örökbe fogadta.⁶³ Ez sorsfordító volt Iddina-Nabû életében, hiszen örökbefogadójától számos templomi juttatást és 3 mana 35 sékel ezüst értékben adósleveleket is örökölt. Felesége, Ina-Esagila-ramát hozományként Babilon környékén három földterületet kapott apjától, amelyből jelentős bevétel származott.⁶⁴ Üzleti tevékenységei közül a legfontosabbak a házak bérbeadása, a kölcsönügyletek és a templomi javadalmak⁶⁵ voltak. Tanulmányomban a házbérletekkel kívánok részletesebben foglalkozni.

A levéltár iratainak datálásáról

Az ókori Mezopotámia forrásainak pontos datálásához három módszer áll rendelkezésünkre. A legbiztosabb az, ha az okmány dátummal ellátott és – amennyiben a kor kronológiája biztos – a dátum átszámítható. Erre az egyik legjobb példa az újbabiloni és az utána következő korok, amelyek dátumai napra pontosan átszámíthatóak.⁶⁶ Ha a dátum pontos ugyan, de esetleg a kronológia nem biztos, a régészet nyújthat segítséget. Ha ismert a tábla pontos lelőhelye, hogy melyik feltárt rétegből jutott napvilágra, akkor ez egy újabb segítséget nyújt a datáláshoz. Az írásképből következtetett dátumozásra akkor van szükség, ha semmilyen más információnk nincsen a tábla korára vonatkozólag.

Az Iddina-Nabû-levéltár iratai az újbabiloni és az óperzsa kor idején keletkeztek. A dátumok meghatározásakor így szerencsések vagyunk, hiszen a csillagászati megfigyelések lejegyzésének eredményeként az okmányokban megadott dátumokat pontosan át lehet számítani. A szövegek átírásakor és fordításakor minden esetben közlöm az irat dátumát vagy eset-

62 Az apja unokatestvére. – In: UNGNAD, 1935. 324.

63 VS 5, 47.

64 Kār-Tašmetumban, Nabatuban és Kār-Nabûban. – In: *NRVU*, 429–430.

65 Meghatározott templomi tisztséggel együtt járó földbirtok.

66 PARKER–DUBBERSTEIN 1971⁴ 27–47.

leges keletkezési idejét vagy azt az időintervallumot, amikor feltételezhetőleg megírták. Az alábbiakban Iddina-Nabû házbérlettel kapcsolatos szövegeit elemzem. A dokumentumok csakúgy, mint a levéltár összes szövege, ékírással készültek, az akkád nyelv későbabiloni dialektusában.⁶⁷ A későbabiloni nyelvjáráson már egyre jobban érződött az arámi nyelv hatása, így már egy kevert nyelvről van szó, amelynél nehéz eldönteni, hogyan hangzottak a mondatok valójában. Az átírásban a sumerogrammal írt szójeleket nem írom át akkád nyelvre, így a leghűebben adom vissza a táblán található szöveget.

Iddina-Nabû házbérleti tevékenysége

Házbérlettel kapcsolatos táblák időrendben

Szám	Hely	Dátum	Szövegtípus
VS 5, 59	Babilon	521. 4. 27.	szerződés
VS 5, 61	Babilon	520. 10. 12.	szerződés
VS 5, 64	Babilon	518. 7. 31.	szerződés
VS 4, 110	Babilon	517. 5. 23 ⁶⁸	házbérlet fizetése
VS 4, 106	Babilon	517. 9–10. x. ⁶⁹	házbérlet fizetése
VS 5, 68	Babilon	517. x. x. ⁷⁰	szerződés
VS 4, 129	Babilon	512. 8. 27.	házbérlet fizetése
VS 6, 201	Babilon	511. x. x. ⁷¹	szerződés
VS 4, 138	Babilon	509. x. x. ⁷²	házbérlet fizetése

67 A későbabiloni dialektust beszélték az újbabiloni és az azt követő korban. – In: SODEN, GAG. 246.

68 A szöveg kópiája alapján 516-nak is olvasható, de tartalmi okokból az 517-es dátum a valószínű – In: *NRVU*, 164. 4. l.j.

69 A dátumban a hónap neve jól olvasható, a napra vonatkozó rész kitörött. Arahsamnu hónap napjai részben szeptemberre, részben októberre estek ebben az évben.

70 A hónap kitörött, a nap olvasható, de így nem számítható át.

71 A tábla rendkívül töredékes. A dátumnál teljesen hiányzik az uralkodó neve, de mivel az összes házbérleti szöveg Dareiosz korából származik, ezért a 11. uralkodási évet Dareioszhoz kapcsoltam.

Szám	Hely	Dátum	Szövegtípus
VS 5, 78	Babilon	507. 8. 7.	szerződés
VS 5, 81	Babilon	506. 5. x.	szerződés
VS 5, 82	Babilon	506. 6. 9.	szerződés
VS 4, 146	Babilon	505. 3. 14.	házbérlet fizetése
VS 5, 84+151 ⁷³	Babilon	504. 8. x.	szerződés
VS 5, 131	Babilon	511–486 ⁷⁴	szerződés
VS 4, 182	Babilon	Dar. ⁷⁵	házbérlet fizetése

Iddina-Nabû levéltárában tizenhét házbérlettel kapcsolatos irat található. Ezekből tizenegy bérleti szerződés és hat a bérleti díj számlája. A következőkben a szövegeket először formai, majd tartalmi szempontok alapján elemzem.⁷⁶

Házbérleti szerződések formulája

Az újbabiloni korból származó házbérletek három formula alapján készültek. A különböző szövegtípusok használata között látszólag nincsen különbség, valószínűleg az írnok szokásától függött, hogy melyiket használta.⁷⁷

Legritkábban közelítik meg a szerződést a bérlő oldaláról, ilyenkor „A bérbeadó háza. A bérlő benne lakik”⁷⁸ kifejezést használják.

72 Az 509-es dátum a legvalószínűbb, de mivel sérült a 13-as szám, elképzelhető a 14., 15., 16. év is. A hónap kitörött, a nap olvasható, de így nem számítható át.

73 A két tábla teljesen kiegészíti egymást a múzeumi ellenőrzés után. Heather D. Baker kedves szóbeli megjegyzése. Ehhez lásd a tanulmány végén olvasható bekezdést.

74 Az évnél egy tízes jel mindenképpen olvasható, az utána következő számok helye azonban kitörött, így Dareiosz összes további uralkodási éve lehetséges.

75 Dareiosz neve, ha kiegészítve is, de tisztán olvasható, viszont az év kitörött. A hónap és a nap is jól olvasható, de az év hiányában nem lehet átszámítani. A időpont valamikor április vége és június vége között lehetséges.

76 A különböző típusú bérleti szerződéseket tartalmazó táblák általános jogi szempontú elemzéséhez lásd: OPPENHEIM, 1936.

77 RIES, 1994. 177.

78 *bītu ša BA (bérbeadó) BV (bérbevevő) ina libbi ašib*

Ha sem a bérbeadó, sem a bérlő oldaláról nem akarják kihangsúlyozni a szerződést, akkor „A bérbeadó háza. A ház bérleti díjáért a bérlő rendelkezésére áll”⁷⁹ formájú szöveget használják.

A leggyakoribb esetben a bérbeadó személy szempontjából közelítik meg a bérbeadást. A legtöbb szerződésben ez található meg: *bītu ša BA (...)*⁸⁰ *ana idi bīti (...)*⁸¹ *ana BV iddin* – „A bérbeadó háza, házbérléért a bérlőnek adja.” Ez a formula található meg Iddina-Nabû összes házbérlési szerződésében. A közbeékelte kifejezések nem változtatnak a különböző formulákon.

A házbérlési szerződések állandó kifejezései

A szerződésekben olvasható különböző, ismétlődő kifejezések a házat bérbeadó és bérlő személy kötelességeit írja le. A bérbeadó kötelessége rendszerint a ház rendelkezésre bocsátásában merül ki.⁸² Ezzel szövegeinkben nem találkozunk. A bérlőnek viszont sokrétű kötelezettségei vannak. Alapvetően két csoportra oszlanak: *a karbantartási munkálatok biztosítására* és *egyéb mellékszolgáltatásokra*, amelyek anyagi természetűek is lehetnek.

A karbantartási munkálatokra vonatkozó kifejezések közül kettő mindenképpen kétértelmű munkára vonatkozik: *ūru išanna* – a tetőt kijavítja,⁸³ és *batqa išabbat* – az alapfalat rendben tartja.⁸⁴

Az alapfalra vonatkozó kötelesség mindegyik szerződésben benne van, tehát – a biztosan olvasható szerződéseket figyelembe véve – a legkevésbé az volt, hogy a házat olyan állapotban adja vissza a bérlő, mint amilyenben megkapta. Nem minden munkát kellett azonban a bérlőnek állnia: *dullu libnāti qanū u gušūru mala ina libbi ippuš (ultu muḫḫi 1 šiqli kaspu)*⁸⁵ *ana muḫḫi Iddina-Nabû imanna*⁸⁶ – téglán, nádton, gerendán végzett munkát, amennyit elvégzett (egy sékel ezüst felett) Iddina-Nabûnak felszámolja.

79 *bītu ša BA* (bérbeadó) *ana idi bīti ina pāni BV* (bérbevevő)

80 Itt esetleg a ház elhelyezkedésére vonatkozóan adnak meg utalásokat.

81 Itt adhatják meg, hogy hány évre a bérlő a ház, és mennyi a ház éves vagy havi bérleti díja.

82 RIES, 1994. 175.

83 VS 5, 61; VS 5, 64; VS 5, 78; VS 5, 81; VS 5, 82; VS 5, 84+151.

84 VS 5, 59; VS 5, 61; VS 5, 64; VS 5, 78; VS 5, 81; VS 5, 82; VS 5, 84+151.

85 VS 5, 64; VS 5, 81; VS 5, 84+151.

86 VS 5, 78; VS 5, 82.

Ebből világosan látszik, hogy itt már a ház tartós elemeiről van szó. Ha esetleg valami oknál fogva hiba keletkezik bennük, akkor kijavításuk költsége a szerződések alapján oszlik meg a bérbeadó és a bérbevevő között. Két esetben minden költség Iddina-Nabû terhel, míg az esetek többségében, az egy sékel feletti költségek hárulnak Iddina-Nabûra.

A következő mellékszolgáltatás meghatározása bizonytalan: (*ina arhi*) *nisannu du'uzu u kislimu nûptu innappu* – nisannu, du'uzu és kislimu hónapban „ráadást” fizet.⁸⁷

Erről mindössze annyit tudunk, hogy az éves bérleti díj mellett fizetendő mellékszolgáltatás.⁸⁸ Azon viszont érdemes elgondolkozni, hogy miért pont az 1., 4., 9. hónapban kellett ezt fizetni, vagy szolgáltatni. A 6. hónap éppen kimarad a sorból, ekkor kellett ugyanis a második féléves bérleti díjat fizetni. A *nûptum* mértékéről, mennyiségéről sajnos nem tudunk semmi biztosat. Az egyetlen adat, amelyet ismerünk, hogy a *nûptum* a *qin-najâtu* szolgáltatással⁸⁹ együtt ½ sékel ezüst volt.⁹⁰ A *nûptumot* alkalmanként helyettesítő *šugarrû* szolgáltatásról viszont tudni lehet, hogy eredeti jelentésében a datolya valamilyen mellékterméke volt, majd ezután alakult át egyfajta pótlólagos szolgáltatássá.

A bérleti díj fizetésével kapcsolatos kifejezések

A házbérleti díjak fizetését havonta, vagy éves rendszerességben határozták meg. Havi fizetés megállapításakor nem tartozott hozzá különösebb formula. Az éves bérleti díjat viszont két részletben, félévente kellett fizetni. Erre egy nagyon jól felismerhető kifejezést láthatunk a szerződések többségében: *ahi kaspi ina rēš šatti rehti kaspi ina mišil šatti inaddin* – az ezüst felét év elején, a maradék ezüstöt az év közepén adja meg. Ez a kifejezés a tizenegy szerződés közül hétben megtalálható,⁹¹ két szerződés annyira töredékes, hogy nem látjuk, szerepel-e benne,⁹² egyben havi fizetést állapítottak meg.⁹³ A bérleti díjat előre kellett kifizetni az egész félévre.

87 A *nûptum* szó fordítása és értelmezése bizonytalan. – In: OPENHEIM, 1936. 86. A CDA értelmezése: (supplementary) gift, payment – In: CDA, 258.

88 RIES, 1994. 176.

89 Ez a mellékszolgáltatás a szövegekben nem fordul elő.

90 RIES, 1994. 176.

91 VS 5, 61; VS 5, 64; VS 5, 68; VS 5 78; VS 5, 81; VS 5, 82; VS 5, 84+151.

92 VS 6, 201; VS 5, 131.

93 VS 5, 59.

Emellett a szerződésekből az is megtalálható, hogy szerződéskötéskor a bérlő kifizette-e az első félév bérleti díját. Ez két szerződésben jelenik meg. A VS 5, 84+151-ben az év második felének az ezüstjét fizették, ezért a szöveg az év közepén fizetendő ezüstről szól: *kaspu ša mišil šattišu Iddina-Nabû ... mahîr* – az év közepén fizetendő ezüstöt Iddina-Nabû ... megkapta; valamint: *kaspu ša vëš šattišu Iddina-Nabû etîr mahîr* – az év elején fizetendő ezüstöt Iddina-Nabû kifizetve megkapta.

Ezekenkívül a számlákban találkozunk eskütelekkel is. A VS 4, 129-es iratban a királyra, Dareioszra esküsznek a ház rendben tartásáért. Ebben a szövegben Nabû-mušetiqrurri kifizeti a 8. hónap végéig esedékes bérleti díjat. Azonban a 7. sorban olvashatjuk, hogy 1,5 sékel ezüstöt fizet Iddina-Nabûnak. Ez a megjelölés biztosan nem a bérleti díjat jelöli, mert az összeget – amelyet nem minden esetben tüntetnek fel⁹⁴ – nem itt szokták jelölni. A mellékszolgáltatásokról sem lehet szó, mert akkor azt külön megneveznék (lásd VS 4, 146). Valószínűleg valamilyen kár keletkezett a házban, azt kellett kifizetnie, és a további rongálás elkerülése miatt tett esküt a királyra. A VS 4, 110-es szövegben a következő eskütétel található: *neš šarri itteme kî adi batqa ša asurrû ašabbata* – a királyra esküszöm: az alapfalat rendben tartom.

Iddina-Nabû bérbe adott házainak kérdése

A házbérleti szerződésekből mindig próbálták jellemezni a bérbe adott házak elhelyezkedését, általában valamilyen kifejezéssel. A leggyakrabban használt meghatározás a szomszédos ház tulajdonosának megnevezése⁹⁵ vagy a ház telkét érintő utcák megjelölése volt. Ha a város topográfiájából esetleg ismert számunkra az utca, akkor szerencsés esetben meg lehet határozni, hogy a város melyik kerületében volt a ház. Erre nagyon jó példával szolgál nekünk a levéltár. A házbérleti szerződések közül (11 db) kilencben meg van határozva a ház helye. Ezekből a helymeghatározásokból következtethetünk arra, hogy Iddina-Nabû hány házat adott bérbe. Az *NRVU* 158. oldalán lévő 115-ös szöveg kommentárjában arra utalnak, hogy Iddina-Nabûnak csak két házat lehet pontosan beazonosítani. A szerződések közül a következő helymeghatározásokat olvastam ki:

94 Lásd később.

95 Lásd még földterületek meghatározása.

- szomszédos ház alapján: Tāb-šilli-Marduk háza melletti ház⁹⁶ (1. számú ház),
- telket érintő utcák alapján: Nabû és Nanâ isten útja mellett, a kijárat nélküli utca melletti ház⁹⁷ (2. számú ház),
- Nabû és Nanâ isten útja mellett, a széles utca melletti ház⁹⁸ (3. számú ház),
- nincsen helymeghatározás: 4. és 5. számú ház,⁹⁹
- bizonytalan meghatározású, de mindenképpen a Nabû és Nanâ isten útja melletti két ház egyike.¹⁰⁰

Vizsgáljuk meg ezeket a házakat.

Az 1. számú ház két szövegben szerepel, habár Tāb-šilli-Marduk neve mindkét iratban töredékes, személye számunkra jól ismert számos iratból, amelyek írnoka volt. A 2. számú házat négy iratból jól olvashatóan ismerjük. A 3. számú házat, amely csak egy szerződésből ismert, az *NRVU*-ban nem különítette el M. San-Nicoló és A. Ungnad, pedig a fordításukban ők is jelezték, hogy itt a széles utca melletti házról van szó. Valószínűleg írnoki hibának vélték, hogy nem a többször előforduló kijárat nélküli utca meghatározást használta az írno, hanem a széles utca kifejezést. Később látható lesz, hogy itt egyértelműen egy másik házról van szó. Szövegeink között található egy szerződés, amely szintén egy olyan házra utal, amely Nabû és Nanâ útja mellett van, de mivel az előtte lévő sor vagy sorok töröttek, nem lehet megállapítani, hogy a fent ismertetett két ház közül melyikről van szó. Végül maradt két olyan szerződés, amelyben nem olvasható semmilyen támpont a ház helyét illetően. Bár csak a következő részben tárgyalom majd, de már most megelőlegezem következtetésemet, mely szerint a két szerződés esetében – ahogy azt a számozásnál már látni lehetett – két különböző házról van szó. Összegzésképpen megállapítható, hogy Iddina-Nabûtól összesen öt ház bérbeadásról vannak forrásaink.

96 VS 5, 61; VS 5, 81
 97 VS 5, 64; VS 5, 78; VS 5, 84+151; VS 5, 131.
 98 VS 5, 82.
 99 VS 5, 59; VS 5, 68.
 100 VS 6, 201.

A szerződésekből szereplő házak Babilon topográfiájában

Nehéz feladat számomra, hogy kapcsolatot találjak a rendelkezésre álló topográfiai adatok és az általam vizsgált szerződésekből szereplő meghatározások között. Jelenleg két térkép van ebben segítségemre. Az 1. számú térképről jól leolvasható *Nabû* utcája a város déli negyedében, Marduk templomától délre. Andrew George a cikkében ezt az utcát az Uraš kapuhoz vezető utcaként határozza meg.¹⁰¹ Nanâ isten útját azonban nem lehet megtalálni egyik térképen sem, illetve nem sorolja fel Andrew George sem az utcák között.¹⁰² Egy utcát tehát valószínűleg sikerült azonosítanunk, és így azt feltételezhetjük, hogy Iddina-Nabûnak a déli negyedben lehetett két háza (a 2. és a 3. számú ház). Ez volt a Šuanna-negyed (2. térkép), amelyben két templom található: az E-ḫursag-til(1)a (Ninurta temploma) és az E-šasurra (Ishara temploma).¹⁰³ Ebből számunkra az Ishara-templom érdekes, hiszen több templomi jövedelme az Ishara-templomhoz¹⁰⁴ tartozott.

Ezekből számomra az a következtetés vonható le, hogy Iddina-Nabû családja a Šuanna-negyedben lakhatott, hiszen feltételezhetően két háza is ebben a negyedben volt, és több szállal is kötődött a negyed templomához.

A szerződésekből szereplő bérleti díjakról

A bérleti díjak fizetését kétféle módon állapították meg. A bérletet vagy havi rendszerességgel kellett fizetni, vagy egész éves bérleti díjat határoztak meg. A szerződésekből egy kivétellel¹⁰⁵ mindig éves bérleti díj szerepel. Az előző részben tárgyaltam, hogy Iddina-Nabûnak öt háza volt, amelyeket bérbe adott.

1. számú ház – Ṭāb-šilli-Marduk háza melletti ház,
2. számú ház – Nabû és Nanâ isten útja mellett, a kijárat nélküli utca melletti ház,
3. számú ház – Nabû és Nanâ isten útja mellett, a széles utca melletti ház,

101 Itt azonban az utca nevének meghatározása hosszabb: „*Népének bírāja, Nabû*” – az Uraš kapuhoz vezető út. – In: GEORGE, 1985–1986. 10.

102 GEORGE, 1985–1986. 9–10. – A két utcát együtt említi különösebb részletesség nélkül UNGER, 1931. 110.

103 GEORGE, 1985–1986. 12.

104 Ishara-templom = Gula temploma. - In: UNGER, 1931. 136.

105 VS 5, 59.

- 4. számú ház – nincs pontos megjelölése (VS 5, 59),
- 5. számú ház – nincs pontos megjelölése (VS 5, 68).

Az 1. számú ház bérlete:

- VS 5, 61 – 15 sékel ezüst évente,
- VS 5, 81 – 13 sékel ezüst évente.

A VS 5, 61-es szöveg a 10. hónapban készült és valószínűleg az egész elkövetkező évre kötötték meg a szerződést. A VS 5, 81-ben szereplő összeg azért alacsonyabb, mert a házat nem egy évre, hanem az év végéig bérelték és csak a 3. hónap 1. napjától vehette tulajdonba a bérlő. Így az éves bérleti díjba az első két hónap összege nem számított bele. A 13 sékel tíz hónapra való elosztásakor majdnem ugyanaz a havi és éves bérlet áll fenn, mint a 15 sékeles évi bérletnél. A két szerződés között tizennégy év telt el 520–506-ig, azaz biztos, hogy ez idő alatt mindig bérbe adta a házat és a tizennégy év alatt nem változott a ház bérletének díja.

A 2. számú ház bérlete:

- VS 5, 64 – 18 sékel ezüst évente,
- VS 5, 78 – 18 sékel ezüst évente,
- VS 5, 84+151 – 20¹⁰⁶ sékel ezüst évente,
- VS 5, 131 – (...) sékel ezüst évente.

A VS 5, 64-ben tisztán olvasható, hogy a házat évi 18 sékel ezüstért adta bérbe Iddina-Nabû. A házat ekkor öt évre adta ki, ezért nem igazán számít, hogy melyik hónapban íródott a szerződés, mindenképpen teljes éves díjként számolható. A VS 5, 78-ban szintén 18 sékelért adta bérbe. Nem olvasható ugyan pontosan, de ekkor is több évre adta ki a házat. A VS 5, 84-ben már 10 sékel van feltüntetve a 13. sorban mint féléves díj (az egész évi bérlet jele kitörött), egész éves díjként ezért 20 sékel ezüstöt kell számolnunk.¹⁰⁷ Mivel a tábla valószínűsíthető másik fele a VS 5, 151-es szerződés,¹⁰⁸ amelyben jól olvasható, hogy a házat több évre adták ki, és a bérleti díj már 20 sékel ezüst, ami a tábla másik feléből olvasható, ezért megállapítható, hogy tizennégy év után megváltozott a ház bérleti díja. A VS 5, 131-es szerződésben a bérleti díj kitörött, de a fentiek alapján 18 vagy 20 sékel lehetett. Erről a házról tehát kijelenthető, hogy az éves bér-

106 A szerződésből kitörött a bérleti díj, de a félév közepén fizetendő 10 sékel ezüst egész évre számolva 20 sékelt sejtett.

107 Ezáltal pontosítanám DANDAMAYEV, 1984. 342. oldalán tett megjegyzését, miszerint a bérleti díj nem szerepelt a szerződésben, de a fent leírtak alapján a bérleti díj kiolvasható a szerződésből.

108 Lásd 74. jegyzetet.

leti díja 18, illetve 504-től 20 sékel ezüst volt, azaz 3, ill. 5 sékellel több, mint az előző ház díja. A szerződések szintén tizennégy évet fognak át, 518–504-ig, tehát tizennégy éven keresztül biztos, hogy kiadta ezeket a házakat. Ennél a háznál is jól látható, hogy az eltelt tizennégy év alatt nem változott a ház bérletének díja, csak 504-től kezdve változott 20 sékelre. Érdekesség, hogy a házakat próbálta hosszútávra kiadni, ami újabb következtetésekre adhat lehetőséget.

A 3. számú ház léte érdekes kérdés. Már utaltam arra, hogy olvasati okokból egy másik házról van szó, mint a 2. számú ház. Ennek a háznak a bérbeadásáról biztosan csak egy iratunk van a VS 5, 82-es szerződés. Ebben a házát 20 sékel ezüstért adták bérbe 506-ban. Mivel a bérleti díj közel azonos az előző háznál feltüntetett bérleti díjakkal, felmerülhet a kérdés, vajon igazam volt-e akkor, amikor ezt egy másik házként értelmeztem. Az újabb bizonyítékot erre vonatkozólag a VS 5, 78-as szöveg adja, amely 507. 8. 7-ei dátumú. Ebben jól olvasható – habár az évek pontos számát nem ismerjük –, hogy a házat több évre adták ki.¹⁰⁹ A 3. számú házra (Nabû és Nanâ isten útja mellett, a széles utca melletti ház) vonatkozó irat 506. 6. 9-én keletkezett, amikor még egy év sem telt el a 2. számú ház (Nabû és Nanâ isten útja mellett, a kijárat nélküli utca melletti ház) bérbeadásának időpontjától. Túl az egyértelmű filológiai bizonyítékon – ami számomra perdöntő (hiszen valószínűleg egy utcában található, de két másik kereszteződésben fekvő házról van szó) – egy újabb indok támasztja alá véleményemet, miszerint két különböző házról beszélhetünk. A szerződéseink között található egy szerződés, amely a benne található meghatározások szerint biztos, hogy a 2. vagy a 3. számú házhoz tartozott. Pontosabban azonban eddig nem tudtunk. Kérdés, hogy a házak bérleti díja segít-e bennünket. A VS 6, 201-es szövegben nem maradt semmilyen nyoma a bérleti díjnak, így nem jutottunk közelebb a megoldáshoz.

Helymeghatározás nélküli házak: Két ilyen szerződésünk van. A VS 5, 59-es és a VS 5, 68-as szerződés. Amint azt már az előző részben előrevetítettem, ebben az esetben két különböző házról van szó. Ennek a bizonyítékát az éves bérleti díj összege adja meg. A VS 5, 59-ben (4. számú ház) szereplő bérleti díj $\frac{1}{2} + \frac{1}{24}$ sékel ezüst havonta, ami éves mértékben 6,5 sékeles díjat eredményez. Ez az előző bérletekhez képest eléggé alacsony ár. Valószínűleg egy kisebb, vagy rosszabb helyen lévő házról van szó. A VS 5,

109 VS 5, 78, 5.

68-ban (5. számú ház) az éves bérleti díj viszont 25 sékel ezüst évente. Ez a legmagasabb, ami a levéltárban szerepel. Mivel a szerződés 517-ből származik, amikor az 1. számú ház 15 sékelbe, a 2. számú ház 18 sékelbe és a 3. számú ház 20 sékelbe került évente, és a tizennégy éves periódusokat nézve nem találoztunk inflációval sem 506-ig az 1. számú ház esetében, sem 504-ig a 2. számú háznál, ezért bátran kijelenthető, hogy itt egy újabb házról van szó.

Házbérleti számlák: A levéltárban hat házbérleti számla található. A házbérlet díjának fizetésekor két formula alapján írták meg a szövegeket. Az egyik formulában csak azt írták le, hogy a bérbevevőtől a bérbeadó megkapta a bérleti díjat: *idi bitšu ...*¹¹⁰ BA¹¹¹ *ina qāti ša BV*¹¹² (*eṭir*) *maḥir* – a házbérlet díját a BA a BV-től (kifizetve) megkapta. Ebben a formulában nem szerepel a bérleti díj mértéke. A számláink közül négy tartozik ebbe a kategóriába.¹¹³

A másik formulában viszont szerepel a bérleti díj: *x šīqlu kaspu BA ina idi bitšu ina qāti BV (eṭir) maḥir* – x sékel ezüst a bérbeadóé, a házbérlet díját a bérbevevőtől (kifizetve) megkapta. Ezekben a szövegekben szerepel a bérleti díj, viszont nincsen benne, hogy milyen időintervallumra vonatkozik az összeg. A levéltárban kettő ilyen található. A VS 4, 182 bizonytalan datálású szövegből azonban kitörött az összeg jele. A másik számla különösen érdekes lehet számunkra. A VS 4, 138-ban szereplő összeg nagyon magas, 29 $\frac{3}{4}$ sékel ezüst. Átszámításom után arra a megállapításra jutottam, hogy ez az összeg tizennégy hónap bérleti díja lehetett. A havonta fizetendő összeg 2 $\frac{1}{8}$ sékel ezüst volt.¹¹⁴ Ez a havonta fizetendő érték évi 26,5 sékeles bérleti díjat tesz ki. A számla 509-ből való, amikorról ismerjük a házak bérletének éves mértékét, és azt is láthatjuk, hogy az még később sem volt ilyen magas.

Bár semmilyen más bizonyítékom nincsen rá, és nem is jelentem ki teljes felelőséggel, de az 5. számú ház évi 25 sékeles bérlete 517-ből és ez a 26,5 sékeles évi bérleti díj 509-ből rendkívül közel állnak egymáshoz. Feltehető, hogy ugyanarról a házról lehet szó, mert a többi szerződésben szereplő bérleti díjak mértékéből nem következtettem árdrágulásra. Ez tehát továbbra is nyitott kérdés marad.

110 Azt az időszakot jelölik, meg amiért fizet a bérlő.

111 Bérbeadó.

112 Bérbevevő.

113 VS 4, 110; VS 4, 106; VS 4, 129; VS 4, 146.

114 Semmilyen más elfogadható véges tört alak nem rekonstruálható az összegből, csak a 7-es szám többszörösei jöhetnek szóba a hónap számaként.

Az előző részekben tárgyaltak végső eredménye mindenképpen az, hogy biztosan tudjuk, Iddina-Nabû – szemben az *NRVU* szerzőinek megállapításával, akik csak két házat tudtak pontosan azonosítani – öt házat biztosan rendszeresen bérbeadott. A házak eredete nem derül ki a levéltárból, mindössze egy ház vásárlási okmánya maradt fenn, de az abban szereplő ház sem azonosítható be.¹¹⁵ Iddina-Nabû a házakért jelentős összeget kapott évente.

Két házról tudjuk, hogy legalább tizennégy évig állandóan bérbe adta (1. és 2. számú ház). Ismerünk egy harmadik házat (3. számú ház), amely ennek a háznak a közelében feküdt, és valamivel drágább bérleti díjért lett kiadva. Feltételezzük egy másik ház nyolc éven keresztül bérbeadását, amely ezeknél a házaknál is értékesebb volt, de amelynek Babilon városában való elhelyezkedéséről nem tudunk semmit (5. számú ház). Végezetül volt egy jelentősen alacsonyabb értékű ház, amelynek kiadásáról csupán egy szerződésünk maradt fenn. Bérleti díjként Iddina-Nabû az 1. számú házért 15 sékel ezüstöt, a 2. számú házért 18 sékel ezüstöt, majd tizennégy év után 20 sékel ezüstöt, a 3. számú házért 20 sékel ezüstöt, a 4. számú házért 6,5 sékel ezüstöt, az 5. számú házért 25 sékel ezüstöt kapott évente. Ha feltételezzük, hogy ezek a házak állandóan rendelkezésére álltak, akkor egy évben a házbérleti díjakból a bevétele 84,5 (ill. 86,5) sékel ezüst volt. Ez az összeg hét szabad ember egyévi bérének felelt meg, ami nagyon nagy összeg volt.

A vizsgálatnak sarkalatos pontja a bérleti díjak azonossága. A kétszer tizennégy, illetve az egyszer nyolcéves periódusban a házak bérbeadásánál nem találkozunk árdrágulással, inflációval. Abszolút számokban gondolkozva viszont tizenhat éves periódust figyelhetünk meg (520–504), amelyben nincsen infláció. Ez ellentmond a szakirodalomban szinte állandóan jelen lévő feltételezésnek, amely szerint az akhaimenidák korában állandó jellegű infláció figyelhető meg. Feltételezhetnénk, hogy az infláció nem érvényes az ingatlanokra, de ez nehezen elfogadható.¹¹⁶ Bár egy esetben tizennégy év után, 504-ben kimutatható az árdrágulás, de ez kevés további következtetések levonásához. A kérdés így nyitott marad most számunkra.

¹¹⁵ Esetleg több ház is beazonosítható, erre utal JOANNÈS, 1995. 1480.

¹¹⁶ Ezt a kérdést az elkövetkező tanulmányaimban vizsgálom.

Röviden ismertetnék néhány témát, amelyeket e munkámban nem volt lehetőségem részletesen kifejteni. Az egyik legfontosabb az iratokban szereplő személyek vizsgálata. Nagyobb szöveganyagot átfogva talán jobban megismerhetjük a házakat bérbe vevő személyeket. Az már most jól látható, hogy egyszer sem ismétlődnek a bérlők, így minden alkalommal egy újabb személyt ismerünk meg. A bérlők vizsgálatát a bérleti díjak vizsgálatával párhuzamosan kell elvégezni. Dolgozatomban nem tértem ki rá, de a szerződésekben megjelölt bérleti díjak jóval magasabbak az átlagos évi keresetnél (évi 12 sékel ezüst),¹¹⁷ egy kivételével.¹¹⁸ Bár házbérletre mindig nagy kereslet volt, és a bérleti díjak 3, 5 sékeltől kezdődtek,¹¹⁹ az átlag 20–30 sékel között volt.¹²⁰ Ez az összeg akár több mint az átlagkereset kétszerese is lehetett. A szakirodalomban eddig még egyszer sem vetődött fel a kérdés, hogy vajon kik voltak azok, akik ezeket a házakat bérbe vették.¹²¹ A házbérletek összegéből egy önálló saját házat lehetne vásárolni Babilonban.¹²² Ezekből az adatokból mindenképpen az következik, hogy akik bérbe vették a házakat, a társadalom felső rétegéhez tartoztak, hiszen az évi átlagkeresetek többszörösét adták ki pusztán lakhatásra. Ennek azonban a legszembetűnőbb esete a VS 5, 84+151-es szerződés, amelyben a házat évi 20 sékel ezüstért egy szolga bérelte ki. A bérlők minden bizonnyal csak néhány évet tölthettek Babilonban, ha nem kívántak ott házat vásárolni.

Az archívum házbérleteinek ismertetése két nagyon fontos problémára hívja fel a figyelmet. Mindenképpen komoly vizsgálatokat kell végezni az ingatlanpiac és az infláció kölcsönös viszonyáról. Az archívumban szereplő személyek társadalmi szempontú elemzésekor pedig valószínűleg át kell értékelni a kor bérviszonyait, ez pedig nagyon szoros összefüggésben áll az előbb említett infláció kérdésével.

Ezeknek a kérdéseknek egy későbbi munkámban kívánok nagyobb figyelmet szentelni.

117 DANDAMAYEV 1988. 54.

118 VS 5, 59. Itt az éves bérleti díj 6, 5 sékel ezüst.

119 MEISSNER, 1920. 369.

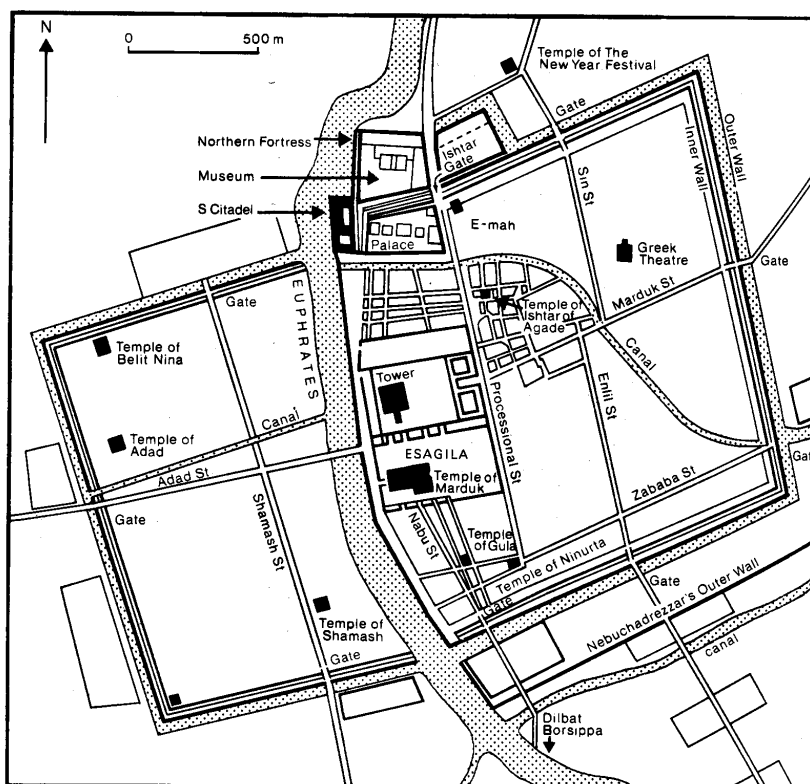
120 MEISSNER, 1920. 369.

121 Lásd pl.: MEISSNER, 1920. OPPENHEIM, 1936. RIES, 1994.

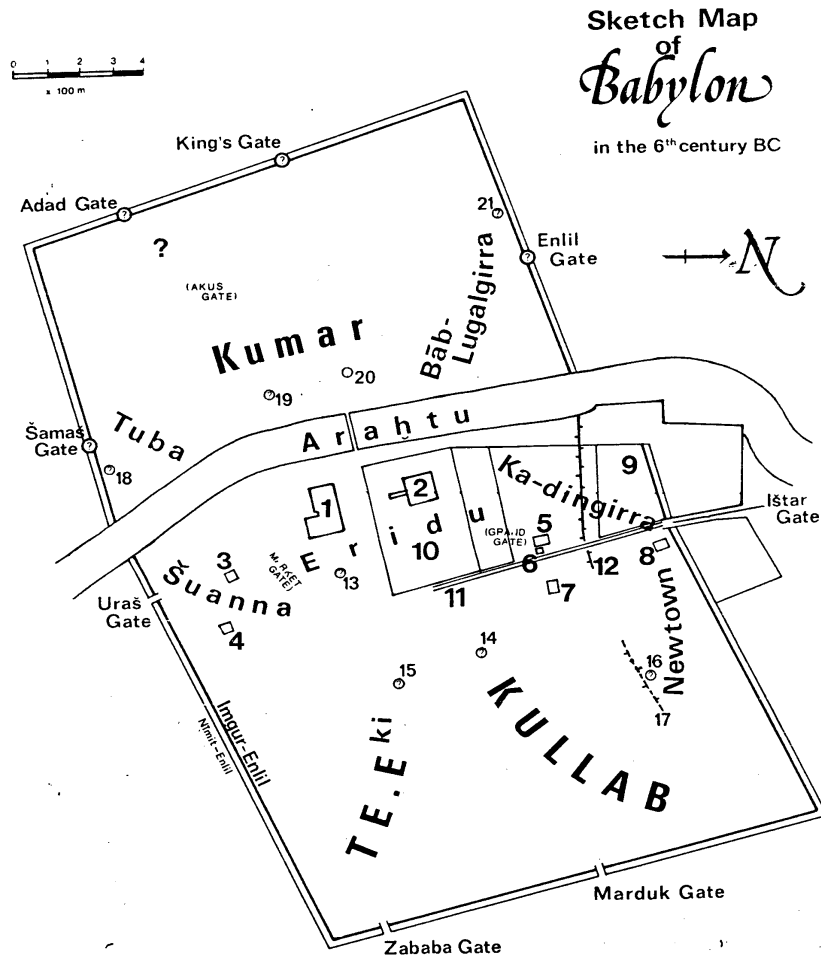
122 DANDAMAYEV, 1988. 57. és különösen a 26. lj.

Jelenleg a bécsi keleti intézet START-projektjének (Babilónia gazdasága a Kr. e. 1. évezredben) keretei között dolgozik Heather D. Baker, aki a jövő év folyamán jelenteti meg könyvét (*The Archive of the Nappāhu Family*), amelyben a Nappāhu-archívum összes eddig kiadott, illetve kiadatlan tábláit fogja közölni, egy a család gazdasági tevékenységét részletesen elemző fejezettel együtt. Személyes konzultáció során meggyőződhettem arról, hogy a kiadatlan táblák nem módosítanak jelentősen a tanulmányon; bizonyos kérdésekben azonban eltérhet Heather D. Baker véleménye az itt felvázoltaktól.

Térképek

1. térkép: Babilon (In: OATES, 1996)

2. térkép: Babilon a Kr. e. 6. században (In: GEORGE, 1986–1986)

A felhasznált irodalom és a rövidítések jegyzéke

Rövidítések

- AfO** *Archiv für Orientforschung*
AnOr 12 *Miscellanea Orientali dedicata Antonio Deimel annos LXX complenti, Analecta Orientalia 12. Rome, 1935.*
AOAT *Alter Orient und Altes Testament*
AoF *Altorientalische Forschungen*
AOS *American Oriental Series*
AuOr *Aula Orientalis*
BV PEISER, Felix E.: *Babylonische Verträge des Berliner Museums.* Berlin, 1890.
CAD *The Assyrian Dictionary of the University of Chicago.* Chicago, 1956–
CDA BLACK, Jeremy–GEORGE, Andrew–POSTGATE, Nicolas: *A Concise Dictionary of Akkadian.* Wiesbaden, 2000²
CM *Cuneiform Monographs*
Dar. STRASSMAIER, Johann N.: *Inschriften von Darius, König von Babylon (521–485 v. Chr.).* Leipzig, 1897.
FuB *Forschungen und Berichte*
HSAO *Heidelberger Studien zum Alten Orient*
JAOS *Journal of the American Oriental Society*
JCS *Journal of Cuneiform Studies*
NRVU SAN-NICOLÓ–UNGNAD, 1935.
RIA *Reallexikon der Assyriologie.* Berlin, 1928–
SPAW *Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse*
UET 4 FIGULLA, Hugo H.: *Business Documents of the New-Babylonian Period.* (Ur Excavation Texts 4). London, 1949.
VS *Vorderasiatische Schriftdenkmäler der Königlichen Museen zu Berlin,*
Heft 3, 1907.
Heft 4, 1907.
Heft 5, 1908.
Heft 6, 1908.
WZKM *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*

Térképek

1. térkép: OATES, Joan: *Babylon. Revisited Edition*. London, 1996. (1986)
2. térkép: GEORGE, Andrew: The Topography of Babylon Reconsidered. In: *Sumer*, 44. (1985–1986) 7–24.

Szakirodalom

DANDAMAYEV

- 1984 DANDAMAYEV, Muhammad A.: *Slavery in Babylonia from Nabopolassar to Alexander the Great (636–330 B.C.)*. DeKalb, Illinois, 1984.
- 1986 DANDAMAYEV, Muhammad A.: The Neo-Babylonian Archives. In: *Cuneiform Archives and Libraries: Papers read at the 30th Rencontre Assyriologique Internationale, Leiden 4–8 July 1983*. Ed.: VEENHOF, K.L. Istanbul, 1986. (RAI 30) 273–277.
- 1988 DANDAMAYEV, Muhammad A.: Wages and Prices in Babylonia in the 6th and 5th Centuries B.C. In: *AoF*, 15. (1988) 53–58.

EBELING

- 1957–1970 EBELING, Erich: Familie. In: *RIA*, 3. (1957–1970) 9–15.

GEORGE

- 1985–1986 GEORGE, Andrew: The Topography of Babylon Reconsidered. In: *Sumer*, 44. (1985–1986) 7–24.

JAKOB-ROST

- 1968 JAKOB-ROST, Liane: Ein neubabylonisches Tontafelarchiv aus dem 7. Jahrhundert v. u. Z. In: *FuB*, 10. (1968) 39–62.
- 1970 JAKOB-ROST, Liane: Urkunden des 7. Jahrhunderts v.u.Z. aus Babylon. In: *FuB*, 12. (1970) 49–60.

JOANNÈS

- 1995 JOANNÈS, Francis: Private Commerce and Banking in Achaemenid Babylon. In: *Civilizations of the Ancient Near East*. Ed.: SASSON, Jack M. Vols. 1–4. New York, 1995. 1475–1485.

KOMORÓCZY

- 1992 KOMORÓCZY Géza: Polányi Károly történeti utópiája – rövid vázlat. In: KOMORÓCZY Géza: *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*. Budapest, 1992. 383–389.

- MAYER**
 1998 MAYER, Walter: Nabonids Herkunft. In: *dubsar anta-nem. Studien zur Altorientalistik; Festschrift für Willem H.Ph. Römer zur Vollendung seines 70. Lebensjahres*. Hg.: DIETRICH, Manfred–LORETZ, Oswald. Ugarit-Verlag, Münster, 1998. 241–265.
- MEISSNER**
 1920 MEISSNER, Bruno: *Babylonien und Assyrien*. Bd. 1. Heidelberg, 1920.
- MIEROOP**
 1999 MIEROOP, Marc van de: *Cuneiform Texts and the Writing of History*, London–New York, 1999.
- OATES**
 1996 OATES, Joan: *Babylon*. Revisited Edition. London, 1996. (1986)
- OELSNER**
 1984 OELSNER, Joachim: Die neu- und spätbabylonische Zeit In: *Circulation of Goods in Non-Palatial Context in the Ancient Near East*. Ed.: ARCHI, Alfonso. Roma, 1984. 221–240.
- OPPENHEIM**
 1936 OPPENHEIM, A. Leo: *Untersuchungen zum babylonischen Mietrecht*. WZKM Beiheft 2. Wien, 1936.
- PARKER–DUBBERSTEIN**
 1971⁴ PARKER, Richard A.–DUBBERSTEIN, Waldo H.: *Babylonian Chronology 626 B.C.–A.D. 75*. Providence, Rhode Island, 1971⁴
- PEDERSÉN**
 1998 PEDERSÉN, Olof: *Archives and Libraries in the Ancient Near East 1500–300 B.C.*. Bethesda, 1998.
 1999 PEDERSÉN, Olof: Archive und Bibliotheken in Babylon. In: *Babylon: Focus Mesopotamischer Geschichte, Wiege früher Gelehrsamkeit, Mythos in der Moderne*. Saarbrücken, 1999. (*Colloquien der Deutschen Orient-Gesellschaft*, 2.) 307–321.
- RENGER**
 1989 RENGER, Johannes: Probleme und Perspektiven einer Wirtschaftsgeschichte Mesopotamiens. In: *Saeculum*, 40. 166–178.
- RIES**
 1994 RIES, G.: Miete II. B Neubabylonisch. In: *RIA*, 8. (1993–1997), 174–181.

SAN-NICOLÓ–UNGNAD

- 1935 SAN-NICOLÓ, Mariano–UNGNAD, Arthur: *Neubabylonische Rechts- und Verwaltungsurkunden*. Leipzig, 1935.

SODEN

- GAG SODEN, Wolfram von: *Grundriss der akkadischen Grammatik*. Rome, 1969. (1952)

STOLPER

- 1985 STOLPER, Matthew W.: *Entrepreneurs and Empire. The Murašû Archive, the Murašû Firm and the Persian Rule in Babylonia*. Leiden, 1985.
1997 STOLPER, Matthew W.: *Istanbul Murašû Texts*. Leiden, 1997.

UNGER

- 1931 UNGER, Eckhard: *Babylon, Die heilige Stadt nach der Beschreibung der Babylonier*. Berlin–Leipzig, 1931.

UNGNAD

- 1935 UNGNAD, Arthur: Babylonische Familiennamen. In: *AnOr*, 12. (1935), 319–326.

VARGYAS

- 1985 VARGYAS Péter: *Babilónia ártörténete az i.e. 1. évezredben (az alapvető fogyasztási cikkek árai)*. Budapest, 1985.
2001 VARGYAS Péter: *A History of Babylonian Prices in the First Millennium BC. Vol. 1. Prices of the Basic Commodities*. Heidelberg, 2001. (*HSAO*, 10.)

WAETZOLD

- 1987 WAETZOLD, Hartmut: Compensation of Craft Workers and Officials in the Ur III Period. In: *Labor in the Ancient Near East*. Ed.: POWELL, Marvin. New Haven, 1987. (*AOS*, 68.) 117–141.
1988 WAETZOLD, Hartmut: Die Situation der Frauen und Kinder anhand ihrer Einkommensverhältnisse zur Zeit der III. Dynastie von Ur. In: *AoF*, 15. (1988) 30–44.

WUNSCH

- 1993 WUNSCH, Cornelia: *Die Urkunden des babylonischen Geschäftsmannes Iddin-Marduk. Zum Handel mit Naturalien im 6. Jahrhundert v. Chr.* Bde. 1–2. Groningen, 1993.
1997 WUNSCH, Cornelia: Die Jugendsünden eines Babyloniers aus gutem Hause. In: *AoF*, 24. (1997) 231–241.
2000 WUNSCH, Cornelia: *Das Egibi-Archiv, I. Die Felder und Gärten*. Bde. 1–2. (CM 20A–B). Groningen, 2000.

Bajnok Dániel–Pataricza Dóra
„...Hirdesd ki az ezernevű Isis titkait...”

Egy titkosírással írt mágikus papirusz két töredékének elemzése*

1. Bevezetés¹

EZERKILENC SZÁZHÚSZBAN két különös papirusztöredék lelt gazdára Egyiptomban, egymástól teljesen függetlenül. Az egyik a Michigani Egyetem könyvtárába került, a másik pedig Oslóba.² Hosszú éveken át mindkét töredék kiadatlanul hevert, mert a betűk furcsa alakja miatt olvashatatlanak bizonyultak a kutatók számára. A talány megoldódni látszott, amikor a michigani töredéket vizsgálva Arthur S. Hunt, a neves brit papyrológus felismerte, hogy a papiruszon látható jelek egy titkosírással írt ábécé betűi. Hunt megfejtette a kód-ábécét, a papirusztöredék olvasatát és a hozzá fűzött rövid kommentárokat pedig publikálta 1929-ben.³ Kiderült, hogy a vizsgált darab egy görög nyelvű mágikus papirusz egy megmaradt kolumnája. Nagy volt a meglepetés, amikor két norvég tudós, S. Eitrem és L. Amundsen, Hunt „kulcsát” használva 1934-ben sikeresen fejtette meg az oslói töredéket.⁴ Rövidesen világossá vált, hogy a két töredéket nem csak ugyanazzal a titkosírással írták, hanem a két darab ugyanannak a papirusznak két szomszédos kolumnájából is való.⁵

* A Szerzők tanulmányukkal harmadik helyezést értek el a 2003. évi Veszprémben megrendezett OTDK Humán Szekciójának Ókortudományi Alszekciójában.

1 Köszönettel tartozunk tanárunknak, Dr. Németh Györgynek, aki mindvégig figyelemmel kísérte és segítette munkánkat. Hálásak vagyunk az Oslói Egyetem Papiruszgyűjteménye dolgozóinak, hogy rendelkezésünkre bocsátott minden (Magyarországon hozzáférhetetlen) anyagot az oslói töredékről, beleértve a töredék digitális fényképét is.

2 Az oslói töredék: POsl. III, 75 (1. ábra); a michigani: PMich. inv. 534. (2. ábra).

3 HUNT, 1929. 127–134.

4 EITREM, 1934. 113–117, valamint UÓ., 1936, 38–40.

5 A két töredék érintkezése megfigyelhető a 3. ábra átírásán. Az illeszkedés a 10/9–13/12 soroknál van.

A michigani töredék helyet kapott Karl Preisendanz híres forráskiadványában, a *Papyri Graecae Magicae*-ben (PGM),⁶ majd a mű későbbi kiadásában már az oslói kolumna is szerepelt.⁷ A továbbiakban azonban nem szenteltek különösebb figyelmet a titkosírást papirusznak; az említett kiadásokon kívül mindössze egyszer írtak róla, először és egyben utoljára tárgyalva és értelmezve együtt a két töredéket.⁸ Hunt óta senki nem méltatta figyelemre azt a tényt, hogy a papiruszt titkosírással írták, és hogy a hellén világban teljességgel egyedül a módszer, amivel a szöveget kódolták. A szövegből rekonstruálható varázslat szintén további érdekes kérdéseket vet fel, amelyeket eddig nem vizsgáltak megfelelő alapossággal a kutatók.

A jelen tanulmány három célt tűz maga elé. Egyrészt magát a titkosírást és annak jeleit vizsgálva megpróbáljuk kideríteni, hogy mi adhatta az ötletet a papirusz szerzőjének a jelrendszer kidolgozásához. Másrészt arra keressük a választ, hogy miért érezte szükségét a szerző, hogy titkosítsa a varázslat szövegét. A harmadik – és egyben legnehezebb – terület a két töredékből megismert mágikus praktika értelmezése; elszakadva az eddigi „hagyományos” értelmezéstől megpróbálunk válaszokat találni a felmerülő problémákra. E hármas célkitűzés megvalósításához azonban szükséges, hogy megismerkedjünk a papirusz megfejtésének részleteivel.

2. A papirusz megfejtése

1920 tavaszán az amerikai Francis W. Kelsey régészprofesszor néhány ókori papiruszt vásárolt Egyiptomban a Michigani Egyetem gyűjteménye számára. Ezek közül egy különösen felkeltette a kutatók érdeklődését, mert láthatóan betűírással írt szövegét addig ismeretlen jelekkel írták. A jelek némelyike feltűnően hasonlított ugyan egyik-másik görög betűre, de a szöveget nem tudták megfejteni a tudósok. Végül egy brit kutató, Arthur S. Hunt jött rá a papirusz titkára. Miután sikerült kiderítenie a lap egyes szélének segítségével, hogy minden valószínűség szerint melyik a teteje illetve az alja, alaposan átnézte a szöveget. A rejtjelrejtés klasszikus módszerének megfelelően, ismétlődő jelcsoportokat keresett, és felismerte, hogy egy három jelből álló csoport többször is felbukkan a szövegben.

6 PREISENDANZ, 1928–1931. P LVII. A szóban forgó töredékek a második kötetben találhatóak.

7 PREISENDANZ et al., 1973–1974. P LXXII. A két töredékre a továbbiakban, mint PGM LVII, illetve PGM LXXII hivatkozunk.

8 MERKELBACH–TOTTI, 1991. 83–96.

Feltételezte, hogy ha görögül írták a szöveget, e jelcsoportok minden bizonnyal a καὶ „és” szócskát jelentik, és gyanította, hogy a szöveget balról jobbra írták. A feltevés segítségével a szövegbe behelyettesítette a betűket, és ahol ezek egymás mellett, de más sorrendben álltak (pl. a πῑτῑκιον szóban), ott sikerült „feltörnie” a szavakat, majd apránként a teljes szöveget. Ő publikálta először a papirusz szövegét (PGM LVII) és a megfejtés módszerét, amelynek nyomán Eitrem és Amundsen is megfejtette az Oslóban őrzött töredéket (PGM LXXII).

Mindkét darab egy ismeretlen hosszúságú tekercs részét alkotja, mint két egymást követő kolumna, amelyek egy pontban illeszkednek is egymáshoz.⁹ Keltezése bizonytalan, mert a titkosírásból visszafejtett betűalakok nem nyújtanak elég szilárd fogódzót a paleográfiai datáláshoz. Némi segítséget jelent, hogy a papirusz *versóján* (hátsó oldalán) egy megerősítés céljából ráragasztott papiruszcsíki fut végig, amelyen kurzív görög írás látható.¹⁰ Ennek alapján datálja Hunt (és az ő nyomán Preisendanz is) a papiruszt Hadrianus korára, illetve tágabban a Kr. u. 1–2. századra.

A 4. ábra táblázata mutatja, hogy miként feleltethetőek meg egymásnak a görög ábécé és a titkosírási ábécé jelei. Az ábrát jól megvizsgálva feltűnik, hogy a titkosírás gyakran szisztematikus eltéréseket mutat görög betűírásbeli párjához képest. A Δ-t és a Φ-t egyaránt függőlegesen elmetszve alakították ki az ekvivalens jelet. Az α-nak megfelelő jelhez pedig minden valószínűség szerint a kopt írásban használatos úgynevezett unciális betűrendszer α-ja adott ihletet.¹¹ A jelek többi része például az adott görög betű ± 90°-kal elfordított mása (β, ε, η, ι, κ, λ, τ), néhányat (γ, μ, ρ, υ) 180°-kal forgatott el a titkosírás kitalálója, két betű esetében pedig vertikális tükrözést alkalmaztak (ξ, σ). A papirusz szövegének írója minden bizonnyal nagy tapasztalattal rendelkezhetett a rejtjelekkel írt levelek területén, mindössze négy helyen rontott el egy-egy betűt,¹² itt valószínűleg először automatikusan a görög betűt írta be, majd azokat átjavította az adott titkos jelre.

9 Lásd 3. ábra. Mivel a papirusznak több töredéke nem ismeretes, a PGM LXXII-t „Col. I”-nek, a PGM LVII-t „Col. II”-nek nevezzük.

10 HUNT, 1929. 127.

11 JENSEN, 1969. 437–438. Ez a jellegzetes betűforma az archaikus thérai illetve mélosi feliratokon is előfordul, vö. uo. 424.

12 Col. II, 2. sor: „εῖς”-ben az „ε” „ι”-ből lett javítva. 19. sor: a hosszú mágikus szó végén levő „βα” előtti „μ” „β”-ből lett jav. 26. sor: „θεοπληκτον” „ν”-je közönséges „ν”-ből lett jav. 29. sor: „λαβειν” „β”-je „τ”-ből lett jav. Vö. HUNT, 1929. 130–131.

3. A titkosírás analógiája: a görög betűkottairás

A rejtjeles papirusz két ismert töredékén használt jelrendszer példa nélkül való az antik világban, jeleinek megfejtése még a 20. század tudósainak is komoly fejtörést okozott. A rendszer feltörése és értelmezése után persze egyszerűnek tűnik maga az ötlet: egyes jeleket 90°-kal, másokat 180°-kal elforgatni, ismét más jeleket elfelelni vagy csak kicsit átalakítani valamelyik vonal meghosszabbításával. Ha azonban arra gondolunk, hogy mennyire egyedi ez a trükk az egész antikvitásban, felmerül egy érdekes kérdés: honnan merítette a titkosírás kieszelője az ötletet, hogy jelek módosított formájával operálva sifírozzon szövegeket?

Megbízható választ nem adhatunk e kérdésre, de feltételezzük, hogy az ötletadó forrás szintén a hellén kultúrkörben keresendő. A görög betűket az ókorban három dologra használták. A betűk legáltalánosabb alkalmazása a betűírás volt, de önálló számjegyírás hiányában az ábécé betűit használták a számok lejegyzésére is. A harmadik felhasználási mód, amelyről a legkevesebb írásos emlékekkel rendelkezünk, a zenei hangok lejegyzésére szolgáló kottairás volt.¹³ Feltételezésünk szerint ez utóbbinak az ismerete adhatta a titkosírás kidolgozójának az ötletet a betűk alakjának módosításán alapuló rendszer kidolgozásához.

Az ókori görög zene, azon belül is a hangjegyzés vizsgálata rendkívül aktívan folyt a 19. század közepétől a 20. század második feléig. Ezalatt bőséges szakirodalmat eredményezett a téma iránt érdeklődők számára. Nehéz röviden összefoglalni a hangjegyírás lényegét, hiszen a kutatók két-három különféle iskola szerint közelítik meg a kérdést, és nem könnyű eldönteni, hogy melyik a legmegfelelőbb.¹⁴ Mégis megpróbálunk általános képet adni a betűkottairás elméletéről, majd pedig röviden bemutatunk néhány ókori görög zenei emléket.

Furcsa, hogy a görög zeneelméletéről bőségesen állnak ókori források a kutatók rendelkezésére, az antik korból ránk maradt hellén dallamok száma pedig alig éri el az ötvenet.¹⁵ Annak köszönhetjük a kottázás megértését, hogy néhány olyan forrás is fennmaradt, amely a görög hangjegyzés módozatait tárgyalja. A legfontosabbak között említendő az Ale-

13 „Buchstaben-Tonschrift” in: DAHLHAUS–EGGEBRECHT, 1998.

14 BARBOUR, 1960. 1–17.

15 KÁRPÁTI, 1996. 237.

xandriai Alypios (Kr. u. 360 k.)¹⁶ és Aristeidés Quintilianus (Kr. u. 3–4. század)¹⁷ által írott munkák.¹⁸

A hangjegyrírásra vonatkozóan tudni kell, hogy kétféle betűkottairást használtak: egyet a vokális zene, egy másikat pedig a hangszeres zene hangjainak lejegyzésére. A kutatók szerint e kettő közül a hangszeres kottairás az ősbibb. Ennek kialakulását több száz évvel korábbinak tartják, és az az általános vélemény, hogy ebből alakult ki később a vokális kottairás.¹⁹ Alapvető nehézség, hogy az ókori görög zeneszerzők az újkori európaiakkal ellentétben előszeretettel komponáltak kromatikus és enharmonikus hangsorokra épülő műveket is,²⁰ amelyekben előfordult a félhangnál kisebb hangköz is.²¹ Mivel nem ismerték az egészhangok kereszttekkel, illetve békkal való modulálását, ezért minden egyes hangnak külön jele volt. Alypios nyomán összesen hetven jel (és hangmagasság) különböztethető meg mind a vokális, mind az instrumentális hangjegyzés esetében. Ezekkel a jelekkel több mint három teljes oktáv írható le (D[#]-tól g''-ig) negyedhangokra lebontva.²² Mivel a teljes görög ábécé összes betűinek a száma nem éri el a harmincat sem, ez a kétszer hetven hangjel úgy értenődő, hogy ugyanazt a jelet formailag módosítják, és így a módosult jel már egy másik hangot jelöl. Az 5. ábra felső képe szemlélteti, hogy egy-egy diatonikus alaphang körüli (fölötti vagy alatti) hangokat ugyanannak a betűjelnek a fektetett vagy tetejére állított változata jelöli.²³ Az említett ábra felső három sora a vokális jeleket tartalmazza, az alsó három sor pedig a hangszeres kottairásnál használtakat.

A vokális és az instrumentális hangjegyzés jelei közötti különbség igen szembeötlő, noha látható, hogy mindkettő a görög ábécé betűivel operál. A hangszeres jelek azonban egy sokkal régibb ábécé jeleit őrizték meg, így felismerhető köztük pl. a digamma (Ϝ), amely a későbbiekben kikopott a nyelvből. A hangszeres jelek többsége hármas csoportokba tö-

16 BELLERMANN, 1847. 29–31.

17 KELEMEN, 1991. 33.

18 Lásd még: NAJOCK, 1975.

19 BARBOUR, 1960. 4.

20 Manapság a dallamok többsége az ún. diatonikus alapskálára (C – D – E – F – G – A – H – C[#]) épül, azaz az „egészhangok” sorára. A kromatikus hangsorban félhangok követik egymást (C – C[#] – D – D[#] – E – F – F[#], stb.) Az ókori görögöknél az enharmonia a negyedhangok hangsorba való bevonását jelentette.

21 RIEMANN, 1878. 13–14.

22 Lásd 5. ábra alsó képe = BARBOUR, 1960. 3. (1. ábra)

23 „Buchstaben-Tonschrift” in: DAHLHAUS–EGGEBRECHT, 1998. Az 5. ábra felső képe ennek alapján készült.

mőrül, amelyek közül az első sorban láthatóak jelölik az alaphangot, a második és harmadik sorban a dőlt, illetve fejre állított betűk már módosított hangokat jelölnek. A vokális jelek egy modernebb ábécé betűiből állnak, és kevesebbszer fordul elő köztük a döntés, illetve a fejreállítás. A fennmaradt dallamok mai kottákra való átírásának örök problémája, hogy a görög kottajeleket milyen hangmagasságban értelmezzük.²⁴ A 20. század fordulóján erről folyt a legtöbb vita, ám megnyugtató eredményt nem hozott.²⁵ Továbbra sem tudjuk tehát teljes bizonyossággal, hogy milyen abszolút hangmagasságot jelöl a görög betűkottairás, noha a hangok egymáshoz viszonyított helyzetét jól ismerjük.

Az egyik legjobban ismert görög dallam egy Kr. u. 1. századi kereskedő feleségének sírkövén maradt ránk. Ez az ún. *Seikilos-skolion* (bordal), amely nevét a sírt készíttető férjről, Seikilosról kapta.²⁶ A rövid dal minden magánhangzója felett vokális hangjegyek állnak, a hosszú magánhangzók felett pedig vagy több jel áll, vagy egy jel, amelyen a fölé írt vízszintes vonal jelzi, hogy hosszán kell énekelni.²⁷ Sokkal bőségesebb és színesebb hangjegy-anyagot nyújt az a néhány Apollónhoz címzett himnusz, amelyek a 19. század végi delphoi francia ásatások során bukkantak elő.²⁸ A himnusokat eredetileg kőbe vésték Kr. e. 138–128 körül,²⁹ ám a sztélé három nagyobb és számos kisebb darabra repedt szét. Két viszonylag nagyobb töredék összetartozik, ezeket az athéniak ajánlották fel Apollónnak, és kizárólag vokális hangjegyeket tartalmaznak.³⁰ A harmadik nagyobb töredéken (és néhány kisebbben is) hangszeres kottajelek szerepelnek, amelyek egyértelműen megkülönböztethetőek az athéniak himnuszeitől.³¹

Az említett két példa jóval a titkosírásos papirusz keletkezése előtti időszakból való, ám a 20. század elején előkerült egy újabb papiruszlelet, amely szinte egykorú a vizsgált szöveggel, és szintén kottajeleket tartalmaz. A lelet datálása viszonylag egyszerű, mert a papirusz másik oldalán pontosan keltezett (egyiptomi Théba, Kr. u. 156) latin nyelvű katonai okmány olvasható.³² A görögül írt oldalon az Apollónnak és Pánnak szóló

24 BARBOUR, 1960. 1.

25 SACHS, 1968. 185.

26 Átírása és ismertetése: KELEMEN, 1991, 35.

27 CRUSIUS, 1891. 170.

28 CRUSIUS, 1894. 1.

29 KELEMEN, 1991. 33.

30 CRUSIUS, 1894. 29.

31 CRUSIUS, 1894. 70.

32 ABERT, 1918/1919. 313.

dalokban öt szakasz különíthető el: az első tizenkét sor vokális, a következő három hangszeres, az utána jövő négy sor ismét vokális, majd megint három hangszeres, végül egy utolsó sor vokális kottaírással van írva.³³ A papirusz azonban nemcsak hangjegyeket, hanem ezek fölé írt, a ritmusra vonatkozó pontokat, vonalakat is tartalmaz. A vokális és a hangszeres kottaírás különbözősége még ebben a késői időszakban is egyértelműen kimutatható ezen a papiruszon.

Mint már utaltunk rá, a hangszeres jelek egy részében a jelek hármas csoportokba oszthatók. Például az 5. ábra alsó képének 16. számú hangszeres jele egy közönséges „E”, ám a 17. számú esetben 90°-kal, a 18. számú esetben 180°-kal *elforgatva* látjuk ugyanezt a jelet. A 28. számú jel a fent említett digamma (Ϝ), amelyet egy 90°-al elforgatott digamma követ (29. számú jel), de az ezután következő jel (30. számú) nem egy 180°-kal elforgatott, hanem egy *vertikálisan tükrözött* digamma. Még mindig a hangszeres betűkottajelek között maradván érdemes megfigyelni az 50–51. illetve az 53–54. számú jeleket. Barbour magyarázata szerint³⁴ az 50. számú jel egy *vertikálisan elmeszelt* alpha (Α) jobb felét mutatja, az 51. számú pedig ugyanennek a bal felét. Az 53–54. számú jelek megegyeznek az imént említettekkel, csak fejjel lefelé állnak.

Láthattuk, hogyan módosítják a betűjeleket a görög hangjegyzésben, hogy eltérő hangmagasságokat jelöljenek. A három legáltalánosabb módszer a forgatás (90° vagy 180°-kal), a vertikális tükrözés és a vertikális metszés. Ezek a geometriai eljárások legfőképpen a hangszeres kottaírásra jellemzők, de megtalálhatók a vokális hangjegyzés esetében is.³⁵ Ezen módszerek ismeretének lehetősége bizonyosan nyitva állt a titkosírással papirusz szerzője előtt is. Annak a valószínűségét, hogy a hangjegyzés módszerei adták neki az ötletet a fentebb megismert titkosírás kidolgozásához, az a tény is növeli, hogy számos jel, amelyet a titkosírás használ, ugyanilyen formában megjelenik a hangjegyzésben is.³⁶ A titkos ábécé β-ján (ϐ) nem látszik egyértelműen, hogy a zenei jeltől lett kölcsönözve, ám figyelemre méltó, hogy egy korai argosi ábécé-ben a [a β-nak felelt meg.³⁷ Ezt a jelet 90°-kal elforgatva éppen ϐ-t kapunk. A ϐ az eredeti Γ 180°-os elfor-

33 WAGNER, 1921. 257.

34 BARBOUR, 1960. 5.

35 Lásd a következő vokális betűkottajeleket: 1, 2, 4–6, 12–16, 21, 22, 24, 49–54, 70.

36 Vö. 6. ábra.

37 Vö. JEFFERY, 1990. 151. Barbour magyarázata ezzel egybevág: a 43–45. számú hangszeres betűkottajeleket a bétából (β) alakították ki, lásd BARBOUR, 1960. 7.

gatottja, ha nem vesszük annyira szigorúan az oldalra hajló szár szögét. Hasonlóképpen kapcsolatba hozható a kottairás jeleivel, illetve annak módszerével: A, Δ, E, H, I, K, Λ, M, Ξ, P, Σ, T, Y és Φ.³⁸

Némelyik betű esetében ez a kapcsolat talán nem elég nyilvánvaló, így szükséges némi magyarázatot fűzni hozzájuk. Az A esetében csak minimális átalakítás történt: 45°-os forgatással függőleges síkba állították az unciális betűalak egyenes szárát.³⁹ A Δ és a Φ függőleges elmetszéssel nyelik alakjukat. A Ξ (ξ - 3) úgy tűnik, éppen úgy tükrözve lett a függőleges tengelye mentén, mint az instrumentális kottairásban a digamma (F).⁴⁰ A titkosírásos Σ (σ) az ekkortájt használatos lunáris alakból (C)⁴¹ jön létre ugyanilyen tükrözéses módszerrel. Az H (ς) esetében is 90°-os forgatást alkalmaztak, ám a titkosírásos jel nem a klasszikus betűformából, hanem az éppen születő kurzív betűalakból lett kialakítva.⁴² A K ugyanígy 90°-kal van elforgatva, csupán az bonyolítja felismerését, hogy a V-alakú szárak nem mindig érnek hozzá az egyenes szárhoz, hanem gyakran „lebegnek” felette. Kialakítását tekintve a P (ϑ) a legproblematikusabb betű. Úgy véljük, hogy ebben az esetben 180°-os forgatást vagy vertikális tükrözést alkalmazhatott a titkosírás kitalálója, ám emellett felfelé meghosszabbította a betű szárát.⁴³

Az a tény, hogy a papirusz a Kr.u. 1–2. századi Egyiptomból származik, alátámasztja azt a feltevésünket, hogy a titkosírás kidolgozója felhasználhatott bizonyos betűelemeket vagy betűket a keleti (sémi) ábécékből is. Bizonyos hatások már a P esetében is elképzelhetők,⁴⁴ ám úgy tűnik, a N volt a legtisztább átvétel. A legtöbb sémi ábécében a N pontosan ugyanolyan formában jelenik meg, mint a rejtjeles papiruszon, és mivel a papirusz keletkezésének idejéből nem ismeretes olyan görögül írott forrás,

38 A papirusz által használt jelek és a betűkottairás szimbólumainak összehasonlító táblázatát lásd a 6. ábrában.

39 A betűkottajelek között is találunk 45°-os elforgatást: lásd 47–48. számú instrumentális jelek.

40 Lásd 5. ábra alsó kép, 30. számú instrumentális betűkottajel.

41 JENSEN, 1969. 456.

42 Az H kurzív alakját lásd pl. SZÁDECZKY-KARDOSS, 1996. 110–111. („B” és „C” tábl.)

43 Érdekes, hogy a görögök a rhót (sémi rēs) már vertikálisan tükrözve vették át, hiszen az eredeti föníciaiban a hurok a másik irányba nézett, éppen úgy, ahogy a tárgyalta titkosírásos P (ϑ) teszi. Számos keleti ABC-ben megfigyelhető egy felfelé hajló szár csökevénye, pl. Ahiram-szarkofág (Kr.e. 1000) feliratai, vö. SASS, 1988. 154–155.

44 HEALEY, 1990. 223. (15. ábra) és 231. (27. ábra)

amelyben a N hasonló alakot mutatna, okkal gondolhatjuk, hogy ezt a betűt a legcsekélyebb változtatás nélkül adoptálta a papirusz szerzője.⁴⁵

Mint láttuk, a titkos ábécében szereplő összes betű kialakítása nem magyarázható a betűkottairással, hiszen maradt hat olyan betűnk (Θ, Ν, Π, Χ, Ψ, Ω), amelyeknek alakja vagy hasonlít némiképp az eredetihez, vagy nem, de semmiképpen sem forgatással, tükrözéssel vagy elmetszéssel jöttek létre.⁴⁶ Van azonban 16 olyan betűnk, amelyre ráillik a három módszer valamelyike, és ennek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a görög betűkottairásnak főszerepe volt a papiruszon használt titkosírás létrejöttében.

4. Mágikus papirusz – miért titkosíró?

Láttuk, honnan vehette a szóban forgó papirusz ismeretlen szerzője az ötletet egy jelbehelyettesítésen alapuló titkosíró rendszer kidolgozásához. Megoldása elegánsnak, sőt kivételesen egyéninek nevezhető a maga nemében, hiszen nem maradt fenn ezen kívül olyan görög mágikus papirusz, amelynek tartalmát teljes egészében titkosírással kódolták volna. Egyedi esettel van tehát dolgunk. Felmerül azonban a kérdés: miért kellett a mágikus eljárás papiruszra vetőjének ilyen különleges eszközökhöz nyúlnia?

A válasz egyszerű: a szerző mindenképpen el akarta kerülni, hogy elolvashassák illetéktelen kezekbe kerülő művét. Mágikus praktikákat űzni veszedelmes mesterség volt, és a veszély még fokozottabb mértékben leselkedett mindazokra, akik nem fehér mágiával (*theurgia*), hanem fekete mágiával (*goetia*) foglalkoztak.⁴⁷ Ez utóbbinak jellegzetes eleme például az isteni hatalmak fenyegető kényszerítése, a különböző (kevésbé gusztusos) komponensek felhasználása vagy bizonyos elhunyt személyek földi maradványaival, netán lelkével történő foglalataskodás. Az ilyesmit feltétlenül a mágikus erők sötét alkalmazásának velejárói, és az ezzel ügködők könnyedén kerülhettek törvény elé istenkáromlás vádjával. Joggal feltételezhetjük, hogy papiruszunk szerzője jó okkal tarthatott hasonló felelőségre vonástól, és ezért folyamodott sifírozáshoz. Meg kell vizsgálni, hogy

45 Vö. mēšai (Kr.e. 9. sz.) és közép-föníciai (Kr.e. 5–3. sz.) feliratok (JENSEN, 1969. 265–271. (különösen a 237. ábra)), arámi írások (HEALEY, 1990. 223. (15. ábra)).

46 Az O-t nem számolva, hiszen ennek az alakja lényegében változatlan, valamint szintén nem számolva az amúgy is igen problematikus Z-t.

47 KIECKHEFER, 1989. 27–28.

igazoljate feltevésünket a papirusz tartalma. Hunt sikeres megfejtési kísérlete után a görög mágikus papiruszok egyik legnagyobb ismerője, a német Karl Preisendanz vizsgálta meg az anyagot,⁴⁸ majd publikálta fő művében, a *Papyri Graecae Magicae*-ban. 1934-ben Hunt megfejtését felhasználva Eitrem is közzétette az oslói töredéket. Preisendanz alaposan továbbfejlesztette és kiegészítette Eitrem munkáját, és a töredék helyet kapott a PGM második kiadásában (1973–1974). A két kolumna alábbi, magyar nyelvű, szó szerinti fordítása Preisendanz átírása alapján íródott.⁴⁹

Col. I. (= PGM LXXII):

[Nagymedve varázslat. Egy] földből készült [füstöl]ő[oltárt elkészítve, az]on a hatodik éjjeli órában [égesd el Arktosnak⁵⁰] a nehézszagú boróka moszatját.⁵¹ Ezt pedig három nap[ig csináld] a Nagymedve felé fo[rdul]va, kilencszer, [miután felmentél a h]áztetőre. Írd fel [egy papiruszlapra] fekete mirhatintával [az egé]sz dolgot, amit ak[arsz, hozzá]írva (ezt) a nevet: „Neb[utosomaléth]”, és a táblácskát együtt [az abban] leírattal [mutasd meg az istennőnek és] *pou . n nchn . [.....]* . [egy órán] belül. [Mondd (ezt) úgy, hogy a kezed]et egybefűz[ve] tartod a fejed felett, [na]gy [ha]ng[on, imádkozva Arktosho]z: „[Üdv,] ó, király<nő>je a holtakna[k és az isteneknek, üdv], égi uralkodónő, ki[rálynő]je az em]bereknek, közelíts [felém, X.Y-hoz, kész]ségeken, és téged ké[rlek...] ...”

Col. II. (= PGM LVII):

Adó[nai]⁵² *ogot...* ezek(et) a szavak(at)⁵³: „[Hajt]sd végre X. Y.⁵⁴ számára azt, amit neked [erre⁵⁵ í]rtam és én úgy fogom hagyni [a nap]keltét és

48 Hunt megoldását ismerteti: PREISENDANZ, 1929a. 457–458. és tovább vizsgálja: UŐ., 1929b. 1544–1549.

49 A fordítás (és a később következő átírások) során a papiruszkiadások által leggyakrabban használt, úgynevezett *leideni rendszer* kritikai jeleit használjuk. A szögletes zárójelek közti betűk a papiruszról elveszett betűk kiegészítései. A pontok száma az elveszett betűk valószínű számával egyezik. A gömbölyű zárójelek között értelmi kiegészítések találhatók. A továbbiakhoz lásd NÉMETH, 1996. 202.

50 A Nagymedve-csillagkép megszemélyesítése, lásd alább.

51 Azonosíthatatlan növénynevek.

52 Ez a szó valamilyen istenségre utalhat.

53 A „szavak(at)” szót csak egy γ betű jelöli a papiruszon. Vö. PREISENDANZ, 1929b. 1546.

54 Ide annak a nevének kell behelyettesíteni, aki a varázslatot végrehajtja. A szót ($\delta\epsilon\iota\nu\alpha$) egy különleges alakzat jelöli (⚡), amely hiányosan is elég jól felismerhető a papiruszon. PREISENDANZ et al., 1973–1974. II. köt., 213.

a napnyugtát, ahogy korábban meg lettek teremtve, és én [örökké] [meg fogom menteni] Osiris⁵⁶ húsát, és nem szaggatom majd szét [a] béklyókat, melyekkel bilincsbe verted Typhónt,⁵⁷ és nem hívom majd az [erőszakos] halált haltakat,⁵⁸ hanem hagyni fogom őket, és [n]em fogom kiönteni a cédrusolajat, [hanem] hagyni fogom, és meg fogom őrizni Ammónt és nem fogom meggyilkolni, és [nem⁵⁹] fogom [sz]étszórni Osiris testrészeit, és téged majd elrejtelek a gigászok [elő]: *ei ei ei ei [ei ei] ei ei choin [Aph]uth, chennoneu, Aphuth, Anu Aóth, ei ei ei peoe, [Iak]ób, mannoz Arannuth, chal[.]aph kulix noé nf...]k bornath lubeine auér ueire itin lotol, hirdesd ki az ezernevű istenség, Isis titkait.”*

[Aztán a k]ényszerítés, hogy megmutassa neked, beteljesedik-e a varázslat. [Mut]ass be égőáldozatot nehézszagú borókát a táblácskával együtt égetve, (és) mondd: „[Isis], tiszta lány, [adj] nekem jelet a beteljesülésről, [em]eld fel a szent leplet, rázd meg a te feke[te vég]zetedet, és mozdítsd meg a Nagymedve csillagképét,⁶⁰ szent [Ióth]é *pnun gmoérmen-dumba*, nagynevű *Iafkó*, *phthoéri*, *thermoér*, *phthaó*, nagynevű *Ióthé [phnu]-thuér bób helix*, nagynevű *Iakó*⁶¹.”

Miután pedig ezeket el[mond]tad és kezeidet eloldottad, [az istennő fel fogja] emelni kéz[fe]l[jét] a melléről, mert látni fogsz [egy csillagot, amely közeledik feléd] a kényszerítés folytán. Nézzél rá [mereven, miután egy varázsjelet] behajított, [amely hozzád] sietett, és így ez⁶² istentől megragadott lesz. Tartsd [azonban védelem gyanánt az elő]tted levő varázsjelet: [mert az istennő]től származik a téged bátorító Kronos varázsjele. E jelek átvétele után örvendj [a szer]encsének (és) mondd egyszer/végül: „*chai'trai*”. Éspedig ha te elmondtad ezt, [mindenben am]it óhajtasz, ő segíteni fog neked, és azonnal (mondd) ezeket a szavak[at, nehogy] a csillagok lehulljanak és a jó napok sora elmúljon: „*Tha[.]U[sir, Phnuuch, mellanchió, kerdó, Melibeu [.] kasp[.] nebenthtrich garn[.]jó thraó sau*

55 ti. táblácskára (lásd 15. sor), esetleg erre a papiruszra.

56 A papiruszon ezen a helyen kétségkívül *τὰ κρέα τοῦ Τυφῶνος* „Typhón húsát” szerepel, lásd alább.

57 A papiruszon itt: *᾽Οσει[ρ]ιν* „Osirist”. Lásd alább.

58 A görög *βιαιοθανάτοι* többnyire erőszakos halált halt gladiátorokra vonatkozik.

59 A mondat értelmét teljesen átalakítja ez a „nem”, amit Preisendanz önkényesen illeszt a hiányzó szöveghelyre. Lásd alább.

60 A Nagymedvére itt is az Arktos szó/név utal.

61 A megszólított „Iakó” alighanem a héber „Jákob”-ra vonatkozik. (PREISENDANZ et al., 1973–1974. II. köt., 185.). Ehhez lásd még: PREISENDANZ, 1929b. 1548., valamint NOCK, 1930. 124.

62 Ti. a varázsjel.

traīs traīs, Basym: most, most hajtsd végre, tedd ebben az órában, nagyhírű Előrelátás, a tegnap (még) utáltat kedvel[tté mindenki előtt], tedd...

Figyelmesen megvizsgálva a rendelkezésünkre álló szöveget, elsőként azt állapíthatjuk meg, hogy egy általános varázsfórmuláról van szó, nem pedig egy konkrét személyre vagy személy ellen alkalmazandó mágikus eljárásról. Sajnos a Col. I-ből nagyon kevés maradt meg, és a két megmaradt részt összekötő hiányzó szöveg legalább 18 sorra rúg.⁶³ Ennél is komolyabb gondot okoz azonban, hogy a Col. I megmaradt sorai is igen töredékesek, első felük hiányzik. Preisendanz kiegészítése nyomán is csak nehézkesen nyer értelmet az oslói töredék. Lényege, hogy a megfelelő előírások szerint áldozatot kell bemutatni egy bizonyos Arktosnak.⁶⁴ Col. I és Col. II tartalma olyannyira eltérőnek tűnik, hogy első olvasásra talán azt is vélhetnénk, hogy két teljesen különböző és egymástól független varázslatról van szó. Egyetlen fogódzónk van, ami világossá teszi, hogy egy egybefüggő, hosszú varázslat leírásával van dolgunk, ez pedig a fej felett összefűzött kéz.⁶⁵ Enélkül ugyanis nehezen értelmezhető Col. II azon mondata, hogy „*miután pedig [...] kezedet eloldottad*”.⁶⁶ Kiderül tehát egyrészt az, hogy a két kolumna tartalmilag is szorosan összefügg egymással, másrészt pedig az, hogy ezalatt a kezeket mindvégig a fej felett összefonva kell tartani.

A második kolumna sokkal jobb állapotban maradt fenn, és többet is lehet belőle megállapítani a varázslat egészére nézve. A Col. II szövege két jól elkülöníthető egységből áll: egy idézésből (*λόγος*), melyben felszólítjuk az adott túlvilági hatalmat, hogy teljesítse kérésünket, és egy kényszerítésből (*ἐπάναγκος*), amellyel kényszerítjük az adott kérés végrehajtására, és amely biztosítja a sikert.⁶⁷ Az idézés első szavai nehezen érthetőek, talán mágikus igék lehetnek. Nem tudjuk bizonyosan, hogy az „*ezek(et) a szavak(at)*” követő, jól érthető részt ki kell-e mondani, vagy fel kell-e olvasni. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy az itt következő szavakat fel kell írni arra a táblácskára, amit a későbbiekben égőáldozatként kell felajánlani. Jól megfigyelve ezeket a bizonyos felírandó szavakat, az olvasó már sejtheti, miért is érezte a szerző szükségesnek a mágikus formula szövegének titkosítását. Az itt következő rész ugyanis rémséges fenyegetésekkel van te-

63 MERKELBACH–TOTTI, 1991. 89.

64 Arktoz (Nagy-medve csillagkép) jelképezi Typhón lelkét. Vö. PGM IV 1331–1389 (különösen: 1380); Isis és Osiris 21. (in: PLUTARCHOS, 1986.)

65 Col. I, 14–15. sorok.

66 Col. II, 22. sor.

67 NOCK, 1929. 238.

le, amelyekkel a varázsló a megszólított emberfeletti hatalmat (talán Isis istennőt) kívánja erőszakkal rábírní kérésének teljesítésére. Már az első „ígérete” is rettenetes: akkor hagyja békén a napkeltét és a napnyugtát (tehát a napok természetes, egymást követő sorát), ha a megszólított hatalom teljesíti kérését, máskülönben neki hatalmában áll beavatkozni a természet önálló rendjébe és felborítani működését. Nem elégszik meg azonban ennyivel. Összesen nyolc fenyegetést, illetve ígéretet helyez kilátásba, amelyeknek ugyanaz a feltétele: a megszólított lény teljesítse kérését. A kérés mibenléte itt még nem derül ki.

A nyolc fenyegetés-feltétel után mágikus szavak sora következik, majd a λόγος egy rövid felszólítással végződik: „*hirdesd ki az ezervevű istenség, Isis titkait*”.⁶⁸ Az ezt követő rész, a kényszerítés (ἐπάναγκος), egyre bonyolultabbá kezd válni, különösképpen a 23–28. sorok között, ahol valamennyi sor első negyede-harmada hiányzik, mert a papiruszból kiszakadt ez a rész. Preisendanz megkísérelte a sorok olvasható maradékából rekonstruálni a hiányzó részeket, ám az eredményül kapott szöveg így is nagyon kuszának és bonyolultnak tűnik. A részletek sok szempontból bizonytalanok, de a lényeg világosan érthető. A mágiahasználónak további varázsszövegek elmondása mellett égőáldozatot kell bemutatnia Isis istennőnek, hogy egy varázsjelet (Kronos jelét) kapjon tőle védelem gyanánt, hiszen az ilyen mágikus praktikák sosem veszélytelenek. Ezután ki kell mondani a varázsszót (*chaiḥthrai*), majd biztosíték gyanánt („...*nehogy a csillagok lehulljanak...*”) újabb mágikus igéket kell citálni. A papirusz utolsó három sora rejti a varázslat lényegét, itt derül ki, hogy miért kellett mindez, hogy mi is a varázslat célja: „*Tedd ebben az órában, nagyhírű Előrelátás, a tegnap (még) utáltat kedveltté mindenki előtt*”. A varázsló kedveltté akar válni, tehát azt akarja, hogy szeressék. A szerelemvarázslatnak egy különösen kegyetlen és veszélyes fajtájával állunk szemben, ahol a hatást eszközölő túlvilági hatalom nem más, mint Isis istennő.⁶⁹ Ő az a bizonyos erő, akinek közbenjárása és hatalma szükséges az ilyen praktikához, mert termékenység-isten női alakja a hellénizmus korára új szerepekkel bővült: ő lett a varázslás szakértője, a szerelem legnagyobb és leghatalmasabb istennője Egyiptomban.⁷⁰ Az ősi görög szerelemistennő, Aphrodité alakjához hasonló attribútumok kapcsolhatók, a hellénizált Egyiptomban Isis és Aphrodité párhuzama magától értetődő. A mágikus formulában szereplő cél (elérni, hogy valaki

68 Col. II, 13. sor.

69 PREISENDANZ, 1929a. 458.

70 KÁKOSY, 1998. 321.

vagy valakik szeressék az illetőt) fogalmazódott meg a Kr. e. 6. században is a „tizedik múzsa”, Sapphó versében is. Első, Aphroditéhez címzett himnuszában az istennőhöz könyörög, hogy lépjen hozzá, és miként régen is tette, segítse meg őt szerelmi bánatában. Aphrodité így szól a kesergőhöz:

„...τίνα δηῦτε πείθω
20 ἄψ ἠσάγηνη ἔς σάν φιλότατα; τίς σ', ὦ
Ψάπφ', ἀδικήεις;
καὶ γὰρ αἱ φεύγει, ταχέως διώξει·
αἱ δὲ δῶρα μὴ δέκετ', ἀλλὰ δώσει·
24 αἱ δὲ μὴ φίλει, ταχέως φιλήσει
κωῦκ ἐθέλοισα.”⁷¹

A téma, amivel a Kr. e. 6. században élt költőnő foglalkozott és művészi versbe öntött, aktuális egy Kr. u. 1–2. századi mágikus papirusz szerzője számára is. A különbség csak a megnyilvánulási formában mutatkozik: Sapphó imádságos könyörgésbe foglalja vágyát, a vizsgált papirusz ismeretlen szerzője pedig kegyetlen és rettenetes fenyegetésekkel, mágikus béklyókkal, jelekkel és igékkel kényszeríti az istenséget, hogy kedveltte tegye őt bizonyos ember(ek) előtt. Ez utóbbit persze két okból is életveszélyes próbálkozásnak tartották abban a korban. Egyrészt veszélyes, mert ha az ember elrontja valamelyik szót vagy nem pontosan az előírás szerint cselekszik, akkor a túlvilági hatalmak előtt védtelenné válik, márpedig ők a korabeli emberek hite szerint nem bocsátják meg egykönnyen az őket érő zaklatásokat. Sokkal konkrétabb fenyegetést jelentett azonban, ha a mágikus papirusz illetéktelen kezekbe került. Iszonyú tartalma miatt varázslással és istenkáromlással vádolhatták volna az evilági hatóságok előtt a papirusz szerzőjét, aki súlyos büntetésre számíthatott volna. Ez a két veszélyforrás ösztönözhetette a szerzőt arra, hogy egy egészen egyedi titkosítási eljárással biztosítsa, hogy avatatlanok ne ismerhessék meg a mágikus formulát.

Mindez csupán részleges adatokon alapuló igazolása a sifírozás tényének, és óvatos válaszkérés arra a kérdésre, miért is kellett titkosíráshoz folyamodni. A papirusztekercs teljes tartalmának ismerete, esetleg máshonnan előkerülő, hasonló módszert alkalmazó papiruszok felbuk-

71 Sapph. 1.18–24. sorok. A himnuszt közli: PAGE, 1955. 3–4. Fordítása: „*Nos a Rábeszélés / kit vigyen hozzád szerelemre, Szapphó / mondssza, ki bántott? / Hogyha elkerült, – a nyomodba jár majd, / hasztalan kínálgatod – ő kínál majd / hogyha nem kíván, – hamar ő kíván majd, / bár nem akarná.*” (Ritoók Zsigmond fordítása) In: RITOÓK et al., 1999. 36.

kanása minden bizonnyal jóval közelebb vihetne bennünket a kérdés megválaszolásához.

5. Problémák az értelmezés körül

A vizsgált papirusz általános célja (szerelemvarázs) és titkosításának oka (istenkáromlás) világosan érthető, az egyes részletek azonban gyakran el-
lentmondanak egymásnak. Ez a fejezet a papirusz értelmezési problémáit kívánja bemutatni, elsősorban a második kolumnára összpontosítva,⁷² a problémák megoldásának feltétlen igénye nélkül. Ezek a problémák alapvetően paleográfiai, illetve szemantikai természetűek. Az előbbin egyszerűbb dolgok értendők, tudniillik ezen vagy azon a helyen ilyen vagy olyan betű áll-e. Mint rövidesen látni fogjuk, a michigani töredék két nagy értelmezője, A. S. Hunt és K. Preisendanz számos helyen „mást lát”.

A nehezebb, összetettebb, szemantikai jellegű problémák egy része az előzőkből következik (pl. „ha itt és itt ilyen és olyan betűk állnak, akkor ez a rész így és így egészíthető ki és értelmezhető”), másik része azonban még bonyolultabb. Néhány jelentős kérdés tisztázásában nagy segítséget jelenthet a Col. I. Sajnos azonban maga az oslói kolumna is alapvető problémáktól terhes, hiszen jelentősen kisebb és töredékesebb, mint a michigani papirusz, így a szöveg teljes rekonstruálása még komolyabb nehézségeket és kételyeket szül. Preisendanz kiegészítette a Col. I megmaradt sorait,⁷³ mégpedig úgy, hogy megkísérelte kikövetkeztetni azokat a szavakat és mondatrészeket, amelyek elvesztek a sorok elejéről. Ennek eredményeképpen Preisendanz átírásában mindkét kolumnában minden szó szerepel, ami a megmaradt sorokban leírva áll(hat)ott. Ezt az átírást alapul véve számításaink szerint az első kolumna 20 megmaradt sorában összesen 494 betű áll, tehát a soronkénti átlagos betűszám 24,7. Szerencsére a Col. II sokkal jobb és teljesebb állapotban maradt fenn, így ennél nemcsak a betűk számát lehet megszámlálni, de megmérhetjük a szélességét, és nagyjából megbecsülhetjük a magasságát is a fényképmásolata alapján. A betűk soronkénti átlagos száma a Col. II esetében 39, mert 1443 betű esik 37 megmaradt sorra. Két fontos számunk van a két kolumnát illető-

72 A Col. I nem értelmezhető önmagában, hanem csak a jóval terjedelmesebb Col. II-hez viszonyítva. Mindazonáltal az első kolumna sokat segít a második értelmezésében.

73 PREISENDANZ, 1973–1974. 204.

en: 24,7 és 39. Feltételezve, hogy a betűk átlagos mérete és a közöttük lévő betűközök nagyjából azonosak az egész papiruszon, kijelenthetjük, hogy a Col. I és a Col. II szélességének aránya 24,7 : 39. Természetesen az egyes sorok hosszúsága eltérő lehet, így egyesek hosszabbak, mások rövidebbek az átlagosnál. Ennek ellenére a két kolumna „teste” ránézésre különböző kellett hogy legyen. A 7. ábra mutatja a kolumnák szélességének ezen arányát.

A 7. ábra csupán hozzávetőleges vázlata a titkosírási papirusznak. Azt ugyan nem tudjuk, hogy a papirusz eredetileg hány kolumnát tartalmazhatott, de az bizonyosnak mondható, hogy a két töredék a két utolsó kolumnából való. A Col. I és Col. II távolsága sokkal kisebb, mint az a széles margó, amit a michigani töredék jobb szélén hagyott a szerző, így ez alighanem a tekercs vége lehet. Ha elfogadjuk Preisendanz kiegészítését, a papirusz mindenképpen hasonlóan kellett hogy kinézzen, mint a 7. ábra. Nem valószínű azonban, hogy ilyen jelentős különbség lett volna a két kolumna szélessége között. A Col. II annyival vastkosabb, hogy akár két kolumna is kifért volna a helyére. Ugyanakkor nem szabad elfelejtkeznünk arról, hogy míg a Col. II méreteit ismerjük, a Col. I szélességét csak megbecsülni és számíthatni tudjuk. Ezért felhívjuk a figyelmet arra, hogy a Col. I szélessége nem tekinthető bizonyosnak, mert csak Preisendanz hipotetikus szöveg-kiegészítésén alapszik. Ez a tény komolyan megkérdőjelezi Preisendanz megoldásának hitelességét, ami az oslói töredéket illeti.

Rátérve a Col. II értelmezésének problémáira, a nehézségek megértesését könnyíti, ha egymás után látjuk a két kutató (Hunt és Preisendanz) átírását a michigani töredékről. A szöveg Hunt szerint:

[.....]αδω[.]..οροτ .[.....].[.]..ταγ ταῦτα
 [συντέλε]σον τῷ δῖ(νι) ὅσα σοι εἶς [τοῦτο ἔγ]ραψα, καὶ ἀφήσω
 [ἀνα]τολήν καὶ τὴν δύσιγ [ἢ πρότ]ερ[ο]ν κατεστάθη, καὶ
 [...]ω τὰ κρέα τοῦ Τυφῶνος ε[...]ον, καὶ οὐ διαρρήξω
 5 [τὰ] δεσμὰ οἷς ἔδησας Ὅσει[ρ]ιν .κ[α]ὶ οὐ φωνήσω τοὺς
 [βι]αιοθανάτους ἀλλ' ἀφήσω, καὶ [ο]ὐκ ἐκχεῶ τὴν κεδρίαν
 [ἀλλ'] ἐάσω, καὶ σώσω τὸν Ἀμμωνα καὶ οὐ φονεύσω, καὶ
 [κα]τασκορπιῶ τὰ μέλη τοῦ Ὅσειρεως, καὶ σὲ κατακρύψω
 [...].. γιγάντων. εἰειειει[ειει]ειει χοιν
 10 [...]υθ χεννονευ αφουθ ανουαωθ εἰειει πεορε
 [...]ωβ μαννοζ αρανονουθ χαλ . αφ κουλιξ νοη ν .
 [...]κ βορναθ λουβεινε αρηρονειρε ιτινλοτολ [
 [ἀπά]γγελε τὰ κρυπτά τῆς μυριωνύμου θεᾶς Ἰσιδος.

- [..ἐ]πάναγκος ἵνα σοι δείξῃ εἰ τελεῖται τὸ πρᾶγμα
15 [σου· ἐ]πιθύων βράθῃ σὺν τῷ πιττακίῳ λέγε
[... ἀγνή κούρα, σημειόν μοι τῶν ἀποτελεσμάτων
[δός, ἀ]νακάλυψον τ[ὸ] γ' ἱερὸν πέπλον, τιναξόν σου τὴν μέλαι-
[ναν]. χην καὶ κείνησον τὸ σύμπλεγμα τῆς ἄρκτου, ἄγιε
[...] η πνουν γμοηρομενδουμβα, ὁ μεγαλώνυμος ἴα
20 [...] φθοηοι θερμοηο φθαω, ὁ μεγαλώνυμος Ἰωθη
[....] θουηοβωβελιξ, ὁ μεγαλώνυμος Ἰακω : εἴ-
[παν]τος δέ σου ταῦτα καὶ ἅμα λύσαντος τὰς χεῖρας εξαρ-
[.....]μ[...] τῆς χειρὸς ἐκ τοῦ στ[ῆ]θους, ὄψη γάρ
[.....]. ον ἐξ ἀνάγκης εἰς ὃν βλέπεις
25 [.....] ἐξη[[η]κοντικὸτα εἰσπεληδη-
[κ.....]ως θεόπληκτον γενέσθαι. ἔχε
[δέ.....]οκείμενον τὸν χαρακτήρα πρὸς
[.....].αρρ[... ἐ]στιν Κρόνου ὅστις σε θρασύνει.
[με]τὰ δέ τὸ λαβεῖν σε τοῦτο τὸ [ση]μεῖον, [[.]] χαίρων
30 [τῆ ? τύ]χη ἔπειπον ἅπαξ χαῖθραί, εἴπαντος γάρ σου
[εἰς ὅ]σῃ εὔχῃ σοι συνεργήσει, καὶ εὐθέως ταῦτα ῥήμα-
[τα, μὴ ἀ]νάστασις γένηται τῶν ἀστέρων καὶ τῆς ἀγαθῆμερίας,
θα[.].[.]σιρ φνουχ μελλανχιω κερδω μελιβευ
.κασπ[.]γεβενθτριχ γαρν[.]ω θραω σαυτραῖστραῖσ
35 βασυμ, ἤδη β̄ συντέλεσον ἐντ[ὸ]ς ὥρας τῆσδε, ποίει,
μεγαλόδοξε πρόνοια, τὸν ἐχθ[έ]ς ἀν[ε]παφρόδειτον εὐσχί-
[μονα.....], ποίει δ[.....]πρ[ο]τ[έ]ρω δ..[.].φ..[.
[.....] . [

Preisendanz szerint:

- [8 B.] Ἄδω[ναί], ογοτ [14 B.] τὰ γ(ράμματα) ταῦτα | συντελε]σον
τῷ δεῖνα, ὅσα σοι εἰς [τοῦτο ἐγ]ραψα, καὶ ἀφήσω | τὴν ἀνα]τολήν
καὶ τὴν δύσιν, [ἢ πρότ]ερ[ο]ν κατεστάθῃ, καὶ | σώσ]ω τὰ κρέα
5 τοῦ Ὀσίρεως ἐ[μπεδ]ον, καὶ οὐ διαρρήξω || τὰ δεσιμὰ, οἷς ἔδησας
Τυφῶνα [κ]αὶ οὐ φωνήσω τοὺς | βι]αιοθανάτους, ἀλλ' ἀφήσω, καὶ
[ο]ὐκ [ἐ]κχεῶ τὴν κεδρίαν, | ἀλλ'] ἐάσω, καὶ σώσω τὸν Ἄμμωνα καὶ
οὐ φωνεύσω, καὶ | οὐ κα]τασκορπιῶ τὰ μέλη τοῦ Ὀσίρεως, καὶ σέ
10 κατακρύψω | ἐκ τῶν] γιγάντων· εἰ εἰ εἰ [εἰ εἰ] εἰ εἰ χοιν || Ἄφο]υθ,
χεννονευ, Ἄφουθ, Ἄνου Ἄωθ, εἰεἰεἰ πεοοε | Ἰακ]ωβ μαννοῦ Ἀραννουθ

- χαλ[.]αφ κουλιξ νοη ν[. | ..]κ βορναθ λουβεινε αυηρ ουειρε ιτιν λοτολ
| άπάγγελλε τὰ κρυπτά τῆς μυρι[ων]ύμου θεᾶς Ἴσιδος.
| ὁ δ' ἐπ'άναγκος, ἵνα σοι δείξῃ, εἰ τελεῖται τὸ πρᾶγμα·
15 || ἐπισ]υνθύνων βράθυσὸν τῷ πιττακίῳ λέγε· | ἴσι.] ἀγνή Κούρα,
σημεῖόν μοι τῶν ἀποτελεσμάτων | δός, ἀ]νακάλυψον τ[ὸ]ν ἱερὸν
πέπλον, τίναξόν σουτήν μέλαι]ναν Τύ]χην καὶ κίνησον τὸ
σύμπλεγμα τῆς ἄρκτου, ἄγιε | Ἴωθ]η πνουν γμοηρμενδουμβα,
20 ὁ μεγαλώνυμος Ἴα]κώ], φθοηρι, θερμοηρ, φθᾶω, ὁ μεγαλώνυμος
Ἴωθ]η | φνου]θουηρ βωβ ἔλιξ, ὁ μεγαλώνυμος Ἴακω:]
εἴ]παν]τος δέ σου ταῦτα καὶ ἅμα λύσαντος τὰς χεῖρας ἐξαφεί
θεὰ τὴν ἀκ[μ]ήν] τῆς χειρὸς ἐκ τοῦ στ[ή]θους· ὄψη γὰρ | ἀστέρα σοι
25 ἀγόμεν]ον ἐξ ἀνάγκης, εἰς ὃν βλέπεις || ἀτενώς, χαρακτῆρα]
ἐξηκοντικὸτα εἰσπετηδικότα εἰς σὲ αὐτόν], ὡς θεόπληκτον
γενέσθαι. ἔχε | δὲ εἰς φυλακὴν προ]κεείμενον τὸν χαρακτῆρα·
πρὸς | θεᾶς γὰρ ὁ χ]αρακτῆρ ἐ]στιν Κρόνου, ὅστις σε θρασύνει.
30 | με]τὰ δὲ τὸ λαβεῖν σε τοῦτο τὸ [σ]ημεῖον, χαίρων || τῇ τύ]χῃ
ἐπειπον ἄπαξ· ἄ]θραϊ'. εἴπαντος γὰρ σου, | εἰς ὅ]σα εὐχῇ, σοὶ
συνεργήσει, καὶ εὐθέως ταῦτα ῥήμα]τα, μὴ ἀ]νάστασις γένηται
τῶν ἀστέρων καὶ τῆς ἀγαθημερίας· | Ἰα[. Οὐ]σίρ, φνουχ, μελλανχιω,
κερδω, Μελιβευ | .]κασπ[.] νεβενθριχ γαρν[.]ω θραω σαν τραῖσ τραῖσ,
35 || Βασυμ· ἦ]δη, ἦ]δη συντέλεσον ἐντ[ὸ]ς ὥρας τῆσδε ποίει |
μεγαλόδοξε Πρόνοια, τὸν ἐχθὲ[ς ἀ]νεπαφρόδιτον εὐσχί]μονα
πᾶσιν], ποίει δ[.....πρ]οτ[έ]ρω δ....φ...

Elsőként lássuk, hogy a titkosírás megfejtője, A. S. Hunt milyen érdekeségeket talált a szöveg átírásakor.⁷⁴ Leírja, hol hibázott a szerző, ezeken a helyeken ugyanis észrevehető, hogy eredetileg más volt odaírva.⁷⁵ Jelzi, hol használtak valódi központoszást,⁷⁶ ugyanis egy pontot (pl. mondatvégi írásjel) az átírásban nem lehet megkülönböztetni az olyan szöveghelyektől, ahol biztosan áll egy betű, de az nem olvasható.⁷⁷ A következő problémát a ζ (dzéta) jelentí. A szövegben szereplő értelmes görög szavak között egyik helyen sem szerepel, ám van két olyan jel is, ami eset-

74 HUNT, 1929. 130–131.

75 Lásd 12. jegyzet.

76 21. sor: „Ἰακω” után : (kettőspont) áll. 23. sor: „στ[η]θους” után : (felső pont) áll.
26. sor: „γενεσθαι” után : (felső pont) áll. 28. sor: „θρασυνει” után : (kettőspont) áll

77 Vö. 1. sor: „οροτ.” (pont a hiányzó betűt jelöl) és 28. sor: „θρασυνει.” (a pont a mondat végét jelöli)

leg a ζ-ra vonatkozhat.⁷⁸ Mindkettő mágikus szavaknál fordul elő, és ezek érthetlensége fokozza a ζ körüli zavart. Persze előfordulhat az is, hogy ezen két jel közül egyik sem vonatkozik rá, és a fennmaradt töredékekben egyáltalán nem szerepel. Ez esetben azonban nem tudunk mit kezdeni a két rejtélyes jellel. Egy biztos: akármelyik is a két jel közül a ζ, az bizonyos, hogy csak az egyik lehet a kettő közül. Két külön jelet ugyanis egyik hangzóhoz sem rendeltek, pláne nem az egyik legritkábban előfordulóhoz.

Ezek azonban csak a kisebb problémák. Sokkal inkább elgondolkodásra késztetnek azok az esetek, amikor megvizsgálva a papirusz (kiváló minőségű) fényképmásolatát, rádöbbenünk, hogy bizonyos helyeken nem az áll, amit Hunt (és alighanem javarészt az ő nyomán Preisendanz is) feltüntet az átíratában. Az ilyesmi kevésbé zavaró, ha a varázsszavak egyik-másik betűjénél vesszük észre, hiszen voltaképp lényegtelen, hogy pl. a Col. II, 9. sor utolsó szava $\chi\omicron\upsilon\psi$ vagy inkább $\chi\omicron\psi$, hiszen egyik szónak sincs számunkra különösebb jelentése.⁷⁹ Komolyan el kell azonban gondolkodni, amikor a fényképmásolat jeleit figyelmesen követve észrevesszük, hogy a második kolumna 25. sorában két igealak ($\epsilon\tilde{\xi}\eta\kappa\omicron\nu\tau\iota\kappa\omicron\tau\alpha\epsilon\iota\sigma\pi\epsilon\pi\eta\delta\eta[\kappa\omicron\tau\alpha]$) közt megbújik egy meglehetősen jól olvasható $\simeq\epsilon\tilde{\zeta}$ (καί) is. Ez azonban egyszerűen nem létezik sem Huntnál, sem Preisendanznál. Természetesen nem vethetjük el azt az eshetőséget sem, hogy a fényképmásolat valamilyen furcsa oknál fogva mégsem a valóságot tükrözi. Valóban elhamarkodottság lenne úgy ítélni ezekben a kérdésekben, hogy nincs alkalmunk megvizsgálni magát a papiruszt. A tévedés jogát tehát fenntartjuk magunknak, de így is jelezzük, hogy a szöveg pontosabb megértése érdekében üdvös lenne, ha újra alaposabb vizsgálat alá vetnék a michigani Kelsey Régészeti Múzeum birtokában lévő papirusztöredéket.

A papirusz körül adódó nehézségek hosszú sora még mindig nem ért véget. Preisendanz saját munkájában közzétéve a szöveget, igyekezett „át-hidalni” a formula elveszett betűi és szavai okozta űrt, és kipótolta a hézagokat úgy, ahogy a legnagyobb valószínűség szerint kellett. Az eljárás eredményeképpen (mint a fenti átírásoknál észlelhető) Preisendanz szövege néhány ponton eltér Huntétól. Ezzel megérkeztünk a legnehezebb, szemantikai jellegű problémákhoz. Preisendanz ugyanis látta, mi van a pa-

78 11. sor: $w\epsilon\tilde{\zeta}\sigma*$ (μαυνοζ) és 19. sor: $\lambda\omega\kappa\epsilon\omega\psi\zeta\lambda\omicron\eta\omega\epsilon\tilde{\zeta}$ (γμοηρομενδοσυβα). A két kérdéses jel tehát: * és $\epsilon\tilde{\zeta}$. Mint látható, a második jelet Hunt mégis „η”-nak írja át, és ezt Preisendanz is átveszi.

79 A Col. II 9. sorának utolsó betűje nehezen olvasható, de mindenesetre biztosan nem ζ (v). Valószínűbbnek tartjuk a $\epsilon\tilde{\zeta}$ -t (ψ).

piruszon, illetve, hogy miként írta át Hunt, ennek ellenére amellet érvel, hogy tévedett a papirusz szerzője és valójában mást akart írni.⁸⁰

A kérdéses szakasz a formula első részében (λόγος) szerepel, a Col. II, 4–5. soraiban. Hunt így fordítja ezt a részt: „és én majd... Typhón húsát, és nem fogom szétszaggatni a béklyókat, melyekkel bilincsbe verted Osirist”.⁸¹ Preisendanz ezzel szemben amellet érvel, hogy a papirusz szerzője véletlenül cserélte fel a két nevet, és valójában így kell olvasni (kiegészítve az első mondat hiányzó igéjét): „és én örökké meg fogom menteni Osiris húsát, és nem fogom szétszaggatni a béklyókat, melyekkel bilincsbe verted Typhónt”. A különbség „csak” annyi, hogy Osiris és Typhón neve fel lett cserélve, de ismerve e két egyiptomi isten egymáshoz való viszonyát, ez a csere teljesen megváltoztatja nemcsak a mondat, hanem talán az egész papirusz értelmét is.

Osiris az egyiptomi mitológia egyik legősibb istensége, akit gonosz testvére, Séth (görög nevén Typhón) meggyilkolt, majd tizennégy darabra tépte szét testét. Osiris tagjait hitvese – és egyben testvére –, Isis összegyűjtve mumifikálta, és így Osiris isteni ereje olyannyira megmaradt, hogy Isisnek gyermeket nemzett: a sólyom-alakkal ábrázolt Hórust,⁸² aki esküdt ellenségként üldözte Séth-Typhónt.⁸³ A Chester Beatty I. papirusz, amely megőrizte Hórus és Séth történetét, beszámol arról, ahogy Isis belevágja szigonyát a vízilóvá bűvölt Séthbe, ám annak könyörgése annyira meghatja (elvégre Séth a testvére), hogy végül elengedi. Hórus hirtelen haragjában lefejezi Isist.⁸⁴ A későbbiekben ez a történet némiképp megszelídült, és Plutarchos már úgy írja le, hogy a heves Hórus leüti a napkoronát Isis fejéről, mert az elengedte a megkötözött Typhónt.⁸⁵

Preisendanz megoldása mindezek tükrében közelebb hozza a mítoszt a papiruszhoz, hiszen Isis az, aki megmenti Osirist, és Plutarchos szerint ő köti meg Typhónt is. A mágikus formula tehát azzal fenyegeti meg Isist, hogy mindezek csak akkor történnek meg, ha teljesíti azt, amit parancsol (ti. hogy kedvelt legyen). Ellenkező esetben Osiris húsa nem menekül

80 PREISENDANZ, 1929b. 1547.

81 Osiris megláncolásához lásd PGM IV 179–201 (Typhónhoz szóló imádság). 185–187. sorok: „ἔγω εἰμι ὁ σύν σοι τὴν ὅλην οἰκουμένην ἀνασκαλεύσας καὶ ἐξευ|ρὸν τὸν μέγαν Ὅσιριν, ὃν σοι δέσμιον προσή|νεγκα.” („Én vagyok az, aki átkutattam veled együtt az egész világot és megtaláltam a nagy Osirist, akit megláncolva vittem el neked.”)

82 Plutarchosnál „Hóros”.

83 KÁKOSY, 1998. 318–323.

84 KÁKOSY, 1998. 319.

85 Isis és Osiris 19. In: PLUTARCHOS, 1986.

meg és Typhón béklyóit is szétszaggatja a formula végrehajtója. Preisendanz verziója koherens egésznek tűnik, amely logikus és védhető, ha elfogadjuk bizonyíthatatlan kettős axiómáját. Az ő értelmezése ugyanis két feltételezésen alapul: először, hogy a szerző hibázott, és véletlenül összekeverte Osiris és Typhón nevét, másodsor, hogy Isist szólítja meg a mágikus papirusz használója. Ebben az esetben valóban rémítő fenyegetés a hitvest azzal riogatni, hogy férje húsa elvész és ellensége kiszabadul. Az értelmezés gyenge pontja, hogy valójában nem ez áll a papiruszon.

Némi fantáziával feltételezhető egy másik, talán még sötétebb verzió is. Lehet, hogy a szerző mégsem tévedett, amikor papiruszra vetette a szöveget, hanem pontosan ezt akarta írni, és egyáltalán nem Isishez szól a fenyegető λόγος, hanem Séth-Typhón oldalán álló hatalmakat akar erőszakkal a maga oldalára állítani, ígérve, hogy nem engedi szabadon Osirist. Ebbe a képbe jól beleillik a 8. sor is,⁸⁶ hiszen Osiris tagjainak szétszórása a Typhón oldalán álló hatalmaknak kedvező. Ennek a sornak a lelegejére Preisendanz egy οὐ tagadószt illeszt,⁸⁷ ezzel fordítva meg a mondat értelmét, hogy az első verzió gördülékenyen működjön.⁸⁸

A második kolumna 7. sorában olvasható Ammón (Ἄμμων) név szintén kétféleképpen értelmezhető. Preisendanz szerint Ammón Osirist jelöli annak mellékneveként,⁸⁹ de nem magyarázza meg, vajon miért használja kétszer az Osiris megjelölést, harmadszor pedig hirtelen az Ammón nevet. Lehetséges tehát, hogy Ammón mégsem Osirisra vonatkozik, hanem az ősi egyiptomi Ámonra, akit a hellénizmus korától a görögök Zeusszal azonosítottak.

Biztos támpontot nyújthatna a λόγος nyolcadik „feltétele” („és téged el foglak rejteni a gigászok [elől]”), ha tudnánk, hogy a mitológiában kit rejtettek el a gigászok elől. Nem tudjuk, de azt láthatjuk, hogy az „[elől]” (ἐκ) szócska hiányzik a papiruszról, és csak Preisendanz egészíti ki így. Ezzel szemben A. D. Nock elképzelhetőnek tartja a μετὰ (között) prepozíciót ezen a helyen,⁹⁰ és így a mondat jelentése is némiképp megváltozna: „és té-

86 Col. II, 8. sor: [. .] τ ἰ ὅ ο ὕ ἡ - τ τ ἰ ἰ w ψ ρ σ τ ο η ο ο ψ - ἰ ψ τ ο

([κα]τασκορπιῶ τὰ μέλη τοῦ Ὀσειρέως) [sz]ét fogom szórni Osiris testrészeit.

87 Hunt elismeri, hogy esetleg lehet hely egy οὐ számára. HUNT, 1929. 133. Vö.: PREISENDANZ, 1929b. 1547.

88 Ti. [nem] fogom [sz]étszórni Osiris testrészeit.

89 Diod. I,25: „τὸν Ὀσίριον οἱ μὲν ... οἱ δὲ Ἄμμωνα γενομίκασιν” („Osirist akit ... pedig Ammónnak tartanak”) Idézi: PREISENDANZ, 1929b. 1547.

90 NOCK, 1929. 238.

csolat fűzi az éjszakához és a sötétséghez.⁹⁸ Mindenképp figyelemreméltó, hogy a Kr. u. 1–4. században Nebutosualéth igen gyakran szerepel szerelmi ígézésekben,⁹⁹ így nem meglepő a jelenléte a titkosíráson sem. Az istennő legérdekesebb tulajdonságáról egy Kr. u. 2–3. századi démotikus papirusz görög nyelven írt részéből értesülünk.¹⁰⁰ Itt a hatalmas Typhón-Séth istent hívja és próbálja engedelmességre bírni a varázshasználó, és a Typhónt kényszerítő hatalmak és varázsigék közt kétszer is megjelenik Nebutosualéth. Ez a tulajdonsága tökéletesen beleillik a titkosíráson új értelmezésébe, hiszen ha a varázslatot nem Isishez, hanem Typhónhoz vagy egy hozzá közel álló hatalomhoz címezték, akkor a kényszerítéshez szükség van Nebutosualéth segítségére is. Ezt a feltételezést látszik megerősíteni Arktos és Typhón kapcsolata is.¹⁰¹

A két töredék formájában fennmaradt titkosíráson papirusz körül számos homályos pont tisztázódni látszik. A használt kód-ábécé betűinek mintegy kétharmada ugyanazokkal a módszerekkel lett kialakítva, mint amelyekkel a görög betűkottairás is dolgozik, így feltételezhető, hogy a szerző innen (is) merített a titkosírás megalkotásakor. A szerelemvarázs durva és félelmetes formája azonban arra enged következtetni, hogy Preisendanz értelmezésével ellentétben a formulát nem Isishez címezték, hanem inkább olyan sötét, alvilági hatalmakhoz, akik a gonosz Séth-Typhón oldalán állnak.

97 Aktióphiph gyakran Seléné holdistennő jelzőjeként bukkan fel a forrásainkban. Vö. BETZ, 1996. 332.

98 Vö. PGM XIV a 3: „ἀναπέμποντα τὴν φαεσφόρον θεὴν Νεβουτοσουαληθ” („küldd fel a fényhozó istennőt, Nebutosualéth-t”). Vö. ZINTZEN, 2000. 780.

99 PGM IV 306, 1417, 2485, 2603–2606, 2750, 2913 (Kr. u. 4. század); PGM XVI 27 (Kr. u. 1. század); Suppl. Mag. 49, 45; 54, 13 (Kr. u. 2–3. század).

100 PGM XIV c 23; vö. PREISENDANZ, 1935. 2158–2159.

101 Ti. Arktos Typhón lelke, vö. 64. jegyzet.

A felhasznált irodalom jegyzéke

Forráskiadások

BETZ

- 1996 *The Greek Magical Papyri in Translation. Including the Demotic Spells.*
2. kiad. Szerk.: BETZ, Hans Dieter. Chicago–London, 1996.

DANIEL–MALTOMINI

- 1990–1992 *Supplementum Magicum.* 1–2. kötet. Papyrologica Coloniae-
siae XVI. 1–2. Szerk.: DANIEL, Robert W.–MALTOMINI Franco.
Köln, 1992–1992.

PAGE

- 1955 *Sappho and Alcaeus.* Szerk.: PAGE, Denys. Oxford, 1955.

PLUTARCHOS

- 1986 PLUTARCHOS: *Iszisz és Oszirisz.* Ford. W. SALGÓ Ágnes. Budapest,
1986.

PREISENDANZ

- 1928–1931 *Papyri Graecae Magicae: Die Griechischen Zauberpapyri.* 1–2.
kötet. Szerk.: PREISENDANZ, Karl. Lipcse, 1928–1931.
1929a PREISENDANZ, Karl: Ein Papyrus in griechischer Geheimschrift.
In: *Gnomon*, 5. (1929) 457–458.
1929b PREISENDANZ, Karl: Arthur S. Hunt, A Greek Cryptogram. In:
Philologische Wochenschrift, 49. (1929) 1544–1549.
1935 PREISENDANZ, Karl: Nebutosuaeth. In: *Paulys Real-Enzyklopädie
der classischen Altertumswissenschaft.* Szerk: WISSOWA, Georg–
Wilhelm KROLL. 16. kötet. Stuttgart, 1935.

PREISENDANZ et al.

- 1973–1974 *Papyri Graecae Magicae: Die Griechischen Zauberpapyri.* 1–2. kö-
tet. 2. kiadás. Szerk.: PREISENDANZ, Karl et al. Stuttgart, 1973–1974.

RITOÓK et al.

- 1999 RITOÓK Zsigmond et al.: *Irodalmi szöveggyűjtemény. A gimnázium 1.
osztálya számára.* (átdolgozott kiad.) Válogatta és jegyzetekkel el-
látta: Ritoók Zsigmond. Budapest, 1999.

Fénykép

Col. II (PGM LVII) fényképének forrása: (2002.10.26.)

PMich. inv. 534: <http://www.lib.umich.edu/pap/magic/rb.display.html>

Szakirodalom

ABERT

1918/1919 ABERT, Hermann: Der neue griechische Papyrus mit Musiknoten. In: *Archiv für Musikwissenschaft*, 1. (1918/1919) 313–331.

BARBOUR

1960 BARBOUR, J. Murray: The Principles of Greek Notation. In: *Journal of the American Musicological Society*, 13. (1960) 1–17.

BELLERMANN

1847 BELLERMANN, Friedrich: *Die Tonleitern und Musiknoten der Griechen*. Wiesbaden, reprint kiad.: 1969.

CRUSIUS

1891 CRUSIUS, Otto: Ein Liederfragment auf einer antiken Stauenbasis. In: *Philologus*, 50. (1891) 163–172.

1894 CRUSIUS, Otto: Die delphischen Hymnen. In: *Philologus*, (Suppl.) 53. (1894)

DAHLHAUS–EGGEBRECHT

1998 *Brockhaus Riemann Musiklexikon*. 2. kiadás. Szerk.: DAHLHAUS, C.–H. H. EGGEBRECHT. Opladen, 1998.

EITREM

1934 EITREM, S[amson]: Fragment of a Greek Cryptogram in the Oslo Collection. In: *Mélanges Maspero*, 2. (1934) 113–117. (Fényképpel).

EITREM–AMUNDSEN

1936 EITREM, Samson–AMUNDSEN, L.: Magical Cryptogram. In: *Papyri Osloenses*, 3. (1936) 38–40. (No. 75)

HEALEY

1990 HEALEY, John F.: The Early Alphabet. In: *Reading the Past: Ancient Writing from Cuneiform to the Alphabet*. A bevezetőt írta: HOOKER, J. T. Berkeley–Los Angeles, 1990.

GRAVES

1981 GRAVES, Robert: *A görög mítoszok*. 1–2. kötet. (Ford. Szijgyártó László). Budapest, 1981.

HUNT

1929 HUNT, Arthur S.: A Greek Cryptogram. In: *Proceedings of the British Academy*, 15. (1929) 127–134.

JEFFERY

1990 JEFFERY, L. H.: *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B.C.* 2. kiad. Oxford, 1990.

JENSEN

1969 JENSEN, Hans: *Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart*. 3. kiad. Berlin, 1969.

KÁKOSY

1998 KÁKOSY László: *Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. Budapest, 1998.

KÁRPÁTI

1996 KÁRPÁTI András: Antik zene. In: *Bevezetés az ókortudományba I.* Szerk: HAVAS László. Debrecen, 1996.

KELEMEN

1991 KELEMEN Imre: *A zene története 1750-ig* (főiskolai tankönyv). Budapest, 1991.

KIECKHEFER

1989 KIECKHEFER, Richard: *Magic in the Middle Ages*. Cambridge, 1989

LIDDELL–SCOTT–JONES

1968 *A Greek-English Lexicon*. Szerk.: LIDDELL, H. G.–SCOTT, R.–JONES, H. S. Oxford, 1968.

MERKELBACH–TOTTI

1991 MERKELBACH, Reinhold–TOTTI, Maria: *Abrasax. Ausgewählte Papyri religiösen und magischen Inhalts*. 2. köt.: *Gebete (Fortsetzung)*. Opladen, 1991. (*Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften : Sonderreihe Papyrologica Coloniensia*, 17,2)

NAJOCK

1975 *Anonyma de Musica Scripta Bellermanniana*. Szerk.: NAJOCK, Dietmar. Lipcse, 1975.

NÉMETH

- 1996 NÉMETH György: Papyrológia. In: *Bevezetés az ókortudományba I.* Szerk: HAVAS László. Debrecen, 1996.

NOCK

- 1929 NOCK, A. D.: A Greek Cryptogram. In: *The Classical Review*, 43. (1929) 238.
1930 NOCK, A. D.: A. S. Hunt, A Greek Cryptogram. *Journal of Egyptian Archaeology*, 16. (1930) 124.

RIEMANN

- 1878 RIEMANN, Hugo: *Studien zur Geschichte der Notenschrift*. Lipcse, reprint: Hildesheim–New York, 1970.

SACHS

- 1968 SACHS, Curt: *Die Musik der alten Welt*. Berlin, 1968. (A mű eredeti kiadása: *The Rise of Music in the Ancient World East and West*, New York, 1943.)

SASS

- 1988 SASS, Benjamin: *The Genesis of the Alphabet and its Development in the Second Millennium B.C.* Wiesbaden, 1988.

SZÁDECZKY-KARDOSS

- 1996 SZÁDECZKY-KARDOSS Samu: Görög paleográfia. In: *Bevezetés az ókortudományba I.* Szerk.: HAVAS László. Debrecen, 1996.

WAGNER

- 1921 WAGNER, Rudolf: Der Berliner Notenpapyrus. In: *Philologus*, 77. (1921) 256–310.

ZINTZEN

- 2000 ZINTZEN, Clemens: Nebutosuaeth. In: *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. Szerk.: CANCIK, Hubert–SCHNEIDER, Helmuth. 8. kötet. Stuttgart–Weimar, 2000.

Németh András
**Az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 20.
kódexének új vizsgálata és a benne szereplő
Phalarisz-levél fordítása***

AZ ALÁBBI MUNKÁBAN egy humanista kódexünk vizsgálata kapcsán megpróbálok egy olyan módszert bemutatni, amelynek következetes alkalmazása megbízható új eredményekhez vezethet. Tanulmányomat ösztönzésnek szánom, a benne kifejtett módszer más kódexeknél is alkalmazható. A dolgozat végén kódexünk legérdekesebb darabját, egy latin Phalarisz-levelet vizsgálok meg közelebbről, amely nyomtatott formában most jelenik meg először. Közlését a Phalarisz-levelek utóéletében betöltött fontos szerepe és az a körülmény indokolja, hogy hozzásegít a kódex történetének tisztázásához.**

I. Az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 20. számú kódexe

A vizsgált kézirat egyike annak a 35 kódexnek, melyeket 1877-ben II. Abdul-Hamid török szultán azért küldött ajándékkul Konstantinápolyból Budapestre, mert egykor Mátyás király híres könyvtárához tartoztak. Tudjuk, hogy I. Szulejmán oszmán szultán 1526-ban Budáról nagy számú díszes kódexet vitt magával Konstantinápolyba, a legszebbeket választhatta ki magának.¹ Azt is tudjuk, hogy a visszaküldött 35 kódex nem azonos azokkal, amelyeket I. Szulejmán elvitt. A corvinák egyik csoportja már korábban

* A Szerző tanulmányával a 2003-ban Veszprémben megrendezett OTDK Ókortudományi Szekciójában második helyezést ért el. Témavezetője Dr. Bolonyai Gábor egyetemi docens volt.

** A dolgozat latin szövegeiben a források, forráskiadványok, illetve kézirat-katalógusok latin helyesírását követem.

¹ Oláh Miklós tudósít arról, hogy I. Szulejmán kifosztotta a könyvtárat: „*Praeter has et aliae duae erant Bibliothecae in locis diversis aricis, sed prioribus inferiores, quas omnes Turca post Ludovici regis ad campum Moháts interitum, qui anno 1526. 29. augusti contigit, Buda, septembris sequenti octava die postea capta partim dilaceravit, partim in alios usus, argento detracto dissipavit.*” Idézi: CSAPODI, 1975. 81–82.

elkerült Konstantinápolyból,² több corvinát viszont mind a mai napig itt őriznek.³ A 35 elküldött kódex között több olyan van, melyek valószínűleg nem corvinák, azaz nem tartoztak Mátyás király könyvtárához.⁴ Ezt támasztja alá az a körülmény, hogy nem csak Budáról kerültek nyugati kéziratok a török főváros könyvtáraiba.⁵

A fenti okok és a lehetséges érvek alapján a Budapestre került „corvinákat” három csoportra oszthatjuk.

1. Hiteles corvinák. Biztosan Mátyás könyvtárához tartoztak, amit a kódexben megtalálható Mátyás-címer, egy félreérthetetlen bizonyítékként szolgáló bejegyzés, vagy rendkívül markáns stílusjegyek igazolnak megkérdőjelezhetetlenül.
2. Valószínűleg corvinák. Nincsenek megkérdőjelezhetetlen bizonyítékaink, de valamiért sejthető, hogy valódi corvináról van szó. Ezek az érvek minden kódexnél eltérőek. Később három ilyenről lesz szó: címer, egykori kötéstábla, humanista bejegyzések.
3. Nem hiteles corvinák. Semmi okunk, bizonyítékunk nincs, amiből az következne, hogy egy adott kódex Mátyás könyvtárához tartozott. Mindössze az teszi „corvinává” őket, hogy valahogyan Konstantinápolyba kerültek, és a török szultán hiteles corvinák társaságában adományozta őket Magyarországnak.

2 A teljesség igénye nélkül néhány példa: 1606-ban Konstantinápolyból hozott el Henry Lillo angol konzul egy Mátyás-címert tartalmazó kódexet, mely jelenleg Oxfordban, a Bodleian Library-ban található (MS Auct. F. I. 14. 2481. 599.). CSAPODI–CSAPODINÉ, 1993. 131. II. Abd ul-Aziz 1869-ben négy hiteles corvinát adományozott a Nemzeti Múzeumnak, melyeket jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban őriznek (CIm 121, CIm 234, CIm 241, CIm 281). CSAPODI–CSAPODINÉ, 1988. 240–241., 248–249., 251.

3 Jelenleg hat olyan középkori, biztosan Magyarországhoz köthető kódexről tudunk, melyeket most is Isztambulban, a Topkapi Szerájban őriznek. Ezek nagy része Mátyás könyvtárához tartozott, és feltehetőleg mind 1526-ban I. Szulejmán zsákmányként került Budáról a török fővárosba. CSAPODI–CSAPODINÉ (1993, 23–24.) alapján DEISSMANN, 1933. Nr. 42., 44., 46., 47., valamint Valtarius, Robertus – Deissmannál nem szereplő – *De re militari* című műve.

4 A budapesti Egyetemi Könyvtár kódexei közül nincs bizonyítékunk, hogy a következők hiteles corvinák lennének: Cod. Lat. 12., 13., 14., 16., 17., 18., 19., 20., 24., 26., 28., 29., 30., 31.

5 Olyan latin kódexeket is találhatunk Konstantinápolyban, melyekről nem merült fel a gyanú, hogy corvinák lennének. DEISSMANN, 1933. Nr. 23., 30., 41., 43., 45., 52., 58., 60., 62., 63. és két töredék (Nr. 79: egy fólió és 82: 7 fólió Donatustól).

A budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 20. jelzetű kódexét a corvina-szakirodalom a második csoportba sorolja, eszerint valószínűleg Mátyás könyvtárához tartozott. Mi indokolja ezt a besorolást?

I. 1. Vitéz János humanista bejegyzései

A corvinák különböző humanista bejegyzéseinek Vitéz Jánoshoz kapcsolását 1878-ban, egy Pozsony közeli Szent Antal-kolostorból előkerült kódex vetette fel, amely Nagy Szent Leó pápa beszédeit tartalmazta. Ennek végén található egy utalás arra, hogy a kódexet Vitéz János olvasta át és javította ki. A 101. beszéd után szerepel ez a bejegyzés: „*Visa et emendata aliquantulum Strigoniæ 1457. Jo. E. W.,*” majd alatta: „*In certa autem parte Waradini completus et signatus 1458.*” A monogramot könnyen feloldhatjuk: Jo-(hannes) E(piscopus) W(aradiensis). Ezekből kiderül, hogy a kódexet két részletben nézte át az érsek, ami Fraknói Vilmos szerint a bejegyzések írásképeinek eltéréseiből is látszik.⁶

Már Fraknói is több kódexben hasonló bejegyzéseket vélt felfedezni. A javításokkal ellátott kódexek teljes listájának összeállítására Csapodiné Gárdonyi Klára vállalkozott.⁷ Az egyetlen hiteles írásmintát jelentő kódex jelenlegi lelőhelye ismeretlen, mindössze két régi fotót őriznek róla az Országos Széchényi Könyvtárban.⁸ E kódexen kívül található néhány hasonló hitelesnek tekinthető Vitéz-bejegyzést,⁹ sok Csapodiné által említett helyen azonban semmi okunk sincs ezt feltételezni.

A Cod. Lat. 20-ban található humanista bejegyzéseket is ez utóbbi csoportba sorolhatjuk. A kódexben több, egymástól eltérő, gótikus írással írt javítást, az illuminátor számára vörös tintával haloványan írt szavakat, és különböző humanista bejegyzéseket találhatunk. Ez utóbbiak nem egyeznek azokkal, amelyeket Csapodiné említ.¹⁰ A kódex átnézése után arra a

6 FRAKNÓI, 1878. 85.

7 CSAPODINÉ, 1981 és 1984.

8 CSAPODINÉ, 1984. 112–113. OSzK Facs. Ms. 76.

9 „*Jo. Ar. Legi transcurrendo 1467, sed mansit inemendatus*” (EK Cod. Lat. 9.), „*Finivi transcurrendo Nitrie die II Junii MCCCCLXVIII. Emendare bene non potui propter inemendatum exemplar*” (EK Cod. Lat. 10.). CSAPODI–CSAPODINÉ, 1988. 128–129.

10 CSAPODINÉ (1984. 93.) a fol. 22, 30, 48, 61-t említi, ezzel szemben a 22. fólión nem találtam sem egykorú gótikus, sem 15. századi humanista szövegjavítást, vagy bejegyzést. A kódex átnézése során három, egymástól eltérő humanista írást tudtam elkülöníteni. Ezek egy személytől is származhatnak, ha különböző időpontokban javította a kódexet, de ez a kevésbé valószínű magyarázat.

megállapításra juthatunk, hogy több kéz írt a kódexbe a 15–16. század folyamán, és nem tudhatjuk, kik. Egyikük írása nagyon hasonlít a kódex egyik előzéklapján (II^r) szereplő szentírásidézetek lejegyzőjének írásához. Ennél többet nem lehet mondani.

I. 2. A Castellini-címer

A budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 20. számú kódexének I^r oldalán található egy romlott állapotú címer, amelyet többféleképpen azonosítottak. Csontos János, aki 1877-ben a 35 corvináról az első részletes leírást adta, a következőket mondja róla: „arany, zöld és kék-ostáblás görög keresztben ismeretlen címer látható, mely vörös pajzsban három tornyú ezüst várat s arany-pajzsfőben fekete egyfejű sast arany koronával tüntet fel. Dr. Dethier Zágráb város címerének tartotta, Bárány Albert¹¹ jeles heraldikusunk azonban a Castellini család címerét ismerte fel benne. – Mikor a codexet Kubinyi, Ipolyi és Henszlmann látta,¹² a címer két oldalán A. és J. betű volt, de ezek az új kötéskor a rothadt hátyárszempelttel együtt elpusztultak.”¹³

Csapodiné Gárdonyi Klára azonosította a Castellini és a Castiglione családok milánói ágának címerét, így a kódexet Milánóhoz kötötte. Heraldikai kézikönyvekből kiderül, hogy a Castellini és a Castiglione család címere alig hasonlít egymásra. A Castellini család heraldikailag két ágra,

-
- 1) Vörös tintával írt humanista bejegyzések alkotják az egyik csoportot. 1^v: bal margón két tartalmi bejegyzés látható; 2^f: bal margó és 1. sor vége, 9. sor [szövegjavítás]; 27^f: jobb margó, 3. sor [szövegjavítás]; 61^f: bal margó, 16. sor.
 - 2) Az előzőtől eltérő, széteső humanista írással bejegyzett szövegjavítások külön csoportot képeznek: 29^v: bal margó, 12. sor; 30^f: jobb margó, 5. és 10. sor; 48^v: jobb margó, 15. sor; 49^v: jobb margó, 9. sor; 50^f: jobb margó, 11. sor; 51^f: jobb margó, 12. sor; 60^f: bal margó, 8. sor.
 - 3) Ügyetlen humanista írás: 29^v: jobb margó, 2. sor; talán 61^f: jobb margó, alulról a 16. sor. Ez utóbbi hasonlít a II^r-en található két szentírásidézet írásképehez.
- 11 Nyári Albert az 1848–1849. évi események utáni itáliai emigrációja során bejárta a főbb könyvtárakat és levéltárakat, és a heraldika elismert szakértője lett, még az Olasz Heraldikai Társulat is tagjává választotta. MÜLLERNÉ 2000. 391–399. Az általa közölt meghatározást a később publikált heraldikai lexikonok is megerősítik. RIESTAP, 1888–1937. 384.
- 12 Kubinyi Ferenc, Ipolyi Arnold és Henszlmann Imre 1862-ben látogattak Konstantinápolyba a corvinák felkutatására. Anton Dethier a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából írta le a lehetséges corvinákat.
- 13 CSONTOSI, 1877. 195.

egy milánói¹⁴ és egy római ágra oszlik. Ez utóbbi család ghibellin ágának saját címere van,¹⁵ amely megegyezik kódexünk, illetve a szintén 1877-ben corvinaként adományozott budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 24. számú kódexének I^r oldalán található címerével. Ez utóbbi annyiban különbözik a Cod. Lat. 20-étól, hogy nincs körülötte „*arany, zöld és kék-ostáblás görög kereszt*”, de látható egy A és J betű, amely Csontos informátorai szerint korábban kódexünkben is megvolt. A két címer azonosnak tekinthető, bár a 20. kódexben ennek jelenlegi állapota megengedi a különbözőséget is. A vár egy része és a sas egyik fele itt is tisztán kivehető.

A Castiglione család heraldikailag három nagy csoportra osztható: a lyoni, a mantovai és a milánói ágra. Ezek közül a milánói ág címere¹⁶ mutat némi hasonlóságot a Castellini család milánói ágáéval. Közös elemek az oroslán és a vár. A várnak azonban a Castellini családnál öt, a Castiglione család milánói ágánál három tornya van, a vár bejárata előtt a Castellini család milánói ágánál van egy oszlop; az oroslán a Castellini család milánói ágánál arany és fekvő helyzetben van, szemben a Castiglione családdal, ahol ezüst. Tehát még ezek is csak távolról hasonlítanak egymáshoz, ugyanakkor teljességgel különböznek a 20. és 24. kódex címereitől, ahol oroslánnak semmi nyoma. Csapodiné azonosítása ezért feltehetőleg tévedésen alapul.

I. 3. Az egykori kötéstábla

Erre a minden bizonnyal téves azonosításra még kifogásolhatóbb érvelés épült. Négy kódexről tudjuk, hogy milánói eredetűek. Anton Dethier, aki az 1860-as években Isztambulban dolgozott, a Magyar Tudományos Akadémiától azt a megbízást kapta, hogy készítsen egy részletes leírást azokról a kódexekről, melyek Budáról kerülhettek Konstantinápolyba. Ő ezt a

14 RIESTAP, 1888–1937. 384.: „*Castellini – Milan. De gueules à un lion couché d’or en pointe, et en chef un château d’argent sommé de cinq tours aux toits pointus; les 1, 3 et 5 plus élevées que les deux autres, ouvert et ajouré du champ, et une colonne d’argent dans l’ouverture de la porte.*”

15 RIESTAP, 1888–1937. 384.: „*Castellini – Rome. D’azur à un château sommé de trois tours d’or, ouvert et ajouré du champ [Les branches de cette famille qui embrassèrent le parti des Ghibellins, portaient: De gueules à un château d’argent, au chef d’or, chargé d’une aigle éployée de sable].*”

16 RIESTAP, 1888–1937. 385.: „*Castiglioni – Milan. De gueules au lion d’argent, supportant de sa patte dextre un château sommé de trois tourelles d’or.*”

feladatot szerencsére még azelőtt elvégezte, hogy a török szultán adományait újraköttette volna. Az ő jegyzetei jelentik az egyedüli dokumentumot a kódexek korábbi állapotáról, így a kötéstábláiról is.

Dethier leírásából tudjuk, hogy a budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 21., 22., 27. és 32. kódexeinek eredeti kötésén Francesco Sforza (1447–1466) mellképe és nevének felirata volt látható.¹⁷ Csapodi Csaba véleménye szerint a négy kódex az 1480-as évek második felében került Magyarországra, akkor, amikor házassági tervek szövődtek Bianca Maria Sforza és Corvin János között.¹⁸ Pulszky Ferenc más érv alapján köti össze a négy kódexet. Közöl egy levelet, melyet a milánói herceg 1488. november 10-én írt Corvin Jánosnak, és ebben a „teljes” Pompeius Festust tartalmazó kódexet kéri tőle átmásolásra. Pulszky feltételezi, hogy az elküldött Pompeius Festust Milanóban lemásolták, majd ezt újrakötve másik három kódexszel együtt Budára küldték.¹⁹ A Cod. Lat. 22 ugyanis éppen Pompeius Festus munkájának Paulus Diaconus által rövidített változata. E szöveg kiváló magyar ismerője, Ponori Thewrewk Emil szerint az eredetileg elküldött mű is csak a rövidített változat lehetett.²⁰

Csapodiné szerint a kódexek 1465/1466-ban kerültek Budára. Ennek oka, hogy a Cod. Lat. 27-ben és Cod. Lat. 32-ben²¹ szintén vannak humanista bejegyzések. Ezeknek pedig Vitéz János halála (1472) előtt kellett belekerülniük, mivel ezek – szerinte – tőle származnak. 1465–1466 körül tudomásunk van Buda és Milánó közötti kapcsolatokról, ezért ekkora teszi a négy és a két „milánói” címereket tartalmazó kódex Budára kerülését.²² Az elmélet már ott megdőlt, hogy a Cod. Lat. 20. és 24. esetében címereik világosan mutatják, hogy nem Milánóból, hanem Rómából származnak.

A kifogásolható módszer eredménye az lett, hogy a négy kódex he-

17 Franciscus Sfortius Mediolanensium Dux POMPPP.; PULSZKY, 1877. 150.; KISS, 1999. 130–132.

18 CSAPODI, 1973. 217.

19 PULSZKY, 1877. 149–150: „*inter que maxima portio est doctissimi vocabulorum interpretis Festi Pompei, quem integrum in Bibliotheca Vestra et quam Serenissima parentis Vestri Majestas summa sua laude, et opera vera Regia comparat, [...] rogamus illustrissimam Dominationem Vestram, ut hujus eruditissimi voluminis participes nos faciat, ex his duobus alterum impertiendo, ut aut librum ipsum ad nos mittat tantisper, dum hic transcribi curemus, aut istinc ipsa ejus exemplum confici iubeat quam emendatissimum ac quam celerius fieri possit, deinde ad nos mittatur. Hoc tanti a nobis estimabitur, ut inter jucundissima Dominationis Vestre erga nos obsequia collocaturi simus.*”

20 THEWREWK, 1877, 1878a, 1878b, 1878c.

21 A Cod. Lat. 32 végén található egy évszám: *Finitus 1463*.

22 CSAPODINÉ, 1981. 223.

lyett hatot lehetett átemelni a valószínű corvinák csoportjába. Ha azonban szigorú kritikát alkalmazunk, kénytelenek vagyunk megállapítani: semmivel sem tudunk többet most erről a hat „corvináról”, mint 1877-ben, amikor Budapestre kerültek.

II. Egy új vizsgálati módszer

A fentebb kifejtett módszer szerint külső bélyegek alapján próbálták a kódexek történetét feltárni és a tudományos közvélemény kérdéseire válaszolni. Megítélésem szerint ez a kérdésfeltevés kissé egyoldalú volt, és korlátot emelt az új eredmények elé. Mióta a corvinák hazaérkeztek, a közvélemény arra volt kíváncsi, hogy a 35 kódex a fentebb említett három csoportból melyikbe tartozik.²³ A kutatás célja a második és harmadik csoport kódexeinél az volt, hogy olyan érveket találjon, melyek segítségével a harmadik csoportból a másodikba, ha pedig lehetséges, az elsőbe emelheti át őket. Részletesebb vizsgálatot csak az első csoport tagjai érdemeltek. E módszernek megvoltak a korlátai, egy ponton túl megfoghatatlan érveket eredményezett, melyek egymást erősítették. Ezt kitűnően szemléleti kódexünk példája. E kérdésfeltevés mögött talán az a szemlélet húzódik meg, hogy gazdagabbnak érezzük magunkat, ha egy kódexről bebizonyítjuk, hogy corvina.

Ez a szemlélet – megítélésem szerint – napjainkban már tarthatatlan. A magyar könyvtárakban őrzött középkori könyvállomány egy jelentős része jóval később került hazánkba, és e kódexek nem tartoznak hazánk középkori kultúrájának vizsgálati körébe. Megítélésem szerint feladatunknak kell tekinteni e kéziratok tanulmányozását is, a velük kapcsolatban elért eredményeket értéknek kell tekintenünk, akkor is, ha ezek nem hazánk kultúrtörténetéről gyarapítják ismereteinket. Ez a szemléletmód a kutatói objektivitást is segíthetné.

A külső bélyegek összehasonlításának módszere egy bizonyos pontig megbízható, amit épp a corvinákkal kapcsolatban elért rengeteg eredmény mutat, de egy ponton túl veszélyeket is rejt magában, ahogy ezt kódexünknel láttuk. Ez a körülmény indokoltá teszi, hogy kódexünk esetében más módszert dolgozzunk ki. Megítélésem szerint csak akkor tudunk előbb

²³ A corvinák szövegét filológiai szempontból alig vizsgálták azóta, hogy Ábel Jenő az összes hazaérkezett kódex szövegét átolvasta és rövid filológiai elemzést adott róluk. ÁBEL, 1879. Rajta kívül még ld. BEREKSZÁSI, 2000.

re jutni, ha a kódexet önmagában vizsgáljuk. Tehetjük ezt azért, mert a középkori könyvkötészetnek, a szövegek lejegyzésének szigorú szabályai voltak. Ha a pergamenlapok jelenlegi és török átkötésük előtti állapotát, az egyes szövegek jellegét, a szöveghordozó írások paleográfiáját szembesítjük a korabeli szabályokkal, akkor az egyes jelenségek önmagukat fogják magyarázni, az ellentmondások feloldása pedig új ismereteket eredményez. A korábbi eljáráshoz képest e módszer előnye, hogy nem szorul rá olyan bizonytalan adatok felhasználására, amelyek nem feltétlenül állnak kapcsolatban a vizsgált anyaggal, illetve módszertanánál fogva sokkal megbízhatóbb eredményekhez vezet, mint a korábbi eljárások. Ezekre az objektív eredményekre, ha majd sok kódexnél rendelkezünk velük, komoly érveket lehet építeni.

III. 1. A Cod. Lat. 20. számú kódex leírása

A budapesti Egyetemi Könyvtár kézirat-katalógusában található leírás pontatlan,²⁴ ezért közlöm ennek pontosított változatát. Az itt fellelhető Cod. Lat. 20. számú kézírata egy, a 14. század első felére datálható pergamenkódex, melynek levélmérete 250×185 mm. A szövegek egy hasábjában, 33 sorban íródtak. A sorok előzetes vonalkázása a kódex egészében, így az üres leveleken is megfigyelhető. A kódex számos pontján a rothadás nyomait fedezhetjük fel.

- I^r–II^v: vacant²⁵
- 1^r–14^r: M. T. Cicero: De amicitia
- 14^r–26^v: M. T. Cicero: De senectute
- 26^v–76^v: M. T. Cicero: De officiis I–III.
- 76^v–79^v: M. T. Cicero: De somnio Scipionis
- 80^r–80^v: M. T. Cicero: Pro Milone, 1–3
- 81^r–82^v: M. T. Cicero: Rhetorica ad Herennium, III. 19–20.
- 83^r–86^r: vacant
- 86^v–87^v: [Ps.] Bernardus [Carnotensis]: Epistola paraenetica ad dominum Raimondum
- 88^r: vacat

24 MEZEY, 1961. 39–40.

25 A kódex korábbi leírásaiban nem szerepel ugyan, de világosan kivehető a II^r oldalon két idézet a szentírásból: „*Iustus ut palma florebit et sicut cedrus quae est in Libano multiplicabitur*” (Zsolt 91,13). „*Ecce virgo concipiet in utero et pariet fillium [sic!] et vocabitur nomen/ eius Emanuel*” (Iz 7,14).

A kódex négy kéz nyomát viseli:

1. kéz: 1^r – 79^r: *gothica textualis*, 14. század első fele, az egyes könyvek kezdeténél aranyozott iniciálékat tartalmaz.
2. kéz: 80^r – 80^v: 14–15. századi *gothica rotunda*.
3. kéz: 81^r – 82^v: apró betűs félkurzív *minuscula humanistica* írás sok rövidítéssel a 15. századból.
4. kéz: 86^v – 87^v és 88^v: feltehetőleg ugyanattól a kéztől származó *cursiva libraria humanistica* szintén a 15. századból.

III. 2. A kódex eredete

Erről a szakirodalom semmi biztosat nem tud mondani. A hazaérkezett corvinák első leírója, Csontos János így jellemzi: „A burgund könyvfestészeti iskola kitűnő terméke. A címlelap függélyes margóin arany és zöld színű csík fut végig, melyből a felső és alsó lapszélekre, arany, zöld kék és vörös tüskés lomboatok ágaznak ki; a hat nagy kezdő domború arany miniatúr képez gyönyörű arabeszkes ékítéssel, a kisebb kezdők fényes aranyból valók s csinos tollrajzokkal vannak díszítve. Ezeken kívül színes kezdők is jönnek elő, hasonló tollrajz díszítéssel.”²⁶ Más ikonográfiai leírást nem találtam, egy művészettörténész szakértő bizonyára pontosan meg tudná határozni a kódex elkészítésének és az első kéz általi lejegyzésnek a helyét, idejét a 14. század első felén belül.

A kódex tulajdonosát – a címer alapján – a Castellini-család római ágánál kell keresnünk. A Cod. Lat. 24. számú kódexben található azonos címer valószínűvé teszi, hogy a 15. század első felében (a Cod. Lat. 24. kódex paleográfiai alapú datálása miatt) mindkét kódex még a címerekből kikövetkeztetett család tulajdonában volt, utána pedig közös volt a sorsuk, és ismeretlen úton valamikor együtt kerültek Konstantinápolyba.

26 CSONTOSI, 1877. 195.

III. 3. A kódex terjedelme

A kézirat jelenlegi állapotának vizsgálata mellett felhasználtam Anton Dethier leírását is, amely az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában található Rómer Flóris akadémikus hagyatékában:²⁷

„100. feuilles parchemin quatre (18x26 centim) de Ciceron
fol 25 officiorum lib I–III.
fol 68 lib de somnio Scipionis
fol 92–94 blanc
puis 2 feuilles écrites,
96–99. blanc,
fol 98. Epistola beatissimi Bernardi de vita domestica,
fol 100 alevs Demoteli salutem.”

E leírás annyira eltér a kódex jelenlegi állapotától, hogy az egyszerűség kedvéért korábban figyelembe sem vették. A legszembeötlőbb ellentmondást mindjárt a kódex terjedelme jelenti: ez Dethier leírásában 100 levél, ma mindössze 89. A kutatók korábbi magatartásával szemben nem tekintem kidobandónak Dethier jegyzékét. Bizonyára van benne tévedés, de használható adatokhoz is juthatunk. Munkáját rendkívül nehéz körülmények között végezte, így megbocsátható esetleges tévedése és nehezen olvasható fólió-számai. A kódexek állagát és tárolásuk módját jól mutatják Ipolyi Arnold szavai: „Az általunk vizsgált s ismert kódexek néhányán feltűnő volt a leszakadt, vagy megsérült kötésűeknél hátlapjaik nedvessége, hiánya, rothadása és penészes volta. Ez arra mutatott, hogy a könyvek a földre hanyva egy halmazban fekszenek, s hogy az alsók a padló nedvességétől szenvednek.”²⁸ Pulszky Ferenc leírásából pedig megtudjuk, hogy az egyik 1869-ben visszakapott corvinában egy 15. századból származó kártyát találtak, tehát valószínűleg Konstantinápolyban azóta nem nyúltak a kódexekhez.²⁹ Ezek után nem csoda,

27 OSZK Fol. Hung. I. 1110. 160. A francia könyvtáros leírásából csak a használhatónak vélt részeket adták ki, tehát nem az egész listát. HENSZLMAN, 1877. A kódexnek Dethier a *No Ciceron 14* jelzetet adta.

28 IPOLYI, 1878. 115.

29 „Midőn 1869-ben Ő Felsége a suezai csatorna megnyitásának alkalmából Konstantinápolyt meglátogatta, a szultán a legdíszebb négy kéziratot a Corvinából neki ajánlotta fel, Ő felsége pedig a M. Nemzeti Múzeumnak ajándékozta. Az Akadémia ezeket Mátray és Toldy felolvasásából elégségesen ismeri, s emlékezni fog még azon, a rézmetszet történelmére nézve is nevezetes kártyáról, melyet az egyik kötetben valamelyik olvasója, talán Mátyás király jegyül bennhagyott, s mely azt bizonyítja, hogy a 15. század óta e könyvet senki nem nyitotta föl.” PULSZKY, 1877. 147.

ha a török könyvkötő feljavította a kódexek állagát üres lapokból, és a nagyon rothadó lapokat egyszerűen kidobta. Dethier a kódexet a török könyvkötő beavatkozása előtt látta, ezért mint egyetlen hiteles forrást – erős kritikával – felhasználom. A kódex török átkötés előtti terjedelmét, a művek egymás utáni sorrendjét, az üres lapok elhelyezkedését hitelesnek tekintem.

Az egész kódexben megvizsgáltam a füzetek szerkezetét, és a fóliók egymáshoz való viszonyát, ti. hogy a pergamen hús- vagy szőr oldala következik-e egymás után. A vizsgálat egy fontos középkori könyvkötészeti szabály követését igazolta. Amikor megnyúztak egy birkát és bőréből pergament készítettek, ezt meghatározott szabályok szerint hajtották össze és alkották meg belőle a bifóliókat, ezekből pedig a füzeteket.

A bőrnek két oldala van, az egyik, ahol az állat szőrzete volt korábban, a másik pedig, ahol a húsa helyezkedett el. Ez utóbbi fehérebb, szebb; a szőr-oldal a szőrtüszők miatt sötétebb és kevésbé sima felületű. A középkor folyamán figyeltek arra, hogy a szebb hús-oldal mellett a következő lap is hús-oldal legyen, szőr-oldal mellett pedig szőr-oldal, illetve hogy egy kéziratot mindig a szebb (hús-) oldalon kezdjék, hiszen ide általában díszes kezdőbetűk, címerek és más díszítmények kerültek.³⁰ A kódex ép részei következetesen mutatják ezt a szabályt, tehát joggal felételezhetjük, hogy a kódex korábbi állapotában is így volt. A két leírás összhangba hozásánál ezért egy olyan állapotot kell rekonstruálnunk, amely ennek a szabályszerűségnek is megfelel.

A második kéz által írt szöveg (80^v: Cicero: *Pro Milone*) egy mondat közepén szakad meg, a 105 kiskaputból álló beszéd 8. kiskaputjában („...num ipsa senex accipiat iunioem”), és a következő oldalon egy teljesen más szöveg kezdődik, teljesen más kézírással (harmadik kéz): *Rhetorica ad Herennium* részlet (III. 19. §.). Észrevehető, hogy a 80^v jobb oldala eléggé kopott. Ez szinte egyértelművé teszi, hogy a beszéd tovább folytatódott, és a török könyvkötő a rothadó lapokat a kódex Cicero-szöveg-hagyományt tekintve legértékesebb részével együtt kidobta, az esetleges üres lapokat pedig újrahasznosították.³¹ A *Pro Milone* hiányzó része (97 kiskaput) kö-

30 Gaspar René Gregory 1885-ben Brüsszelben adta elő észrevételeit a kódexlapok szőr-hús oldalainak szabályos elhelyezkedéséről, ami a lenyúzott állatbőr össz ehajtásának technikájával is magyarázható. A kodikológiában e jelenséget az ő tiszteletére *Gregory-szabálynak* nevezik. LEMAIRE, 1989. 46–49.

31 ÁBEL Jenő (1879. 68–78.) átolvasta a hazaérkezett corvinákat és megvizsgálta a bennük lévő latin szövegek minőségét szöveg-hagyomány szempontjából. Általában le-sújtó véleménye volt a humanista szövegek értékről. A *Pro Milone* beszédről viszont

rülbelül 10 fólión fér el. Ha az így nyert 10 fóliót hozzáadjuk a 89 fólióhoz, akkor már csak egy fólió hiányzik a Dethier által említett 100-ból.

Az utolsó hiányzó lap megtalálását a pergamen szőr-hús oldalának vizsgálata segíti. A kódex egyetlen levele tér csak el a szabálytól, ez pedig a 89. fólió, amely fejjel lefelé van a kódex végéhez kötve; ezt a vonalkázások elhelyezkedése mutatja. A lap hajlása azt sejteti, hogy egy hajdani bifólió jobb oldalán helyezkedett el. Tehát ennek egykor máshol kellett lennie, ha pedig a szőr-hús oldal szabályszerűségét figyeljük, akkor egyértelmű, hogy az egykori 91* lap, mivel a *Pro Milone* és a *Rhetorica ad Herennium* közötti két üres lap (91* és 92*) közül ez azonos a 89. levéllel szőr-hús oldal szempontjából. De ha ez így van, akkor még mindig hiányzik egy fólió a 100-ból. Ezt az 1^v és 2^f lapokon találjuk meg a rothadt felületre ragasztva. Ugyanis a 35 ajándékkul adott corvina mindegyikébe II. Abd ul-Hamid török szultán arany tintával törökül odaírta üdvözlő szavait: „A törvényhozó szultán Szulejman khan ő felsége ideje óta, a topkapui császári palota könyvtárában őrzött könyvek közül való. Az oszman birodalom padisahja, a felséges II. Abdul Hamid khan ő felsége, Magyarország tudomány egyetemének adott ajándéka. 1294 (1877.) Rebbi ül evvel 25-én.”³² A 20. kódex eredetileg itt rothadt volt, így a szultáni iratnak méltó felületet kellett teremteni. Ezt a török könyvkötő úgy oldotta meg, hogy a hús oldallal felfelé ragasztotta a 1^v és 2^f oldalra az egykori 92* fóliót. Az üres oldal vonalkázása, amely az egész kódexben megfigyelhető, mutatja, hogy ennek a 92* fóliónak kellett lennie. Így megvan mind a 100 levél, ugyanakkor a rekonstruált állapot is megfelel a szőr-hús oldalak szabályának. Az elveszett füzetek szerkezetét utólag már nem lehet rekonstruálni, de feltűnő, hogy a kódex összes füzetének közepe hús oldalon van, ezért ezt a szabályt bizonyára az elveszett részek is követték.

III. 4. A művek lejegyzésének sorrendje és a kódex esetleges középkori átkötései

Azt is megvizsgáltam kódexünkben, hogy a benne szereplő műveket milyen sorrendben jegyezheték le, illetve hányszor kötötték át még a középkor folyamán. Látszólag értelmetlen feltenni a kérdést, de a kódex

elismertően szól, amely a legjobb variánsokat tartalmazó kódexekkel mutat sok helyen azonosságot. Szomorú, hogy épp ezt dobta ki a török könyvkötő.

³² Dr. Erődi Béla fordítása. CSONTOSI, 1877. 158.

fentebb rekonstruált állapotában van egy magyarázatra szoruló jelenség. A művek közötti üres levelek ugyanis szokatlanok, mivel a pergamen nagyon drága volt, így aligha hagytak volna ki üres oldalakat, hogy a kódexbe tematikailag illő műveket másoljanak.

Az első három kéz által írt szövegek – szerzőjüket tekintve – egységet képeznek, mind Marcus Tullius Cicero művei, hiszen a harmadik kéz által lejegyzett „*Rhetorica ad Herennium*”-ot ekkor még Cicero művének tekintették. A tematikától csupán az utolsó kéz által írt művek térnek el. Ez magyarázza, hogy lejegyzőjük az utolsó levél hátoldalára, a kódex utolsó oldalára [88^v (100^{v*})] másolta a Phalarisz-levél fordítást, majd szintén verso oldalon [86^v (98^{v*})] kezdte a Szent Bernát-levelet.³³ Tehát ez volt a kódexbe másolt utolsó mű. Ezt azzal a mindennapi magatartásunkkal lehet megmagyarázni, hogyha tematikailag oda nem illő szöveget jegyzünk le, még ma is füzetünk utolsó lapjára írjuk, ezt a folyamatot pedig hátulról visszafele lapozva folytatjuk. Ezért nem szabad feltétlenül elfogadnunk, hogy a szövegeket folyamatosan másolják. Magyarázatunkkal megoldottuk a 83^r–86^r (95^{r*}–98^{r*}, Dethiernél: „96–99. blanc”) és 88^r (100^{r*}) üres lapjainak problémáját.

Már csak azt a két-három üres levelet kell megmagyaráznunk, amely a *Pro Milone* és a *Rhetorica ad Herennium* között volt egykoron. Mivel tematikailag szorosan az előzőekhez tartozik, csupán azzal tudom ezt a furcsaságot megmagyarázni, hogy a kódexet a 15. században átkötötték, mégpedig egy olyan quaterniót (négy bifólióból álló füzetet) kötöttek hozzá, melyen már rajta lehetett a harmadik kéz által írt szöveg. Ezt az elképzelést az is alátámasztja, hogy a harmadik kéz által írt mű kezdete egybeesik egy új füzet kezdetével.

Ha a második kéz által lejegyzett *Pro Milone* szöveg elhelyezkedését megnézzük, akkor láthatjuk, hogy egy füzet utolsó vagy utolsó előtti (az elveszett 81* helyzetétől függ) levelének recto oldalán kezdődik. Ez azt sejteti, hogy a kódexet a 14–15. század fordulóján is átkötötték épp e szöveg kedvéért. Itt az első kéz szövegét folytatták, nem hagytak ki üres oldalt. Ez a magyarázat az előzőt is alátámasztja, illetve mutatja, hogy a kódex a 14. század első felében a *De amicitia*, *De senectute*, *De officiis* és *De Somnio Scipionis* szövegek számára készült, és legfeljebb egy-két üres levél maradt benne.

³³ A Szent Bernát-levélnék KRISTELLER (1965–1997. I–VI.) tizenegy humanista kéziratát említi. ld. Melléklet.

A 20. kódex kötése:

1. 14. század, Burgundia (?).
2. átkötés: 14–15. század fordulója, amikor még a Castellini család római ágánál kellett lennie, ezért valószínűleg Rómában kötötték át. A Cod. Lat. 24. kódex azonos címere bizonyítja, hogy ekkor még a család tulajdonában volt.
3. átkötés: 15. század második fele. Nem lehet tudni, Itálián belül pontosan hol.
4. Konstantinápoly: 1877 előtt. A 8. és a 80. fólió után nagy hézag található. A kódexet 1989-ben a Budavári Palotában Szlabey Györgyi restaurálta.

III. 5. A humanista bejegyzések hozzátvetőleges datálása

Pontos datálást nem tudok adni, de feltűnő, hogy csak az első kéz által lejegyzett szövegnél vannak humanista szövegjavítások, jegyzetek. Mivel ezek időben lehetnek korábbiak a harmadik kéz, de későbbiek a második kéz írásánál, könnyen lehet, hogy a két újrakötés (2–3) között kerültek bele. A 3–4. kéznél egy humanista javítás, bejegyzés sincs.

Ha el szeretnénk dönteni, hogy Vitéz János elméletileg az eddig felsorolt sok bizonytalanság ellenére javíthatta-e a kódexet, ebben egyedül a Phalarisz-levél fordítás datálása és vizsgálata segíthet, mivel ez a 15. század folyamán született, és ez a kódexben szereplő legfiatalabb és utolsó előtti-ként bemásolt mű.

IV. 1. Giovanni Aurispa Phalarisz-levél fordítása

Magyarországon ezt a szöveget korábban nem azonosították. A kéziratban szereplő címezett, Démotelész neve alapján az eredeti görög szöveg megtalálható a ránk hagyományozódott 148 levélből álló Phalarisz-korpuszban (38. levél).³⁴ Egy jelenleg Milánóban található és 1443-ban lezárt kódex bejegyzéséből tudjuk,³⁵ hogy e fordítást Giovanni Aurispa (1376–1459)

34 Kritikai kiadása: HERCHER, 1873: főszöveg: 418., kritikai apparátus: LIV.

35 Milano, *Biblioteca Ambrosiana*, C 43. sup. misc. XV. s. f. 52. (sic!) „Aurispe Translatio ad Thomam de Campofregnusio in qua Phalaris regnans negat a se relinquendam fore imperium assumptum nisi cum morte. Phalaris Demoteli s. Monitus tuos Demoteles non egre tulit” In: KRISTELLER, 1965–1997. I. 297. és II. 531.

Tommaso Fregosónak (1370–1453) címezte, Sabbadini szerint 1438 körül.³⁶ Ki volt a fordító és ki volt a címzett?

A 38. Phalarisz-levél fordítás szerzője, Giovanni Aurispa az itáliai humanista tudósok első generációjához tartozott. Életútja a tudomány szolgálatában telt, többször járt diplomataként a Bizánci Birodalomban, és útjairól mindig gazdag görög kódexgyűjteménnyel tért haza. Aktív részese volt a korabeli Itália tudományos életének, Janus Pannonius tanítójának, a ferrarai Guarinónak jó barátja, Lorenzo Valla görögstanára volt.³⁷ Korának görög kódexekben egyik leggazdagabb könyvgyűjteményét hozta létre.³⁸ Aktív irodalmi életet élt, olaszul és latinul egyaránt írt. Több görög műnek első latin fordítását ő készítette el,³⁹ akárcsak e levél-fordítás esetében.⁴⁰ E műveket itáliai hatalmasságoknak, mecénásainak címezte, ajánlásai közül az egyik Sabbadini kiadásában is hozzáférhető.⁴¹

36 SABBADINI, 1931. 176.; FRANCESCHINI, 1976. 50., 62.

37 BIGI, 1962.

38 Giovanni Aurispa hatalmas könyvtáráról egy 1459-ből fennmaradt hagyatéki jegyzékből szerezhetünk tudomást. FRANCESCHINI, 1976. Ebben 578 tétel szerepel. A Sforza család páviai könyvtárában ugyanezen év leltára szerint 824 könyv volt. PELLEGRI, 1955. Ebből is felmérhetjük e könyvtár gazdaságát, melyet a görög kódexek rendkívül nagy aránya is emelt.

39 Giovanni Aurispa a Phalarisz-levelek közül csak ezt fordította le, ezen kívül fordított Lukianosztól és Kassiosz Dióntól a római Battista Capodiferronak 1425-ben, Hippokratész leveleit Niccolò d'Estének 1430 körül, szintén Lukianosztól Leonello d'Estének 1429–1430 körül, Plutarkhosztól Timóleon életrajzát Giordano Orsini bíborosnak, szintén Plutarkhosztól Tomasso Parentucellinek, a későbbi V. Miklós pápának 1440 körül, Plutarkhosz egy másik művét Niccolò Specialénak 1443 körül, Hieroklésztől 1441–1454 között V. Miklós pápának. Ezek ránk is maradtak. Több fordítása elveszett: Pszeudo-Hérodotosz „*Vita Homeri*” című munkáját 1437-ben fordította le. 1444-ben Alfonz királynak megígéri Ailianosz „*De instruendis aciebus*” című munkájának fordítását, Xenophón *Kyropaideiáját* és *Oikonomikoszát* is lefordította, sőt Archimédészhez is hozzálátott. SABBADINI, 1931. 174–177.

40 Erre a következtetésre jutunk, ha megvizsgáljuk más kortárs Phalarisz-levél fordítás megszületését. Egy-egy levél fordítására az Aurispa-fordításon kívül még a következő példákat találjuk.

Az 57. levél fordítását Rinucius, egy itáliai humanista egy Pythagoras-, egy Lysis-levél kíséretében N. capuai kardinálisnak címezte még 1443 előtt. A prefáció kiadása: LOCKWOOD, 1913. 60–61. Kéziratai: Berlin; Staatsbibliothek, Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Lat. qu. 558. 204^v. In: KRISTELLER, 1965–1997. III. 490–491. Cambridge; University Library, Add. 6188. 130–132^v. In: KRISTELLER, 1965–1997. IV. 10. Oxford; Balliol College, 131. mbr. 108^v–109. In: KRISTELLER, 1965–1997. IV. 244. Madrid; Biblioteca de la Universidad Central (jelenleg:) Archivo Histórico Universitario, Universidad Complutense de Madrid, cod. 129. cart. (és mbr.) 48^v.

Tommaso Fregoso, akinek levelünket ajánlották, 1415–1421 és 1436–1442 között genovai dózse volt. Két uralkodása között tizenöt évet száműzetésben töltött, eközben kétszer sikertelenül próbálkozott a hatalom visszaszerzésével. Második uralkodása után tizenegy évet élt száműzetésben haláláig. Tudjuk, hogy az antik kultúra kedvelője volt és számos humanista tudóssal kapcsolatot tartott, többek között Giovanni Aurispával is.⁴² Az Aurispáról szóló irodalom tanúsága szerint kettőjük között egyedül ez a levél a kapcsolódási pont.

Aurispa Phalarisz-levél fordításának kézírataiból megtudhatjuk,⁴³ hogy kizárólag itáliai eredetű kódexekben található meg. Általában miscellanea kódexekben szerepelnek más görög művek latin fordításai mellett, vagy más Aurispa-műveket tartalmazó kódexekben. A kéziratok legtöbbször nem tüntetik fel, hogy Aurispa a fordító. Ez arra utal, hogy nem a fordító tekintélye, hanem a levél tartalma segítette nagyszámú lemásolását: az a tény, hogy egy Phalarisz-levél latin fordítása. Ezt a népszerűséget pedig azt követően a legkönnyebb elképzelni, hogy megszületett a teljes levélkorpusz latin fordítása (1449 előtt),⁴⁴ különösen akkortól, amikor megjelent e fordítás *editio princeps* (1470). Ezután e levelek váltak az egyik

In: KRISTELLER, 1965–1997. IV. 587–588. Vaticanus 305. 98^r–99^r. In: LOCKWOOD, 1913. 57–61.

Több levelet is lefordított egy ismeretlen szerző. Egyetlen kézírata: Belluno; Biblioteca Civica, 430. cart. misc. XV. 41–106. Epistolae Phalaridis görög jegyzetekkel és javításokkal, inc. Phalaris Alciboo. Policletus Messenensis quem accusas, des. (Demaratusnak szóló levél) a tyranno tunc punitos esse. 106. Abaris Phalaridi, inc. Demonstrasti naturam. „*Traductiones Urbani in fabulas Esopi ex epistolis Phalaridis de verbo ad verbum.*” Mazzatinti az Aisopos-, Phalaris- és Isocrates-fordításokat mind Urbanus Bolzaniusnak tulajdonítja. In: KRISTELLER, 1965–1997. II. 494.

41 SABBADINI, 1931. 177sk.

42 AMELOTI, 1998. Aurispán kívül Giacomo Bracellivel, Bartolomeo Guascóval, Bartolomeo Fazióval, Antonio Astensanóval, Giovanni Mario Filfelóval és Antonio Cassarinóval is jó viszonyban volt.

43 ld. Melléklet.

44 A levélkorpusz teljes latin fordítását Franciscus Aretinus (Francesco Accolti vagy Francesco Griffolini) készítette el és Malatesta Novellónak (Cesena ura) címezte Tudér szerint 1449 előtt. A levelek olasz fordítását erről Bartolomeo Fonizio készítette el (ed. princeps: 1471), majd Fr. Aretinus négy levéllel kibővített változatát Joannes Andreas Ferrabos is lefordította (1475). A görög szöveg *editio princeps* 1498-ban jelent meg Velencében (Aldus Manutius). TUDER, 1931. 115–123. A Phalarisz-levél későbbi népszerűségét a 16–18. század folyamán a görög-latin kiadásainak és olasz, francia, angol nyelvű fordításainak nagy száma mutatja. BRITISH MUSEUM, 188. 569–575.

legolvasottabb görög művé. Ezt a népszerűséget világosan illusztrálja 1500 előtti kiadásai száma: 34 különböző kiadást különítenek el az ősnymtatványok kutatói, Tudor szerint ez 1500 előtt 10 000 fölötti példányszámot jelent.⁴⁵ Az Aurispa-fordítás 21 kéziratának legnagyobb része minden bizonnyal ebben az időszakban keletkezett, ezek közül a legkorábbi 1443 előtti, amit egy possessor-bejegyzésből tudunk.⁴⁶ Ennél pontosabb datálást csak akkor tudunk adni, ha a levél tartalmát Tommaso Fregoso életének aktualitásával vetjük össze és megvizsgáljuk, Aurispa mit tett hozzá a görög levélhez, amikor lefordította.

IV. 2. A levél latin szövege (Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 20. 88^v)

A 20. számú kódex szövegét közlöm, és lábjegyzetben megadom egy másik kézirat eltérő olvasatait (Róma, *Biblioteca Corsiniana* 583 [45 C 18] 112^r). A közölt szöveg a kézirat helyesírását követi.

1. <F>aleris⁴⁷ Demoteli salutem. ⁴⁸ Monitus tuos demoteles⁴⁹ non egre
2. tuli. Imperator enim nunquam factus principatum dep-
3. onere consulis imperatori. Nullum tamen deorum ad huius
4. rei securitatem iussorem fidei adhibes. Quo forsam⁵⁰ michi⁵¹ per-
5. suaderem⁵² te sane arbitratus consultum pro hac re et aptum
6. et dignum. Uerum non recte iudicas, si tutius imperatori fore
7. putas summam rerum omittere quam tenere. Nam ut priuato

45 HAIN, 1826–1838. No. 12871–12900.; COPINGER, 1895–1902. No. 4736.; REICHLING, 1905–1914. No. 185, 676, 1318. TUDOR, 1931. 116–117.

46 Milano, *Biblioteca Ambrosiana*, C 43. sup. misc. XV. In: KRISTELLER, 1965–1997. I. 297. és II. 531. SABBADINI (1903. 83.) A kódex Franc. Pizzolopasso tulajdona volt (†1443), tehát a fordításnak ezelőtt kellett keletkeznie.

47 A kezdőbetűnél egy apró F betű látható az illuminátor számára.

48 A római kéziratból hiányzik, helyette van vörös tintával írt címmegjelölés: **R** Demosthenes philosophus Phalaris tyranno suadebat ut tyrannidem deponeret: cui et contra Phalaris respondet hoc ingens pacto.

49 **R** Demosthenes

8. uiro multum⁵³ utilius⁵⁴ est ciuilliter uiuere⁵⁵ quam adipiscantur tirani-
9. dem,⁵⁶ ita imperatori principatum tenere⁵⁷ quam linquat.⁵⁸ Omni<no>
10. de imperio ita cogitandum reor ut de generatione et uita h<ominum>.
11. Si quis enim penas possibile nasciturum quempiam natus monu-
12. isset ad quantam sollicitudinem⁵⁹ ad quanta infortunia nascimur,
13. certe nunquam nasci uoluisset. Et si ambitioso ante usum regni
14. persuadere quis potuisset, que imperio infelicitates ad <iuncte sunt>,
15. ciuis uere quam ciuium dominus esse maluisset. <itaque demote->
16. les⁶⁰ non nasci homines⁶¹ utilius est quam ad hanc infelicem et⁶² <uariis>
17. implicitam curis uitam uenisse. Et omne uite tempus <ciuem⁶³ ui->
18. uere quam imperare prestat. Quam ob rem si ante hanc regn<i> usur->
19. pationem que⁶⁴ in eo⁶⁵ malla⁶⁶ esse solent <con>silio disseruisses,⁶⁷ omnino
20. michi⁶⁸ persuasum fuisset⁶⁹ non dominari. Nunc quoque cum ob⁷⁰ <regni>
21. necessitatem coactus plura⁷¹ fecerim que non esse⁷² recto⁷³ facta op-
22. inioni hominum iam⁷⁴ insederit,⁷⁵ nunquam m<on>eri possem <ut>
23. hunc principatum relinquam, non etiam⁷⁶ ab ipso Ioue. Nam
24. non solum inimicos⁷⁷ haberem, quos nunc⁷⁸ puto imo <hi⁷⁹ quos in->
25. fidos arbitror non modo contra me seuirent, quin etiam contra
- 49 **R** Demosthenes 50 **R** forsán 51 **R** mihi
52 **R** persuadentem 53 **R** multo 54 **R** utilis
55 **R** uiuat 56 **R** tyranni adipiscantur 57 **R** teneat
58 **R** relinquat 59 **R** sollicitudinem 60 **R** Demosthenes
61 **R** homini non nasci 62 **R** om. 63 **R** ciuem uite tempus
64 **R** quam 65 **R** in eo om. 66 **R** mala
67 **R** edocens constulisses

IV. 3. A görög szöveg magyar fordítása⁸⁷

Démotelésznek!

Megbocsátom neked buzdító szavaid, hogy türannosz sosem voltál ugyan, mégis azt tanácsolod, mondjak le az egyeduralomról, s közben egyetlen biztosítékról kezkeskedő istent sem említasz, akinek magam is rögtön hinnék, hanem önmagad képezed a legmeggyőzőbb kezesnek egy ilyen ügyben; fogalmad sincs arról, hogy az egyeduralom megszerzésénél kockázatosabb megválni tőle. Mert ahogyan egy magánember számára az egyeduralomnál sokkal előnyösebb, ha nem egyeduralkodó, úgy az egyeduralkodónak is előnyösebb a hatalmáról való lemondás helyett annak megtartása. Összességében pedig az egyeduralomról úgy kell gondolkodnunk, mint az emberek születéséről és életéről. Mert ha az ember saját születése előtt hallaná, ha valahogy lehetséges volna, mennyi kellemetlenség éri az életben,

-
68 R om.	69 R persuasus fuissem	70 R ad
71 R plurima	72 R om.	73 R recte
74 R om.	75 R insederet	76 R et
77 R inimicos	78 R non	79 R in me ii
80 R mihi	81 R uillas	82 R quicquid
83 R nec	84 R om.	85 R om
86 R add. vale	87 HERCHER, 1873, főszöveg: 418., kritikai apparátus: LIV.	

soha meg se akarna születni, így a magánember, ha egyeduralomra só várogva előre értesülne annak nyomorúságairól, sose akarna uralkodni, s a türannosz se akar na magánemberként élni. Épp ezért, Démotelész, úgy vélem, az embernek a születésnél előnyösebb meg nem születnie, az egyeduralkodásnál pedig előnyösebb mindhalálíg magánembernek maradnia. Ha még az egyeduralom előtt aztál volna tanácsot bemutatva annak árnyoldalát, mindenképp elfogadtam volna, hogy ne legyek türannosz, most viszont, hogy már türannosz vagyok, s az uralom kényszerűségénél fogva sok elhamarkodott tettet követtem el, egyetlen ember sem tud meggyőzni arról, hogy lemondjak erről a hatalomról, még a leghatalmasabb istenség sem. Mert ha lemondanék az egyeduralomról, jól tudom, sok szörnyűséget kellene elszenvednem korábbi alattvalóimtól, s így kellene befejeznem életem.

IV. 4. A 38. levél Phalarisz-levél görög szövege

Δημοτέλει.

Συγγνώμην ἔχω σοι τῶν παραινέσεων· τύραννος γάρ οὐ γεγονώς τυράννω συμβουλεύεις καταθέσθαι τὴν τυραννίδα, θεῶν μὲν οὐδένα μοι διδοῦς ἐγγυητὴν τῆς ἀσφαλείας, ᾧ τάχα ἂν καὶ ἐπέισθην, ἀξιόπιστον δὲ σαυτὸν ἡγούμενος ἀνάδοχον ὑπὲρ τηλικούτου πράγματος, σχεδὸν οὐκ εἰδώς, ὅτι τοῦ κτήσασθαι τὴν τοιαύτην ἀρχὴν ἐπισημότερόν ἐστι τὸ καταθέσθαι. ὡσπερ γὰρ ἰδιώτη τοῦ τυραννῆσαι πολλῶ λυσιτελέστερόν ἐστι τὸ μὴ τυραννῆσαι, οὕτω τυράννω τοῦ καταθέσθαι τὸ μὴ καταθέσθαι τὴν ἀρχὴν τῆς τυραννίδος. καθόλου δὲ τὸ περὶ τυραννίδος οὕτως ὡς περὶ γενέσεως καὶ ζωῆς ἀνθρώπου φρονητέον· οὔτε γὰρ ἀνθρώπος ἀκούσας πρὸ τῆς ἑαυτοῦ γενέσεως, εἴ πως γένοιτο δυνατὸν, ὅσοις μέλλει δυσκόλοις ἐγκυρήσειν παρὰ τὸν βίον, γεννηθῆναι βουλευθεῖη ποτ' ἂν, οὔτ' ἰδιώτης ἐσπουδακῶς τυραννῆσαι, προπυθόμενος τὰς ἐν τυραννίδι κακοδαίμονίας, τύραννος ἂν, ἀλλ' οὐκ ἰδιώτης ἐθελήσειε καταβιῶναι. οὕτω, Δημοτέλες, ἀνθρώπω τοῦ μὲν γενέσθαι συμφορώτερον ὄρω τὸ μὴ γενέσθαι, τοῦ τυραννῆσαι δὲ τὸ μείναι μέχρι ζωῆς ἰδιώτην. εἰ μὲν οὖν πρὸ τῆς τυραννίδος τὰ περὶ αὐτῆς μοι διηγησάμενος κακὰ συνεβούλευες, πάντως ἂν ἐπέισθην μὴ τυραννῆσαι, τύραννος δ' ἂν καὶ διὰ τὴν ἀνάγκην τῆς ἀρχῆς εἰς πολλὰ προπεπωκῶς οὐχ οἷον ἀνθρώπω τινὶ πεισθεῖην ἂν καταθέσθαι τὴν αὐτῆς ἐξουσίαν, ἀλλ' οὐδὲ θεῶν τῷ δυναστεύοντι. καταθέμενον γὰρ τὴν ἀρχὴν οἶδ' ὅτι δεῖ πολλὰ καὶ δεινὰ παθόντα πρὸς τῶν τυραννηθέντων οὕτω καταστρέψαι τὸν βίον.

IV. 5. A Démotelész-levél latin és görög változatának összevetése; Aurispa, a fordító

Nézzük meg e levél kapcsán Aurispa fordítói sajátosságait. Mivel görög–latin fordításai közül egyiknek sincsen nyomtatott kiadása, csak e levelet vehetjük szemügyre ebből a szempontból.

Ha a levél első görög mondatát összevetjük a latin fordítással, számos különbséget találunk. Aurispa egyetlen hosszú mondatból több rövidet alkotott. A görög mondat μὲν-δὲ és az ehhez kapcsolódó *participium coniunctum* szerkezetet a latin változat ragozott igealakokkal, külön mondatban adja vissza. Egy komolyabb változtatás is mutatja a fordító szövegtagolási szándékát. A *quo*-val kezdő mondatban a vonatkozó névmás az előző mondat tartalmát foglalja össze, a görög ᾧ az ἐγγυητήν-re vonatkozik. Ha a latin változatban a *iussorem*-re vonatkozna, akkor *cui*-nak kellene szerepelnie.

Érdekes megvizsgálni a görög-latin megfeleltetéseket és az Aurispa által hozzátett többletet. A καταθέσθαι τὴν τυραννίδα-t szétbontja „*principatum deponere imperatori*”-vá. Az ἀσφαλείας-t is szétbontja ad „*huius rei securitatem*”-re, az ἀξιόπιστον-t és ἀνάδοχον-t „*sane consultum et aptum et dignum*”-ra, az egész kifejezést ügyesen latinizálva. A ὄτι-val kezdődő egységből *s*-vel kezdődő mellékmondatot farag, és a göröggel ellentétben Démotélész teszi meg alannya, emellett a τοιαύτην ἀρχήν-t „*summam rerum*”-mal interpretálja, ugyanakkor a görögben nem szereplő *imperator* szót is betoldja. Ha figyelembe vesszük, hogy az ekkor beszélt latin nyelvben a *quod*-dal és *quia*-val kezdődő alárendelt tárgyi mellékmondatok voltak használatban, e lépésben mindenképpen tudatos klasszicizálást kell látnunk. Görög-latin megfeleltetések: előbbiek, τύραννος-*imperator*; ἀρχήν-*principatum*, *summam rerum*, οὐ γεγινώς-*perfectum* miatt egy *numquam*-ot is betold, μὲν-*tamen*, δὲ-*verum*.

A következő mondatban két változatást emelnék ki: a τὸ μὴ τυραννῆσαι-t „*civiliter vivere*”-vel, a τὸ μὴ καταθέσθαι-t „(*summam rerum*) *tenere*”-vel fejezi ki. Tehát a szóismétlés elkerülése érdekében más szót keresett.

A következő görög mondaton is változtat, talán ismét a tagolás és a közérthetőség kedvéért. A személytelen φρονητέον-t „*cogitandum reor*”-ral fordítja.

Ezután az ἄνθρωπος ἀκούσας-t (ált. alany + *part.*) elegánsan „*si quis monuisset*”-re cseréli, s közben a mondat alanya és tárgya is helyet cserélnek. A latin tehát értelmező fordítás. A πρὸ τῆς ἐαυτοῦ γενέσεως-ra találékonan találja meg az éppen ezt jelentő *nasciturum*-ot (aki születése előtt áll). A görög δυσκόλοισ-*t* két szóval adja vissza: *solicitudo*, *infortunia*. A tagolás és a párhuzamosság kedvéért az ἰδιώτης-t *civis*-szel fordítja szemben a korábbi „*vir privatus*”-szal, a τύραννος-t pedig „*civium dominus*”-ként írja körül.

A következő mondatban a ragozott (*sing.* 1) görög igealak ellenére általános alanyt használ (*utilius est*), a τοῦ γενέσθαι-t bővebben körülírja:

„*ad hanc infelicem et variis implicitam curis vitam venisse.*” Az *ιδιότης*-t ismét *civis*-szel fordítja.

Ezt követően a *συμβούλευες*-t két szóban fordítja: „*consilio disse-ruisses*”; a *κακὰ*-t kifejti: „*que in eo mala esse solent.*” Az ezutánani mondatban az *εἰς πολλὰ προπετωκῶς*-t egyszerűsíti, s „*plura fecerim*”-mel adja vissza. Ezt a nehezen értelmezhető részt értelmező fordítással egészíti ki, ami nincs benne a görög szövegben: „*que non esse recto facta opinioni iam in-se-derit.*” A mondat végén a *θεῶν τῶ δυναστεύοντι*-t egyszerűen *ab Iove*-ba sű-ríti.

Az utolsó mondat fordításánál Aurispa szokatlanul nagymértékben elszakad az eredeti szövegtől. Az általánosan kifejtett gondolatokat sok konk-rét példával frissíti fel, s másképp fejezi be a levelet, mint a görög. Az ere-deti változatban Phalarisz számot vet azzal a lehetőséggel, hogy ha lemond hatalmáról, megölik egykori alattvalói, ezzel szemben a latin szöveg Phala-risza teljes tudatossággal és hatalomvágyból vállalja fel az uralmat.

A levél aktualitását Aurispa többletként megjelenő értelmező fordí-tásrészeiben kereshetjük. Mivel a türannosz rosszat tesz alattvalóival, ha lemond hatalmáról, egykori alattvalói őt magát, a családját, a tulajdonát, híveit mind elpusztítják, sőt nevét is eltörlik a föld színéről. Mikor bírha-tott ez különös jelentőséggel Tommaso Fregoso számára? Minden bi-zonnyal második uralkodása alatt (1436–1442), amikor a hatalom elvesz-tése foglalkoztathatta. Így nagy valószínűséggel ekkor keletkezhetett a le-vél fordítása.

V. Aurispa fordításának helye a Phalarisz-levelek hagyományában

Phalarisz az ókori Szicília Akragasz nevű városának (ma a dór templomá-ról híres Agrigento) türannosza volt a Kr. e. 6. század első felében, aki az ókori irodalomban a kegyetlen zsarnok mintaképe lett. Már Pindaros⁸⁸ azt mondja róla, hogy ellenségeit élve halálra sütötte egy bronzbikában. Lukiánosznál találkozhatunk a Phalarisz melletti retorikai megnyilatko-zással, és innen sejthetjük, hogy a császárkor szónokiskoláiban szokásos gya-korlat lehetett Phalarisz szemszögéből érvelni.

Ránk maradt egy 148 levélből álló gyűjtemény görögül, melyek legjavát Phalarisz írta korának jelentős személyeihez, néhány esetben azonban az ő leveleire válaszolnak.⁸⁹ Az újkori filológia első jelentős alkotása Richard Bentley (1697) tanulmánya volt, amelyben Themisztoklész, Euripidész és Szókratész levelein kívül Phalarisz leveleiről is kimutatta belső ellentmondások alapján, hogy császárkori hamisítványok, és nem állítólagos szerzőik írták őket.⁹⁰ Hosszas vita után győztek Bentley ésszerű érvei, és e levelek elvesztették állítólagos régiségük által kölcsönzött népszerűségüket. Azóta a tudomány mostohán bánt velük, amit az a tény is mutat, hogy a teljes korpusz legmodernebb élő nyelvű fordítása 1803-ban jelent meg franciául,⁹¹ és jó kritikai kiadása sincs. E levelek a 15–16. században voltak a legnépszerűbbek, ahogyan ezt korábban láthattuk, és épp az általunk vizsgált volt az első, amelyet Itália lakói latinul olvashattak. Ez biztosít neki előkelő helyet a Phalarisz-levelek utóéletében.

Befejezés

Ahogy fentebb láttuk, semmi okunk sincs feltételezni, hogy az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 20. jelzetű kódexe 1877 előtt járt Magyarországon, ezért kénytelenek vagyunk áttenni a harmadik csoportba, a nem hiteles corvinák közé. Sem amellett, sem az ellen nem tudunk érveket felhozni, hogy a kódex humanista bejegyzéseit Vitéz Jánoshoz kössük. Ezt utólag lehetetlen eldönteni, de semmi nem indokolja ennek feltételezését, igaz, kizárni sem tudjuk. Bár vizsgálatunkkal kódexünket megfosztottuk magyar vonatkozásától, mégis számos kérdést sikerült tisztáznunk, talán ezek megbízhatóbb eredmények, mint a korábbiak.

88 Pindaros, Pyth. I. 185

89 A Phalarisz-levelek szöveggyűjteményét és utóéletét TUDER (1931) és KRUMBACHER (1897. 603–604.) foglalták össze. Mindmáig HERCHER (1873. 409–459.) kiadása a legjobb, de nem tekinthető kritikai kiadásnak, mert sok fontos kódexet mellőz. A Phalarisz-levelek szakirodalmát BESCHORNER (1994. 186–187.) foglalja

90 BENTLEY, 1697. 1699.

91 BENABEN, 1803.

1. Aurispa Phalarisz-levél fordításának eddig fellelt párhuzamos kéziratai
2. A Szent Bernát-levél humanista kéziratai
3. Az EK 20. sz. kódexének felépítése

1. Aurispa Phalarisz-levél fordításának eddig fellelt párhuzamos kéziratai

Olaszország: (16 db)

- Bologna, *Biblioteca Universitaria*, 2948. cart. misc. XV–XVI. s. 39^v – 40^f. In: KRISTELLER, 1965–1997. I. 25. tr. Aurispa. Kristeller megjegyzi, hogy a levél előtt egy prefáció található (39^f–39^v), s csak ezután következik maga a levél.
- Brindisi, *Biblioteca Pubblica Arcivescovile "Annibale de Leo"*, A/6. Korábban 115. In: KRISTELLER, 1965–1997. I. 38.-ban 80. mbr. misc. XV. s. (1473). 122–123. In: KRISTELLER, 1965–1997. I. 38. (tr. Aurispa.) A kódex teljesen azonos a firenzei Biblioteca Riccardiana 671-es kódexével, ez utóbbi Landinusnak még egy beszédét és levelét tartalmazza többletként. A kódex vége a következő bejegyzést tartalmazza: „*Gabriel Finalis anno domini MCCCCLXXIII.*”
- {Firenze, *Biblioteca Gaddiana*, Plut LXXXX. Sup. Cod. LII. [47] b} Közvetlenül Aurispa-művek után következik. Mivel Aretinus elterjedt fordításától különbözik, a kéziratkatalógus kiadója feltétezi, hogy Aurispa fordítása. „*Phalaridis Epistola Demoteli Philiosopho, qui ei suadebat, ut tyrannidem deponeret, eodem forte Aurispa interprete.*” In: BANDINI, 1776. III. col. 630. Kristellernél e kódexet nem találtam.
- Firenze, *Biblioteca Laurentiana*, 201. (278–210), misc. XV. s. fólio-szám nincs, de a kódex utolsó előtti darabja. In: KRISTELLER, 1965–1997. I. 83. tr. Aurispa. Közvetlenül a Phalaris-levél előtt egy másik Aurispa-levél és -költemény található.
- Firenze, *Biblioteca Riccardiana*, 671 (N IV 24) 104^v–105^f. In: KRISTELLER, 1965–1997. I. 196. A kódex kevés többletétől eltekintve egyezik a Brindisiben található Biblioteca Arcivescovile 80-as kódexével. A fordítót Kristeller nem tünteti fel.
- és ui. 969. cart. misc. XV. s. 48^f – 49^f. In: KRISTELLER, 1965–1997. I. 212. (tr. Aurispa).
- {Milano, *Archivo di Stato*, Codex Cibrarius, vagy Codex Castiglione, cart. misc. XV. s. 157} In: KRISTELLER, 1965–1997. VI. 28–30. A második világháború óta holléte ismeretlen.
- Milano, *Biblioteca Ambrosiana*, C 43. sup. misc. XV. s. f. 57. In: KRISTELLER, 1965–1997. I. 297. és II. 531. tr. Aurispa. SABBADINI (1903. 83.) e kódex bejegyzésére utal Aurispa szerzőségével kapcsolatban: f. 52. (sic!) „*Aurispe Translatio ad Thomam de Campofregusio in qua Phalaris regnans negat a se relinquendam*

fore imperium assumptum nisi cum morte. Phalaris Demoteli s. Monitus tuos Demoteles non egre tuli.” A kódex Franc. Pizzolopasso tulajdona volt (†1443), tehát a fordításnak ezelőtt kellett keletkeznie.

Milano, *Biblioteca Nazionale Bradiense (Brera)* AG IX 10. misc. XV. s. fólió-szám nem szerepel. In: KRISTELLER, 1965–1997. I. 353. tr. anon. (i.e. Aurispa).

Palermo, *Biblioteca Comunale*, 2 Qq C 79. XV. s. cart. misc. fólió-szám nincs megadva. In: KRISTELLER, 1965–1997. II. 26. Phalaris (sic!) Demoteli salutem. (tr. Aurispa). A kódex sok más művet is tartalmaz Aurispától.

Pisa, *Biblioteca del Seminario Arcivescovile Santa Caterina*, cod. 136. misc. XV. fólió-számok nincsenek megadva. In: KRISTELLER 1965–1997. VI. 142. A kódex több Aurispa-fordítást is tartalmaz.

Ravenna, *Biblioteca Classense*, 271. mbr. misc. XV. s. 117^v–118^v. In: KRISTELLER, 1965–1997. II. 81. (tr. Aurispa). Kristeller megjegyzi, hogy a kódex fólió-számozása következetlen. A Phalaris-levél pontos száma nincs feltüntetve, de az előtte levő munkáé 115^v–117, az utána következőé pedig 119^v–127^v, ezért valahol a kettő között kell lennie. E kódexben található egy száúra, melyet Firenzében 1432-ben Jo. Aurispának írtak (f. 137–139, tehát a Phalaris-levél fordítása után másolták be).

Roma, *Biblioteca Corsiniana (Accademia dei Lincei)*, Corsin. 583 (45 C 18). cart. misc. XV. s. 112^r. In: KRISTELLER, 1965–1997. II. 110. A kódexben a levél címezett-jét elírták Demosthenésznek. A kódex több más fordítást is tartalmaz Aurispától, például közvetlenül e levél után Lukianosz egyik dialógusának fordítását.

Roma, Città del Vaticano, *Biblioteca Apostolica Vaticana*, Fondo Rossiano, 50 (VII a 50) mbr. misc. XV. 106^v–107^v. In: KRISTELLER, 1965–1997. II. 468.

Roma, Città del Vaticano, *Biblioteca Apostolica Vaticana*, Fondo Barberiniano Latino, 98 (VIII 98), mbr. misc. XV. s. fólió-szám nincs feltüntetve. In: KRISTELLER, 1965–1997. II. 442.

Venezia, *Biblioteca Nazionale Marciana*, lat. XI. 100 (3938). cart. misc. XV. s. 120–120^v. In: KRISTELLER, 1965–1997. II. 255. A kódex egy bejegyzése szerint 1454-ben Bened. de Ovetariis civis Vincenvie birtokában volt.

Németország: (2 db kódex, a levél szövegének három változata)

Berlin, *Staatsbibliothek, Stiftung Preußischer Kulturbesitz*, Lat. fol. 557. cart. misc. XV. 147^v–148. In: KRISTELLER, 1965–1997. III. 482–483. A kódex több művet tartalmaz Aurispától.

Berlin, *Staatsbibliothek, Stiftung Preußischer Kulturbesitz*, Lat. qu. 601. cart. misc. XV. s. 4^v–5^v és 113–114. Kétszer ugyanez a levél. In: KRISTELLER, 1965–1997. III. 491. Több Aurispa-mű is szerepel e kódexben.

Magyarország: (1db)

Budapest, *Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára*, Cod. Lat. 20. 88^v

Spanyolország: (1 db)

Toledo, *Biblioteca del Cabildo*, jelenleg (1952, 1955): *Archivo y Biblioteca Capitolares*, cod. 100, 42. cart. misc. XV. 102. In: KRISTELLER, 1965–1997. IV. 645–646. A kódex itáliai eredetű, és több más művet is tartalmaz Aurispától.

Amerika Egyesült Államok: (3 db)

New Haven, Connecticut; *Yale University Library*, Ms. 63. cart. misc. XV. 152–153^v. A Szent Bernát-levelet is tartalmazza. In: KRISTELLER, 1965–1997. V. 277–278.

New Haven, Connecticut; *Yale University Library*, Marston Collection ms. 100. cart. misc. XV. s. 103^v–104^v. In: KRISTELLER, 1965–1997. V. 286. Aretinus Phalarisz-levélkorporusz fordítása is megtalálható e kódex elején.

Princeton, New Jersey, *Princeton University Library*, Kane Collection; Kane 22. mbr. misc. XV. s. 115^v. In: KRISTELLER, 1965–1997. V. 381.

2. A Szent Bernát-levél humanista kéziratai

1. Franciaország, Paris, *Bibliothèque Nationale*, Ital. 1022. mbr. misc. s. XV. 213–216. Ps.-Bernard, epistola ad Raimundum. In: KRISTELLER, 1965–1997. III. 311.
2. Olaszország, Borgonovo Val Tidone (Piacenza), *Convento di S. Bernardino*, cod. 2. mbr. és cart. misc. XV–XVI. Cicero, Brutus. Ps.-Bernardus, epistola ad Raimundum. In: KRISTELLER, 1965–1997. V. 512.
3. Olaszország, Foligno; Seminario Vescovile, Biblioteca Jacobilli, C IX 18. mbr. misc. XV. 57 fols. 9^v–10. Bernardus ad Raimundum. In: KRISTELLER, 1965–1997. V. 631.
4. Olaszország, Napoli, *Biblioteca Nazionale*, Già Viennesi lat. 34 (Korábban: Vindob. 1048). mbr. XIV. Címjegjelölés (92^v): Explicit tabula super 336 epistolis Beati Bernardi cum dictis eiusdem ordinatis per materias secundum literas alfabeti edita de mandato... pape Johannis 22 i a fratre Francisco Toti de Perusio de ordine minorum et episcopo Sarnensi. In: KRISTELLER, 1965–1997. I. 437. Lehet, hogy a kérdéses levél nincs benne, de a korpusz nagysága ezt valószínűvé teszi.
5. Olaszország, Udine, *Biblioteca Arciscovile*, Fondo Bartolini, Bartolini 83. cart. misc. XV (1449). Scritto per Francesco Horlandi a Montevarchi. Ps.-Seneca, de quattuor virtutibus. Isopus. Disticha Catonis. Ps.-Bernardus, epistola ad Raimundum. Toszkán nyelven. In: KRISTELLER, 1965–1997. VI. 237.
6. Olaszország, Udine, *Biblioteca del Seminario Arciscovile*, s.n. cart. misc. XVI. Nincsenek fólió-számok. A kódex végén: Ps.-Bernardus ad Raimundum. In: KRISTELLER, 1965–1997. VI. 245.
7. Olaszország, Prato, *Sezione Archivio di Stato*, fasc. E. s. XIV–XV. 13 fols. Ricette. fasc. J. cart. misc. XIV–XV. 43 fols. Petrarca-sonáták és más köl-

- temények, végül pedig: Ps.-Bernardus levele Raimundushoz, volg. In: KRISTELLER, 1965–1997. VI. 147.
8. Spanyolország, Madrid, *Biblioteca Nacional*, 20530. cart. XV. 45–49^v. Epistola Bernardi Raymundo. 50. egy levél vége: des. sponte mea contentus sum. 50^v üres. In: KRISTELLER, 1965–1997. IV. 578.
 9. USA, Durham, North Carolina, *Duke University Library*, Latin ms. 46 (folio). cart. misc. XV. 132 fols. Itáliai eredetű. 131–132^v (más kéz). Epistola Bernardi ad Raimundum. In: KRISTELLER, 1965–1997. V. 260–261.
 10. USA, New Haven, Connecticut, *Yale University Library*, Ms. 63. cart. misc. XV. 151. Ex epistola Beati Bernardi. 152–152^v. Epistola Phalaris Demotelli, inc. Monitus tuos. In: KRISTELLER, 1965–1997. V. 277–278. A kódex leírása nem utal arra, melyik Bernát-levél van benne, érdekes azonban, hogy a Démotelész-levél is megtalálható közvetlenül a Bernát-levél után.
 11. USA, New Haven, Connecticut, *Yale University Library*, Marston ms. 247. cart. misc. XV. S. Bernardo, epistola ad Raimundum, volg. (145^v–148). In: KRISTELLER, 1965–1997. V. 288–289.

3. Az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 20. sz. kódexének felépítése

	sh	I	40				
	hs	II	41				
	hs	1	42				
quaternio	hs	2	43	quinto	sh	72	
	sh	3	44		hs	73	
	hs	4	45		sh	74	
	sh	5	46		hs	75	
	hs	6	47		sh	76	
	sh	7	48		hs	77	
	hs	8	49		sh	78	
	hs	9	50		hs	81*	
quinto	sh	10	51	ternio	sh	82*	
	hs	11	52		hs	83*	
	sh	12	53		hs	84*	
	hs	13	54		sh	85*	
	sh	14	55		hs	86*	
	hs	15	56		sh	87*	
	sh	16	57		hs	88*	
	hs	17	58	quaternio	hs	89*	
quinto	sh	18	59		hs	90*	
	hs	19	60		sh	91*	
	sh	20	61		hs	92*	
	hs	21	62		hs	(93*)	81
	sh	22	63		hs	(94*)	82
	hs	23	64		sh	(95*)	83
	sh	24	65	hs	(96*)	84	
	hs	25	66	ternio	hs	(97*)	85
quinto	sh	26	67		hs	(98*)	86
	hs	27	68		sh	(99*)	87
	sh	28	69		hs	(100*)	88
	hs	29	70		sh		89
	sh	30	71				
	hs	31					
	sh	32					
	hs	33					
ternio	sh	34					
	hs	35					
	sh	36					
	hs	37					
	sh	38					
	hs	39					

jelmagyarázat:

- s = szőr oldal
- h = hús oldal
- 81 = jelenleg 81. fólió
- 81* = egykor (1877 előtt) 81. fólió
- (93*) 81 = egykor 93. fólió, most 81. fólió

Felhasznált irodalom jegyzéke

Kéziratok

Bp. Egyetemi könyvtár, Cod. Lat. 20.; 24.
Bp. Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Hung. I. 1110.
Róma, Biblioteca Corsiniana 583 [45 C 18]

Forráskiadások

HERCHER

1873 *Epistolographi Graeci*. Szerk.: HERCHER, Rudolphus. Parisiis, 1873.
(*Scriptorum Graecorum Bibliotheca*, 16.)

LOCKWOOD

1913 LOCKWOOD, Dean P.: De Rinutio Aretino Graecarum litterarum interprete. In: *Harvard Studies in Classical Philology*, 24. (1913) 50–109.

Szakirodalom

ÁBEL

1879 ÁBEL Jenő: *Corvinkódexek*. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. VIII. 1. 1879.

AMELOTTI

1998 AMELOTTI, Luca: Fregoso (Campofregoso), Tommaso. In: *Dizionario Biografico degli Italiani*. Vol. L. Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani, 1998. 448–451.

BANDINIUS

1776 *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae...*
Szerk.: BANDINIUS, Aug. Mar. Tom. III. Florentiae, 1776.

BENABEN

1803 BENABEN, Louis-Guillaume-Jacques-Marie: *Les Lettres de Phalaris, Tyran d'Agrigente*. Angers et Paris, 1803.

BENTLEY

- 1697 BENTLEY, Richard: *Dissertation on the epistles of Phalaris, Themistocles, Socrates, Euripides and others and the fables of Aesopus*. London, 1697.
- 1699 BENTLEY, Richard: *Dissertation upon the epistles of Phalaris with an answer to the objections of Hon. Ch. Boyle*. London, 1699.

BEREGSZÁSZI

- 2000 BEREGSZÁSZI Magdolna: *A BEK Cod. Lat. 13. jelzetű Suetonius-corvinájának filológiai vizsgálata a Tiberius-életrajz tükrében*. Budapest, 2000. Kézirat. Latin Tanszék Könyvtára: SD 16. 951.

BESCHORNER

- 1994 BESCHORNER, Andreas: Griechische Briefbücher berühmter Männer. Eine Bibliographie. In: *Der griechische Briefroman. Gattungstypologie und Textanalyse*. Szerk.: HOLZBERG, Nikolas. Tübingen, 1994. 168–190.

BIANCHETTI

- 1987 BIANCHETTI, Serena: *Falaride e Pseudo-Falaride. Storia e Legenda*. Dip. Di storia dell'Univ. De Firenze. Roma, 1987.

BIGI

- 1962 BIGI, Emilio: Aurispa, Giovanni. In: *Dizionario Biografico degli Italiani*. Vol. IV. Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani, 1962. 593–595.

BRACCESI

- 1988 BRACCESI, Lorenzo: Notizie Bibliografiche: S. Bianchetti, falaride e Pseudo-Falaride. Storia e legenda. Roma, L'Erma di Bretschneider, 1987. In: *Prometheus*, 14. (1988) 287.

BRITISH MUSEUM

- É.N. *British Museum, General Catalogue of printed books*, Photolithographic edition to 1955. London, é. n.

COPINGER

- 1885–1902 COPINGER, Walter Arthur: *Supplement to Hain's Repertorium Bibliographicum*. 1–2. London, 1885–1902.

CSAPODI

- 1975 CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library, History and Stock*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975. (*Studia Humanitatis*, 1.)

CSAPODI–CSAPODINÉ

- 1988 CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Hungarica, Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt I. A–J*. Budapest, 1988.
- 1993 CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Hungarica, Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt II. K–Z*. Budapest, 1993. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, 31.)

CSAPODINÉ

- 1981 CSAPODINÉ Gárdonyi Klára: A budapesti Egyetemi Könyvtár korvinái. In: *Magyar Könyvszemle* (1981) 3. szám. 221–225.
- 1984 CSAPODINÉ Gárdonyi Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984. (*Studia Humanitatis*, 6.)

CSONTOSI

- 1877 CSONTOSI János: A Konstantinápolyból érkezett Corvinák bibliográphiái ismertetése. In: *Magyar Könyvszemle* (1877) 157–218.

DEISSMANN

- 1933 DEISSMANN, A.: *Forschungen und Funde im Serail, Mit einem Verzeichnis der nichtislamischen Handschriften im Topkapı Serai zu Istanbul*. Berlin–Leipzig, 1933.

FRAKNÓI

- 1878 FRAKNÓI Vilmos: Vitéz János könyvtára, Második közlemény, A Vitéz által javított kódexek. In: *Magyar Könyvszemle* (1878) 79–91.

FRANCESCHINI

- 1976 FRANCESCHINI, Adriano: *Giovanni Aurispa e la sua biblioteca, Notizie e documenti*. Padova, 1976. (*Medioevo e umanismo*, 25.)

IPOLYI

- 1878 IPOLYI Arnold: Mátyás király könyvtára maradványainak felfedezése 1862-ben. In: *Magyar Könyvszemle* (1878) 103–120.

HAIN

- 1826–1838 HAIN, Ludwig: *Repertorium bibliographicum*. 1–4. Stuttgart, 1826–1838.

HENSZLMAN

- 1877 HENSZLMAN Imre: *A Sztambuli Szeraiiban európaiak által látott nyugati nyelven írt codexek*. In: *Magyar Könyvszemle* (1877) 153–157.

- KISS**
 1999 KISS Farkas Gábor: Adalékok a mítoszok újjászületésének történetéhez. In: *Tanulmányok Rátoók Zsigmond hetvenedik születésnapja tiszteletére*. Budapest, 1999. 127–135.
- KRISTELLER**
 1965–1997 KRISTELLER Paul Oskar: *Iter Italicum*, Vol. I–VI. Italy. London–Leiden, 1965–1997.
- KRUMBACHER**
 1897 KRUMBACHER, Karl: *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527–1453)*. München, 1897².
- LEMAIRE**
 1989 LEMAIER, Jacques: *Introduction à la Codicologie*. Louvain-la-Neuve, 1989. (*Université Catholique de Louvain, Publication de l'Institut d'Études Médiévales, Textes, Études, Congrès*, 9.)
- MERKELE–BESCHORNER**
 1994 MERKELE, Stefan–BESCHORNER, Andreas: Der Tyrann und der Dichter. Handlungssequenzen in den Phalaris-Briefen. In: *Der griechische Briefroman. Gattungstypologie und Textanalyse*. Szerk.: HOLZBERG, Nikolas. Tübingen, 1994. 116–168.
- MEZEY**
 1961 MEZEY, Ladislaus: *Codices Latini Medii Aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961.
- MÜLLERNÉ**
 2000 MÜLLERNÉ Lovas Krisztina: Báró Nyári Albert. In: *A márciusi ifjak nemzedéke „Nem küzdenénk mi sem dicsőség- sem díjért”*. Szerk.: KÖRMÖCZI Katalin. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. 2000. 391–399.
- NÉMETH**
 1986 NÉMETH György: Phalaris-levelek. In: *Világirodalmi Lexikon*. 10. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986. 497–498.
- PELLEGRIN**
 1955 PELLEGRIN, Élisabeth: *La bibliothèque des Visconti et des Sforza ducs de Milan au XVe siècle*. Paris, 1955. (*Publications de l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes*, V.)

PULSZKY

1877 PULSZKY Ferenc: A Corvina maradványai. In: *Magyar Könyvszemle* (1877) 145–152.

REICHLING

1905–1914 REICHLING, Dietrich, *Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium Bibliographicum*. 1–6. Monachii, 1905–1914.

RIESTAP

1888–1937 *Armorale Général*. I–IV. Szerk.: RIESTAP, J. B. H. n., 1888–1937.

ROSENMEYER

2001 ROSENMEYER, Patricia A.: *Ancient epistolary fictions. The Letter in Greek literature*. Cambridge, 2001.

RUSSEL

1988 RUSSEL, D. A.: The Ass in the Lion's Skin. Thoughts on the Letters of Phalaris. In: *Journal of Hellenic Studies*, 108. (1988) 94–106.

SABBADINI

1903 SABBADINI, Remigio: Un biennio umanistico (1425–1426) illustrato con nuovi documenti. In: *Giornale Storico della Letteratura Italiana*, Supplemento, 6 (1903) 74–119.

1931 SABBADINI, Remigio: *Carteggio di Giovanni Aurispa*. Roma, 1931. (*Istituto storico Italiano, Fonti per la Storia d'Italia, Scritti secolo XV*. 70.)

THEWREWK

1877 THEWREWK Emil: A Corvinabeli Festus-Codexről. In: *Akadémiai Értesítő* (1877) 197–205.

1878a THEWREWK Emil: Codex Festi breviati Corvinianus. In: *Nyelvtudományi Közlemények*, 14. (1878) 209–264.

1878b THEWREWK Emil: A Festus Pauli-féle Corvin-codex. In: *Egyetemes Philologiai Közlöny* (1878) 4–12.

1878c THEWREWK Emil: Der Festus Pauli Codex der Corvina. In: *Literarische Berichte aus Ungarn* (1878) 97–103.

TUDER

1932 TUDER, Lauri Oskar Theodor: *The epistles of Phalaris. Preliminary investigation of the manuscripts*. Helsinki, 1932. (*Annales Scientiarum Fennicae*, 26. B. 1.)

ZICHY

1999 ZICHY Mihály: A Corvina-könyvtár. In: *A középkor szeretete. Történelmi Tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. Szerk.: KLANICZAY Gábor–NAGY Balázs. Budapest, 1999. 393–402.

Vajnági Márta
**Új hivatali nemesség Magyarországon a 18.
század második felében***

ATIZENNYOLCADIK SZÁZAD a megújulás évszázada, hol a felvilágosodásról, hol a különböző forradalmakról (ipari, demográfiai, francia) kapja nevét a történetírásban. A 18. század új rendet teremtett: eszméi nem hagyták érintetlenül sem a politika, sem a gazdaság, sem a társadalom területét. A felvilágosodás Magyarországot is elérte: az 1700-as évek második felétől egy új típusú intézményrendszer körvonalai rajzolódtak ki, életre hívva az ehhez tartozó új hivatali apparátust. A folyamat II. József uralkodása idején vált igazán látványossá. A hivatali apparátus tagjai a királyi biztosoktól a tanácsosokon, titkárokon, fogalmazókon, vármegyei alispánokon, szolgabírókon, jegyzőkön keresztül le egészen a falusi bírákig új rendet tanultak, a társadalom iránti újfajta érdeklődést, elkötelezettséget teremtve meg. Az új hivatali nemések szakirányú képzésben részesültek, és munkájuk során egyre egységesebben, egyre modernebb módszereket alkalmaztak feladataik végrehajtásában. A racionális alapon működő, modernizálódó államigazgatás nem engedte, hogy az új intézmények működése ötletszerű, szükséglet diktálta legyen.

Az új hivatali nemességen belül modellértékű gróf Balassa Ferenc pályafutása. A dolgozatban az ő személyén, életútján és hivatali tevékenységen keresztül mutatjuk be ennek a 18. század második felében kialakuló társadalmi csoportnak néhány jellegzetes vonását. Fontos röviden megismernünk azt a családi környezetet, ahonnan Balassa elindult, s amelynek fontos – bár nem kizárólagos – szerepe volt gondolkodásmódjának, ambícióinak formálódásában. Pályafutása szempontjából meghatározó volt a Theresianumban eltöltött néhány esztendő, hiszen ennek az intézménynek jelentős szerepe volt a hivatalnokok új „generációjának” kinevelésében. Balassa itt sajátította el a hivatali munka elméleti és gyakorlati alapjait, és itt szerezte meg azoknak a magán- és közéleti ismeretségeknek egy részét,

* A Szerző tanulmányával a 2003-ban Veszprémben megrendezett OTDK-n a Humántudományi Szekció XVI–XVIII. Századi Magyar Történelem Alszekciójában ötödik helyezést ért el. Témavezetője Dr. Krász Lilla egyetemi adjunktus volt.

melyekre a későbbiekben támaszkodhatott. Vizsgálódásunk az idővel egyre terebélyesedő kapcsolati háló feltérképezése mellett kiterjedt azokra a Balassa által is alkalmazott munkamódszerekre, amelyek alkalmazása elősegítette a magyarországi igazgatás szakszerűbbé válását. Balassa Ferenc példáján keresztül látható, hogyan közvetítették az új hivatali nemesek teljes elkötelezettséggel a középszintű magyar vezetés felé az udvar, elsősorban II. József törekvéseit.

Balassa Ferenc személye nemcsak azért tarthat számot érdeklődésre, mert a 18. század második felében számos kulcsfontosságú pozíciót töltött be, hanem azért is, mert a történetírás hosszú ideig egyértelműen negatív képet festett róla. Sokan a magyarok ellenségét látták benne, ami nem meglepő, ha megvizsgáljuk néhány korabeli dokumentum róla szóló részét. Balassa már kortársai körében sem örvendett népszerűségnek, gyakran heves ellenszenvet váltott ki viselkedésével, cselekedeteivel. Marczali Henrik az 1790/91-es országgyűlésről írt munkájában Zágráb vármegye egyik feliratát idézi, melyben a következőket írták, az akkor még horvát báni méltóságot viselő Balassáról: „...gr. Balassa Ferencz, ki sem a vallás, sem a becsület, sem a birodalom és a reabízott haza iránt nem viseltetik hűséggel”¹ Ugyan ebből az időből származik Zichy Károly országbíró II. Lipóthoz intézett felterjesztése, mely szerint Balassa mindig is „*hazájának megdöntésére alapozta hatalmát*”. Beszámol arról, mekkora gyűlöletről árulkodtak a hozzá beérkezett panaszok, hogy Balassa beosztottainak mekkora „*kín*” okozott a rájuk bízott hatalmas papírmunka.²

A 19. századi történetírásban is ez a kedvezőtlen kép élt tovább. Talán Fináczy Ernő közeledett visszafogottabban, kevésbé indulatosan Balassa személyéhez. A Mária Terézia korának közoktatásáról szóló művében a tankerületi felügyelőknek – köztük Balassának – csupán azt rótta fel, hogy számos egyéb elfoglaltságuk miatt kevesebb idejük jutott a magyar nemzeti érdekek érvényesítésére.³ Balassa megítélése még a 20. század elején is változatlan volt. Mályusz Elemér *Sándor Lipót főherceg nádor iratai* című munkájában egy kifejezetten magyarellenes figura portréját rajzolta meg, aki minden gonosz cselekedetét önérdékből, a kancellári méltóság megszerzése érdekében vitte véghez. „*Nevével még gyakran fogunk találkozni, s mindig akkor, ha a magyarság ellen készül támadás*”⁴ – írja. A Balassa-kép csak a század második felében vált némileg árnyaltabbá. Kosáry Domokos a 18. szá-

1 MARCZALI, 1907. 27.

2 Zichy Károly országbíró 1791. február 26-i felterjesztését idézi: MÁLYUSZ, 1926. 394.

3 FINÁ CZY II. 1899. 334.

4 MÁLYUSZ, 1926. 32.

zadi művelődésről szóló monográfiája már egy „*művelt, a nyelvművelés iránt is érzékkel rendelkező embert*” mutatott be, de „*törtető és intrikus*” mivoltáról sem feledkezett meg.⁵ Hajdu Lajos igazgatástörténettel foglalkozó munkái új megközelítésre hívták fel a figyelmet Balassát illetően, amikor inkább a sokoldalú és fantasztikus munkabírású hivatalnokot állították középpontba.⁶ A Balassát ért vádak, elítélő vélemények bizonyára nem voltak alaptalanok, de hivatali tevékenységére helyezve a hangsúlyt kissé finomítani lehet a történetírásban róla kialakult képet.

Új típusú hivatal és hivatalnok

Központosítás, szakosodás, szakszerűsítés, diszkriminálás, fegyelmezés, uniformizálás – kemény hangvételű fogalmak, ezekkel jellemezhetőek a felvilágosodás korának a kontinensen tapasztalható modernizációs törekvései. Magyarországon II. József uralkodása idején a bürokratikus úton történő szakszerűsítés nemcsak a korszak támasztotta új kihívásokra adott válasz volt, hanem egyúttal egy, már a század első felében meginduló folyamat látványos eredményekkel is járó folytatása: új intézményrendszer, új hivatalok és új, „szaktudás alapú” hivatalnoki réteg megjelenése törte meg a szokásszerűség⁷ hosszú folyamatát. Az új munkamódszerek a társadalom iránti újfajta érdeklődés és egyúttal egy újfajta munkaethoz alapjait teremtették meg.

Szinte drámai ütemben egymást követő reformjainak végrehajtásához egy nem túl népes, ám annál magasabban képzett hivatalnoki gárda állt II. József rendelkezésére. Közülük is kiemelkedett Balassa Ferenc. Életén és tevékenységén keresztül nyomon követhető, hogyan valósultak meg a szakszerű igazgatást célzó intézkedések. Ennek tanulmányozásához alapvetőek azok a levéltári iratok, amelyek a Magyar Országos Levéltárban, a Balassa család levéltárában maradtak fenn. A Balassa Ferenc neve alatt található iratanyag rendkívül gazdag: nemcsak a magánlevelezéseket tartalmazza, hanem a hivatali pályafutása során keletkezett iratokat is. Balassa számos tisztséget töltött be élete során: munkájára ugyanúgy számítottak a különböző udvari hivataloknál, mint a modern igazgatási szerveknél. Ennek

5 KOSÁRY, 1989. 414.

6 HAJDU, 1982.

7 A „szokásszerűség” fogalmát Max Weber nyomán Hajnal István vezette be a magyar történetírásba. Lásd HAJNAL, 1936.

megfelelően volt többek között helytartótanácsos, kamarás, horvát bán, illetve tankerületi felügyelő vagy kerületi biztos. Elvállalt továbbá olyan reprezentatív funkciókat, mint a koronaőri tisztség, és 1769-től élete végéig a Titkos Tanács tagja volt. Gyakran kapott eseti megbízásokat is: volt királyi biztos a csabai zendülés leverésekor (1779) vagy a Vág folyó szabályozásánál (1780).

A források alapján figyelemmel kísérhető, hogyan dolgozott hivatali tevékenysége kezdetétől visszavonulásáig. Megtalálhatjuk a *generalis* és *particularis congregatió*król készült számos jegyzőkönyvet, a kerületi ispáni jelentések egy részét is. A levéltári dokumentumok segítségével rekonstruálható továbbá a szakszerűsödés folyamata, illusztrálható, hogyan valósultak meg a gyakorlatban a jozefinista elképzelések.

A dolgozatban két szempontból vizsgáljuk meg Balassa Ferenc iratait. Egyrészt ezek segítségével vázolhatjuk Balassa kapcsolatrendszerét, ami jól mutatja politikai mozgásterét, meddig ért el a keze. Másrészt ezekkel szemléltethetjük a hivatalnoki tevékenysége során alkalmazott munkamódszereket.

Családi háttér

A Balassa család a legrégebbi magyar famíliák közé tartozott, ahogy Nagy Iván megfogalmazta: „*neve történelmünk majd minden lapján olvasható*”.⁸ Családfáját egészen a 13. századig, a tatárjárás előtti időkhöz tudta visszavezetni. A család legismertebb tagja kétségtelenül a költő Balassi Bálint volt, de szintén a 16. századból említhetjük a Dobó Istvánnal együtt raboskodó Balassa Jánost is, vagy Balassa Menyhértet, aki 1568-ban bárói címet kapott. A család „nagy százada” a 18. század volt, amikor három Balassa is bejutott a Helytartótanácsba, ketten, Pál (1721) és Ferenc (1772) pedig grófi címet kaptak.⁹

A Balassák családi birtokai Nógrád megyében feküdtek, központjuk hagyományosan a mai Szlovákia területén található Kékkő vára volt. Legfontosabb birtokaik emellett a divényi, lietavai, eberhardi és vágbesztercei uradalmak voltak. Találhatunk továbbá néhány birtoktestet az ország más, elsősorban Nógrádhoz közeli megyéiben, például Trencsén vagy Nyitra megyében. Ezek egy részét jó házasságaik révén szerezhették, de ugyan-

8 NAGY1857–1867. I. 127.

9 KÁLLAY-PATAKYNÉ, 1972. 3., továbbá NAGY1857–1867. I. 128.

ezen okból kifolyólag gyakran képezték per tárgyát. Balassa Ferenc és apjának unokatestvére, Sándor több peres ügyel is küzdött többek között az Illésházy és a Jesznák családdal.¹⁰ A házasságok „minőségére” mindig odafigyeltek, ami jól látható a családfából. Balassa apja, aki szintén a Ferenc nevet viselte, első ízben a Nyitra megyében birtokokkal (Bossány és Kartóc) rendelkező Tolvay családból¹¹ kapott feleséget. Második házassága még ennél is jobban sikerült, hiszen akkor már a Vécsey családba tudott benősülni.

Balassa Ferenc a családi birtokon, Kékkő várában látta meg a napvilágot 1732-ben. Gyermekkorára vonatkozó adatokat nem ismerünk. A családi háttér minden bizonnyal jelentős befolyást gyakorolt Balassa törekvéseire, hiszen ha a Balassák nem is tartoztak az ország legelőkelőbb famíliái közé, semmiképpen sem voltak jelentéktelennek tekinthetők. Nyilván bennük is élt a vágy a nemesi ranglétrán való feljebbjutásra, és az ambíciót bizonyára átültették az ifjú Ferencbe, akinek képességei révén sikerült is megvalósítania ezt a törekvést.

Balassa tanulóiévei

A magyar nemesség ambíciója a nemesi ranglétrán való emelkedésre szívesen találkozott össze az udvar azon igényével, hogy az államigazgatás feladatait minél magasabban kvalifikált szakemberekre bízák. A szakemberekre nemcsak az igazgatási feladatokban volt szükség, az élet egyre több területén keresték a hozzáértő embereket. Már a 18. század első felétől kezdődően megjelentek a különböző szakiskolák.

A felvilágosult abszolutizmus egyre nagyobb beleszólást igényelt az oktatásügybe, elsősorban a katolikus nemeseket szeretne volna kivonni Róma vonzáskörzetéből. 1746 novemberében nyitotta meg kapuit a bécsi Theresianum, a Mária Terézia által alapított középfokú nemesi akadémia.¹² Az intézmény létrehozásának célja az volt, hogy minőségi hivatalnokképzést nyújtson a Monarchia valamennyi területéről érkező katolikus

¹⁰ KÁLLAY-PATAKYNÉ, 1972. 28.

¹¹ Rövid ideig virágzó család, melyet 1709-ben emeltek bárói rangra, majd 1754-ben Tolvay János nyert grófi címet. A Tolvayok birtokai Nyitra és Nógrád megyében fekvtek. A család a 18. század folyamán kihalt. (NAGY 1857–1867. I. 235–236.)

¹² A Theresianum 18. századi történetére és működésére vonatkozó ismeretek hiányosak, részint a források egy csoportjának megsemmisülése miatt. A fennmaradt dokumentumok feldolgozása jelenleg is tart.

nemes ifjak számára. A Theresianumban 1752–1784 között mintegy 150 magyar diák tanult 2-5 éves időtartammal.¹³

A Theresianumban az ifjak az alpműveltség megszerzésén túl elsajátíthatták a hivatali munkához szükséges gazdasági, jogi ismereteket is. Az oktatáshoz hozzátartozott továbbá a költségeket jelentősen megemelő lovaglósiskola is. Az oktatói gárdában kezdetben nagy számban voltak jelen jezsuita atyák, de külön tanárokat hívtak például a jogi oktatáshoz. Karl Anton von Martini¹⁴ is a Theresianumban kezdte pályafutását, éppen az 1750-es években. Később a pénzügyi ismeretek tanítására egy rövid időre Joseph von Sonnenfelst¹⁵ is sikerült megnyerni.¹⁶ Kettejük tankönyveit a század második felében állandóan használták a bécsi felsőoktatási intézményekben is.¹⁷

Amikor Balassa az 1750-es évek első felében, 1752–1755 között a Theresianumban tanult,¹⁸ az intézmény még nagyon frissnek számított, de már ekkor több magyar köz- és főnemesi család küldte ide a gyermekét. Balassa idővel a Theresianum egyik legkiválóbb diákjává vált, amit mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy 1754-ben Bécsben nyomtatásban is megjelent *Casulae S. Stephani regis Hungariae vera imago et expositio* című iskolai dolgozata.¹⁹ A tehetséges fiatalemberre felfigyelt az intézmény kurátora, Johann Joseph Khevenhüller-Metsch tanácsos is.²⁰ A tanácsosnak egyik kedvenc diákja volt Balassa, és később ő volt az, aki elindította Balassát a hivatali pályán. Ennek a pályának a csúcsa egyértelműen 1772-ben érkezett el, amikor Balassát hivatalnoki munkájának elismeréseképpen grófi rangra emelték.

A Theresianumban eltöltött idő más szempontból is meghatározó volt Balassa életében. Ott ugyanis – az udvar szándékának megfelelően –

13 H. BALÁZS, 2001. 69.

14 Karl Anton von Martini: 1754-től kezdve a bécsi egyetem államjogtanára, az új államelméleti rendszer kidolgozása mellett fontos szerep jutott neki az új hivatalnoki kar nevelésében, a jogreformban és az oktatásügy elvi irányításában.

15 Joseph von Sonnenfels (1732–1817): művelt zsidó értelmiségi család fia, az osztrák–német polgárság által támogatott nyelvi törekvések vezető személyisége, az új politikai államtani, pénzügytani elmélet egyik fő hivatalos kidolgozója, 1763-tól a bécsi kamerálisztika tanszék professzora.

16 GUGLIA, 1912. 62–70.

17 H. BALÁZS, 1968. 408.

18 GUGLIA, 1912. 190.

19 SZINNYEI, 1894. 394.

20 KHAVANOVA, 2000. 85.

lehetőség nyílt a magyar és az ausztriai ifjak érintkezésére, a fontos kapcsolatrendszer alapjainak kiépítésére. Magyar részről igen heterogén nemesi csoport gyűlt össze Bécsben, melynek elitjét olyan családok gyermekei jelentették, mint az Esterházy, Batthyány, Erdődy vagy Festetics família. Egy fokkal lejjebbről említhető a Vécsey vagy a Draskovich család, de egy-egy alapítvány anyagi támogatásával a vármegyei adminisztrációban dolgozó nemesek gyermekei is eljuthattak Bécsbe a borsos tandíj ellenére.²¹

Balassa privát és közéleti-szakmai kapcsolatrendszere

Nem kis mértékben a Theresianumban eltöltött éveknek köszönhetően Balassa már hivatali pályája kezdetén meglehetősen kiterjedt kapcsolatrendszerben mozgott. A mozgásterét behatároló kapcsolati háló rekonstruálásához a levéltárban fennmaradt magánlevelezést és hivatali iratokat használtuk fel (lásd I. melléklet). A dokumentumok alapján látható, hogy Balassa bejáratos volt valamennyi, az ország politikai és szellemi életében meghatározó szerepet játszó körbe. A vizsgálat célja – egyelőre – a kapcsolatrendszer vázolása volt, függetlenül attól, hogy Balassa ismeretsége milyen jellegű (hivatalos, magán stb.) volt az említendő személyekkel.

A vele összeköttetésben álló személyek csoportosítása, vizsgálata során nem szabad megfeledkezni arról, hogy a 18. század második felében az udvar politikáját kezdetben támogatók közül sokan kötöttek ki az azt ellenzők táborában, és ez természetesen fordítva is igaz volt. Ez a folyamat leginkább – és nem véletlenül – II. József uralkodása idején különösen látványos: az 1781-es cenzúrarendelet és a katolikusok ellenérzését kiváltó intézkedések (szerzetesrendek feloszlása stb.) megingatták a lojálisak bázisát, a türelmi rendelet (1781) azonban számos protestánst állított József mellé, akik még az 1784. évi nyelvrendelet és a korona Bécsbe szállítása után is megmaradtak az uralkodó oldalán. A továbbiakban a fiziokrata reformok, 1785-ben a kerületi rendszer kiépítését célzó rendelet, majd a török háború széles patrióta ellenzékét hozott létre, világnézeti különbségekre való tekintet nélkül.²²

21 KHAVANOVA, 200. 78.

22 H. BALÁZS, 1995. 69.

Balassa kapcsolatrendszerében a legnépesebb csoportot az udvarhoz hű arisztokraták alkották. Találhatunk szálakat Pálffy Miklós²³ kancellárhoz vagy Pálffy Károlyhoz,²⁴ aki igen jó viszonyban volt az uralkodóval, hosszan töltötte be az alkancellári, majd 1786-tól a kancellári tiszteket. Régről datálódik kapcsolata Brunswick Antal²⁵ tanácsossal is. A levelezőpartnerek között ott találjuk Niczky Kristóf grófot,²⁶ akit Balassához hasonlóan hivatali tevékenységéért emeltek grófi rangra. Ebbe a csoportba tartozik továbbá Izdenczy József,²⁷ akit Balassa „méltó párjaként” tart(ott) számon a történetírás.

A királypárti csoportosulásnak volt egy része, mely kiszolgálta ugyan az udvart, de nem teljes mértékben értett egyet annak politikájával, különösen II. József idején. Esterházy Ferenc kancellár nevével mind a magánlevelezésben, mind a hivatali iratok között fennmaradt királyi körrendeleteken (*circulária impressa*) találkozhatunk.²⁸ Esterházy nem vette át teljesen a jozefinista szellemiséget. Marczali szerint ő volt az utolsó ember, aki még bizonyos korlátot jelenthetett II. József rohanó reformjai számára.²⁹

Érdekesen alakult Fekete György gróf³⁰ élete is. Karrierje még Mária Terézia uralkodása alatt indult, hivatalnoki munkájáért már 1760-ban grófi rangra emelte a királynő. Ezután számos tisztséget töltött be, egé-

23 Gróf Pálffy Miklós (1710–1773) főudvarmester, kancelláriai tanácsos, majd 1758–62 között főkancellár, 1765-től országbíró

24 Gróf Pálffy Károly alkancellár, 1786-tól kancellár, MOL P 1765 27. cs. 17. t. 39.

25 Gróf Brunswick Antal (†1793) barsi főispán, majd a nyitrai kerület királyi biztosa, helytartótanácsos

26 Gróf Niczky Kristóf (1714–1787): a bécsi egyetem neveltje, 1764-ben bécsi magyar kancellár, 1765-ben kapott grófi címet Mária Teréziától (MOL P 1765 28. cs. 17. t. 388.)

27 Báró Izdenczy József (1733–1811) 1771-től az Erdélyi, 1776-tól a Magyar Kancellária tanácsosa, 1785-től az Államtanács tagja, a magyarok közül elsőként töltötte be ezt a funkciót. Izdenczy kismemesi származású hivatalnok volt, és csak nem sokkal halála előtt, 1811-ben emelték bárói rangra. Ennek ellenére, mivel betöltött tisztségeinek köszönhetően az arisztokrata körökben mozgott, őt is ebben a csoportban említjük.

28 Gróf Esterházy Ferenc kancellár (MOL P 1765 1. cs. 119. és KÁLLAY-PATAKYNÉ, 1972. 68.)

29 MARCZALI 1881–1888. III. 72.

30 Gróf Fekete György a Helytartótanács tagja, személynök, titkos tanácsos, főispán, alkancellár, 1773–1783 között országbíró, az 1770-es években állt levelezésben Balassával (MOL P 1765 27. cs. 17. t. 270. p. és KÁLLAY-PATAKYNÉ, 1972. 91.)

szen az országbíróságig jutott el.³¹ Idővel azonban egyre inkább eltávolodott az udvar politikájától, II. József pedig már kifejezetten terhesnek érezte jelenlétét. Hamarosan nyugdíjazták, tisztos évjáradékot utaltak ki számára.³²

A levelezésben megjelennek a patrióta nemesség képviselői is, akik ellenezték II. József reformtörekvéseit. Apponyi Antal gróf³³ például az elsők között utasította vissza az uralkodó felkérését a kerületi biztosi feladatra. Döntését azzal indokolta, hogy számára a szabadság eszménye (melyet jelen esetben a vármegyerendszer szimbolizált) többet ér, mint az uralkodó szolgálata.³⁴

Találkozhatunk Semsey András báró nevével,³⁵ aki az 1780-as évek végén részt vett abban a nemesi mozgalomban, amely a berlini udvar segítségével próbált volna fellépni II. József ellen. József halála után az új uralkodó, II. Lipót listát állított össze azokról a személyekről, akik neve kapcsolatba hozható volt a mozgalommal.³⁶ A névsorban Balassa levelezőpartnerei közül többen is szerepeltek. Így például Orczy László³⁷ is, akit 1791-ben Lipót a következőképpen jellemzett fia, Sándor Lipót számára: „*nagyon gazdag ember, aki rengeteg pénzt költött a többiek izgatására, és „pártot” szervezett. (...) Erőszakos és felettébb veszélyes ember...*”³⁸

A felvilágosult rendi mozgalom egyik meghatározó személyisége, Forgách Miklós gróf³⁹ szintén kapcsolatban állt Balassával. Forgách 1777–

31 H. BALÁZS, 1989. 903.

32 MARCZALI, 1881–1888. II. 427.

33 Gr. Apponyi Antal: Tolna megyei nagybirtokos, a Theresianumban végezte tanulmányait, s többek között jelentős könyvtáráról volt ismert.

34 HAJDU, 1982. 180–181.

35 Báró Semsey András kancelláriai, majd bécsi kamarai tanácsos.

36 Az 1780-as évek végén a magyar rendi ellenállás egy csoportja a poroszok segítségét keresve próbálta meg detronizálni II. Józsefet, illetve a Habsburgokat. A mozgalomban résztvevők közül csak néhánynak – köztük Semseynek – a nevét ismerjük pontosan. II. Lipótnak sem voltak biztos adatai, de a számára összeállított lista alapján igen kiterjedt mozgalomra gyanakodott olyan személyek részvételével, mint gróf Sztáray Mihály, gróf Széchényi Ferenc, báró Podmaniczky József vagy gróf Teleki József. (MÁLYUSZ, 1926. 5.)

37 Báró Orczy László (1750–1807) a költő, Orczy Lőrinc fia, Abatúj megye főispánja, a budai kamara elnöke, II. József idején helytartótanácsos.

38 „...*homme fort riche qui a dépensé beaucoup d'argent à animer les autres et s'est formé un parti. (...) Homme violent, dangereux de toutes les facons...*” (MÁLYUSZ, 1926. 440.)

39 Gróf Forgách Miklós (†1795) lipcsei tanulmányai után kormányiszékeken szolgált, majd Debrecen királyi biztosa lett, 1777-től Nyitra megye főispánja, a szabadkőműves mozgalom tagja volt.

1785 között nyitrai főispáni tiszteletet töltött be. 1784-ben azonban a nyelvrendelet, majd az őszi összeírási és házszerűségi rendeletekkel szemben tanúsított ellenállása miatt II. József megfosztotta tisztségétől.

Hosszan levelezett Balassa Esterházy Károly egri püspökkel, aki az 1780-as évek elejétől kezdve vezéralakja volt a II. József egyházi reformjával szembenálló magas klérusnak. Hozzá hasonlóan a jozefinista intézkedésekkel szemben foglalt állást Migazzi Kristóf váci püspök,⁴⁰ majd bécsi érsek, akinek tanácsát Mária Terézia még gyakran kikérte, ám II. József egyházpolitikája elfogadhatatlan volt számára.

Balassa számos szállal kapcsolódott a középszintű vezetésben dolgozó nemességhez. Ebben a csoportban számos vármegyei tisztségviselőt, fő- és alispánt, szolgabírókat találhatunk. Itt nemcsak a számos, első hallásra ismeretlen nevű hivatalnokot kell megemlítenünk, hanem például Berzeviczy Gergelyt.⁴¹ Berzeviczy 1781-ben egy bécsi útja alkalmával érezte szükségét, hogy Pozsonyon átutazva néhány fontos helyi vezetőt, köztük Balassát is felkeresse. Így írt erről egyik, anyjához küldött levelében: „*Augusztus utolsó napján érkeztünk ide [ti. Pozsonyba], és még ma továbbutazunk Bécsbe, miután néhány fontosabb látogatást tettünk a helyi városi embereknél (Stadt Leute). Gróf Csáky, Balassa, Jesznák Pál, Splényi nincsenek itt, őket majd a visszaúton keressük fel.*”⁴²

Balassa élénk levelezést folytatott a korszak vezető szellemi elitjének több képviselőjével is. Koppi Károllyal,⁴³ a piarista történésszel 1796-ban váltottak levelet, valamint találhatunk egy-egy levelet a Theresianum kapcsán már említett Karl Anton von Martinitől, a bécsi egyetem neves államjogprofesszorától vagy Khevenhüller tanácsostól is. Viszonylag tágabb időintervallumot (1784–1799) ölelt fel levelezése Kovachich Márton

40 Migazzi Kristóf (1714–1803) hosszú ideig váci püspök, 1757-től bécsi érsek; az állam azon törekvése, hogy minél inkább beavatkozzon az egyház ügyeibe hamar a felvilágosodás és a jozefinizmus ellenségévé tette.

41 Berzeviczy Gergely (1763–1822): közigazdasági író, a göttingai egyetemen tanult kamentalisztikát, 1787-től helytartótanácsi gyakornok, 1791-ben jelentéseket készített az országgyűlés kereskedelmi bizottsága számára.

42 „*Wir sind letzten August hierher angelangt, und werden heute nach Wienn fortreisen, nachdem wir einige weniger bedeutenden Visiten, bey den hiesigen Stadt Leuten gemacht haben. Graf Csáky, Balassa, Paul Jesznak, Splényi sind nicht hier, bey denen werden wir trachten in unserer Rückkehr aufgeführt zu werden.*” Berzeviczy Gergely levelezésének jelentős részét feldolgozta H. Balázs Éva, és a levelek egy részét közzé is tette, lásd H. BALÁZS, 1967. 240.

43 Koppi Károly (1744–1801) történétíró, piarista pap, 1784–1795 között a pesti egyetem tanára, 1795-ben a jakobinus perek idején megfosztották katedrójától.

György⁴⁴ jogtörténésszel, aki 1786-tól szerkesztette a *Merkur von Ungarn* című folyóiratot. Megjelenik a levelezőpartnerek között Schwartner Márton,⁴⁵ a hazai statisztika úttörő személyisége, aki a *Statistik des Königreichs Ungarn* című munkájához folytatott adatgyűjtés során vette fel a kapcsolatot Balassával. H. Balázs Éva felveti annak lehetőségét, hogy Balassa volt az a névtelen báró, akinek a szerző munkáját ajánlotta.⁴⁶

Balassa levelezőpartnereinek jelentős része a szabadkőműves mozgalom tagja volt. A 18. század elejétől virágkorát élő szabadkőművesség rövid idő alatt a felvilágosodás eszméinek egyik legfontosabb hordozójává, közvetítőjévé vált. Az Európa-szerte megalakuló páholyokba a korszak legműveltebb tudósai mellett gyakran léptek be uralkodók, miniszterek, magas rangú hivatalnokok. A szabadkőműves testvérek összefüveteleiken a segítség és javítás szándékával, a legújabb tudományos eredmények felhasználásával keresték a megoldásokat államelméleti, jogi, közgazdasági, vallási stb. kérdésekre. Ugyanilyen munka folyt a Monarchia, ezen belül Magyarország páholyaiban, és csakúgy, mint nyugaton, a szabadkőművesek jelentős társadalmi-ideológiai hatást tudtak kifejteni. Magyarországi társadalmi jelentőségüket mutatja, hogy olyan személyek is, mint gróf Széchényi Ferenc,⁴⁷ báró Podmaniczky József,⁴⁸ Hajnóczy József⁴⁹ vagy Kazinczy Ferenc⁵⁰ szerepet vállaltak a mozgalomban.⁵¹

44 Kovachich Márton György (1744–1821) jogtörténész 1774-től az Egyetemi Könyvtár alkalmazottja, 1786/1787-ben a *Merkur von Ungarn*, az első tudományos igényű, hente megjelenő magyarországi folyóirat szerkesztője.

45 Schwartner Márton (1759–1823) a hazai statisztika úttörője, tanulmányait Göttingában végezte, Késmárkon, majd 1785-től a soproni líceumban statisztikát és államtant oktatót, később a pesti egyetemen oklevéltant és címertant tanított. Legismertebb munkája a *Statistik des Königreichs Ungarn*. Pest, 1798.

46 H. BALÁZS, 1967. 45.

47 Gróf Széchényi Ferenc (1754–1820) nagybirtokos, 1783-tól helyettes horvát bán, 1785–86-ban a pécsi kerület biztosa, később helyettes országbíró, a Magyar Nemzeti Múzeumnak és könyvtárának (ma Országos Széchényi Könyvtár) megalapítója.

48 Báró Podmaniczky József (1756–1823) protestáns főnemes, Göttingában tanult, majd II. József idején helytartótanácsos. Idővel szembefordult a császár politikájával és a nemesi mozgalomban vállalt szerepet. 1790/91-ben az országgyűlés által kiküldött kereskedelmi és tanulmányi bizottság tagja.

49 Hajnóczy József (1750–1795) jogtudós, gróf Forgách Miklós, majd gróf Széchényi Ferenc titkára, 1786–1790 között Szerém vármegye alispánja, a jakobinus mozgalomban betöltött szerepéért 1795-ben kivégezték.

50 Kazinczy Ferenc (1759–1831) író, költő, a nyelvújító mozgalom vezéralakja, a *Magyar Museum*, majd az *Orpheus* című folyóiratok szerkesztője, a jakobinus mozgalomban való részvételéért több évi börtönre ítélték.

A korábban már említett személyek közül Pálffy Károly gróf a bécsi „Koronázott reményhez”,⁵² Forgách Miklós gróf a „Három sashoz” címzett páholy tagja volt⁵³, Apponyi Antal gróf pedig a szintén bécsi székhelyű „Igaz egyelértéshez”⁵⁴ páholyban vállalt szerepet. Koppi Károlyt, a pesti egyetem tanárát a „Nagylelkűséghez” címzett páholy mesterévé választották.⁵⁵ Érintett volt még Balassa levelezőpartnerei közül például Skerlecz Miklós,⁵⁶ a zágrábi tankerület igazgatója, valamint a theresianumi iskolatárs, Fekete János gróf,⁵⁷ aki mintegy tíz esztendőn keresztül állt levelezésben Balassával.

Szintén szabadkőműves volt, majd a jakobinus mozgalom tagja lett Laczkovics János.⁵⁸ Laczkovics 1791-ben Martinovics Ignác egy latin nyelvű, monarchiaellenes röpiratát írta át királpártira, és fordította le németre. Balassa és Izdenczy a munkát olyan jónak találták, hogy az udvar érdekében támogatták nyomtatásban való megjelentetését.⁵⁹

Balassa munkamódszerei modern elvárások tükrében

A levéltári anyag és a szakirodalom alapján úgy tűnik, Balassa szívén viselte az oktatásügyet. Célszerűnek tűnik hivatalnoki tevékenységét ebből a szempontból megvizsgálni. Fináczy Ernő kiemeli, hogy Balassa már az 1770-es évektől kezdődően részt vett különböző oktatásügyi bizottságok munkájában, 1774-ben pedig a Helytartótanács Fekete György gróf elnöklete alatt működő tanulmányi bizottságának tagjaként említi. Ugyanebben az évben született meg Ausztriában az *Allgemeine Schulordnung*, amelynek érvényességi köre nem terjedt ki Magyarországra, de megkezdték a benne foglal-

51 H. BALÁZS, 1977. 220–221.

52 ABAFI, 1900. 139.

53 ABAFI, 1900. 34.

54 ABAFI, 1900. 140.

55 H. BALÁZS, 1997b. 240.

56 Skerlecz Miklós (+1799) a zágrábi báni törvényszék bírása, zágrábi főispán 1787-től, a horvát felvilágosult rendiség meghatározó személye.

57 Gróf Fekete János (1741–1803): gróf Fekete György országbíró fia, az 1790/1791-es országgyűlésen Arad megye küldötte, kiterjedt levelezést folytatott a magyar fő- és köznemességgel és értelmiséggel, a szabadkőműves mozgalom tagja. Levelezését feldolgozta MICHAUD, 1983.

58 Laczkovics János (1754–1795): gárdista, majd a Graven-huszárezred tisztje, a Martinovics-féle jakobinus mozgalomban betöltött szerepe miatt 1795-ben kivégezték.

59 MÁLYUSZ, 1926. 156.

tak adaptálását a magyar viszonyoknak megfelelően.⁶⁰ A rendelet értelmében Pozsonyban felállított népoktatási bizottság iskolai albizottságának vezetésével Balassát bízták meg.⁶¹

Ilyen előzmények után nevezte ki Mária Terézia Balassát 1776-ban, a tankerületi rendszer bevezetésekor a pozsonyi tankerület (Pozsony, Nyitra és Trencsén megye) főigazgatói posztjára.⁶² Balassa ezt a feladatát is igyekezett lelkiismeretesen végezni. Már rögtön kinevezésének évében több látogatást is tett. Járt Modor, Bazin és Szokolca katolikus oktatási intézményeiben, de ellátogatott a pozsonyi és a trencsényi protestáns iskolákba is.⁶³

Részt vett nyilvános vizsgákon, sőt, ő maga is szervezett ilyeneket. 1782-ből fennmaradt egy, a bartbergi árvaház gyermekeinek nyilvános vizsgájára szóló nyomtatott meghívó.⁶⁴ A dokumentum első része táblázatos formában mutatja be az iskola tanárait és diákjait: melyik osztályban milyen tárgyakat tanultak, majd következik a kétnapos vizsga programja osztályokra, tárgyakra lebontva.

A füzet utolsó részének a „*Historische Nachrichten*” címet adták. Ez a fejezet olyan alpontokra tagolódik, mint például az alapítvány létrehozásának és működésének története vagy az alapítvány kurátorainak bemutatása. Az alapítvány céljaként fogalmazta meg, hogy „*az árvákból az állam számára hasznos embereket neveljenek*”, „*dolgos és ügyes fiúkat képezzenek kézművesekké*”.⁶⁵ A gyermekeket német és magyar nyelvre tanították, és igyekeztek megadni nekik a szükséges alapokat a matematikához, az íráshoz és az olvasáshoz (3. §). A lányoknak külön órákat tartottak, melyeken elsajátíthatták a háztartásvezetés legfontosabb teendőit, a fiúkat pedig kiadták mesterekhez tanulni (3. §). Az intézmény eredményességét illusztrálандó számos példát hoz az irat az iskolában végzett és a későbbiek folyamán szakmájukban befutott diákok közül (7. §).

A hatékonyan, nagy szakértelemmel végzett munka Balassa tankerületi igazgatói tevékenységében is nyomon követhető. A pozsonyi iskola

60 Az 1774-ben bevezetett *Allgemeine Schulordnung*ot Johann Ignaz Felbiger (1724–1788) ságani apát dolgozta ki Mária Terézia kérésére. A reform során egy általa kialakított, egységes rendszert próbált megvalósítani, ami az iskolatípusokra, tantervekre, könyvekre és új módszerekre egyaránt kiterjedt. KOSÁRY, 1996. 455.

61 FINÁCZY, 1899. II. 96–97.

62 KOSÁRY, 1996. 414.

63 FINÁCZY, 1899. II. 335 és 386–387.

64 MOL P 1765 8. cs. 4. t. 36–43.

65 „*Die Absicht d[er] St[iftung] ist, aus Waisen brauchbare Leute für den Staat zu ziehen, [...] es auch arbeitsame und geschickte Knaben für Künstler und Hand[werker] bilden...*” MOL P 1765 8.cs. 4. t. 40.

kapcsán már működése elején jelezte a megfelelő oktatók hiánya okozta problémákat, melynek megoldását a „kegyes tanítórend” bevonásával képzelte el. A piaristák adták volna a tanári kar döntő többségét, és évente hat diákot kifejezetten azért vettek volna fel, hogy azok az új oktatási módszereket elsajátítsák, és továbbvigyék az elmaradottabb területekre.⁶⁶ Balassának ezen kívül jelentős szerepe volt a bazini „*paedagogium*” kialakításában.⁶⁷

Amint a fentiek is mutatják, Balassától egyáltalán nem álltak messze az új kezdeményezések, és ezt mások is felismerték. Szintén a tankerületi iratok között található Tessedik Sámuelnek,⁶⁸ akkor a szarvasi mintagazdaság tanárának egy többoldalas iskolaterve 1789-ből,⁶⁹ pontosabban egy vidéken létrehozandó ipari iskola részletesen kidolgozott elgondolása. A tervezet két fő részre tagolódik. Az első magát az iskolát mutatja be: milyen épületek szükségesek, hol és hogyan helyezték el a tanárokat és a diákokat, milyen órákat tartanak az egyes helyiségekben. A tervezet második része egy kifejezetten az iskola számára elkészítendő tankönyvet mutat be, amely szakmai és erkölcsi képzést egyaránt nyújtana a diákok számára. Nagy hangsúlyt helyez az újfajta ismeretek elsajátítására, a gyakorlati készségek megszerzése mellett az elméleti oktatásra. Megjelenik a szakemberek mellett a szaktanárok képzésének gondolata: „*Nemcsak fiúkat és lányokat, hanem iskolamestereket, férfiakat és nőket egyaránt kell itt képezni az ipari iskola számára.*”⁷⁰

Az utánpótlás biztosításának jelentőségét Balassa is felismerte. Számos fiatal nemesnek segített bejutni különböző akadémiákra. Nem véletlen, hogy az ifjú Madocsányi Antal, aki a Theresianumban szeretett volna tanulni, Balassát hívta meg egy látogatásra bécsi otthonukba. Brunswick Antal, miután fia sikeresen tett le egy nehéz vizsgát a Theresianumban, büszkén értesítette erről Balassát.⁷¹ Szintén figyelemre méltóak azok a hálaalkodó levelek, amelyeket Szörényi báró küldött Balassának, aki feltehetőleg támogatta fia, Szörényi József tanulmányait a nyitrai kollégiumban.⁷²

66 FINÁCZY, 1899. II. 290–291.

67 FINÁCZY, 1899. II. 341–342.

68 Tessedik Sámuel (1742–1820) evangélikus lelkész, pedagógus, főleg német egyetemeken tanult, 1779-ben Szarvason parasztfjak számára alapított gazdasági iskolát, melyet 1806-ban kénytelen volt bezárni.

69 P 1765 8. cs. 4.t. 58–61.

70 *Nicht nur Knaben, und Mädchen, sondern auch Schulmeister und Schulmeisterinnen sollen hier für Industrie-Schulen gebildet werden.*” MOL P1765 cs. 4. t. 58.

71 KHAVANOVA, 2000. 85.

72 KHAVANOVA, 2000. 85–86.

Balassa, a kor elvárásainak megfelelően, élt a térségünkben új tudományának számító statisztika módszereinek lehetőségeivel. Már szerémi főispánként is lelkiismeretesen készítette el a megyék számára előírt jelentéseket,⁷³ igen terjedelmes iratokat továbbított az udvarba. A szóveges jelentéseket azonban nagyon nehezen lehetett kezelni, a lényeg kiemelése mindig hosszadalmas olvasást vett igénybe. Balassa is érezte ezt, és meg is próbálta áttekinthetőbbé tenni a jelentések tartalmát. Az 1770-es évek derekán jelennek meg Balassa hivatali iratai között a táblázatos kimutatások, melyek egy-egy témakörre vonatkozó adatokat tartalmaznak. A tabellák elkészítésével Balassa szolgabíráit bízta meg, akik közül Balogh Mihály, Hajnovics István és Szallics Mátyás nevét kell külön kiemelni.⁷⁴ Hármuk ellenőrzésével készült a legtöbb ilyen táblázat, és igazán figyelemre méltó, milyen pontosan és tisztán készítették el őket. A táblázatok lehetővé tették a célirányos információszerzést, és áttekinthetőségük révén rengeteg időt lehetett megspórolni velük.

A táblázatos formában történő adatközlés, felmérés nem volt teljesen új jelenség Magyarországon. Már a 17. században is találkozhatunk első sorban gazdasági tartalmú táblázatos kimutatásokkal. Használták ezt a módszert például a Debreczeniek, Thurzók, Rákócziak birtokainak számbavételére.⁷⁵ Újdonságuk inkább tematikájukban rejlett, hiszen a 18. század második felétől már nemcsak gazdasági ügyekben jelentettek nagy segítséget, a tabellák a legkülönbözőbb ügyköröket ölelték fel. Balassa oktatásügyi problémák iránt való fogékonyságát mutatja az a két táblázat, mely az iskolamesterekre és a népiskolákra vonatkozóan tartalmaz adatokat az 1774-es esztendőből. A tabellákban használt rubrikák meglehetősen egyedinek tűnnek (nem úgy, mint később a minősítési íveknél), a kérdéseket gyakran hosszan és bonyolultan fogalmazták meg, és sokszor hiányoznak adatok az egyes rubrikákra nézve.

73 A megyék számára előírt új intézkedések végrehajtását és annak minőségét a központi hivatalok képtelenek voltak személyesen ellenőrizni, ezért már Mária Terézia idején elrendelték, hogy az intézkedések végrehajtásának eredményeiről a megyék írásban számoljanak be. HAJDU, 1983. 38–39.

74 Balassának szerémi ispánága alatt számos szolgabíró dolgozott. A fennmaradt jelentések, beküldött táblázatok alapján kirajzolódik a megye fontosabb igazgatási központjai: Illók, Vukovár és Irreg. Balogh Mihály, Hajnovics István és Szallics Mátyás minden bizonnyal Balassa legkiválóbb emberei közé tartozhatott, amire az is utal, hogy nevükkel Balassa magánlevelezésében is találkozhatunk.

75 ZIMÁNYI, 1987 és R. VÁRKONYI, 1987 passim.

A Szerém vármegyei iskolamesterekről szóló táblázat (2. melléklet)⁷⁶ rubrikái között megtaláljuk a személyi adatokra, életkorra, vallásra és nyelvismeretre vonatkozó információkat. Az iskolamesterek többsége viszonylag fiatal volt, húszas-harmincas éveiben járt. Sokan közülük csak szerbül beszéltek, de a katolikusok között nem volt ritka, hogy akár három nyelven is tudtak. Számba vették az egyes iskolákban tanuló diákokat is, akiknek nagy része fiú volt. A diákok száma jelentős mértékben függött a település nagyságától. A nagyobbakban, például Illókon, ahol két iskola is működött, egy tanárra akár nyolcvan diák is juthatott, másutt alig tíz gyereket írtak be az iskolába. A táblázat kérdései foglalkoznak azzal is, hogy az egyes iskolamesterek munkájával mennyire voltak megelégedve.

Ehhez mintegy párként csatolható a népiskolákat bemutató tabella (3. melléklet).⁷⁷ A táblázatban szereplő kérdések alapján nemcsak az iskolamesterekre vonatkozóan szerezhetünk ismereteket (mióta alkalmazzák őket, milyen vallásúak, mely nyelveket beszélnek), hanem részletes képet kaphatunk magáról az iskoláról is. Megtudhatjuk, mennyire voltak jó állapotban az iskolaként használt épületek, tartozott-e hozzájuk némi földterület, volt-e lehetőség arra, hogy a fiúkat és lányokat külön helyiségekben oktassák. A működés gazdasági feltételeire irányuló kérdések segítségével látható, milyen bevételekkel rendelkezhetett egy-egy iskola, mennyiben számíthatott a helyi földesúr támogatására.

Ilyen előzmények után valószínűleg nem okozhatott különösebb problémát Balassának az államilag alkalmazott tisztségviselők minősítési rendszerének bevezetése 1780-ban. A rendelet értelmében minősítési íveket (németül *Conduit Listen*, latinul *censorea tabella*) kellett kiállítani a Kancellárián, a Helytartótanácsnál, a Kúriánál és az ezeknek alárendelt szerveknél alkalmazott valamennyi tisztségviselőről, majd a dikasztériumok egyesített listáját évente kellett felterjeszteni az uralkodóhoz. „Az állami ügyek elvégzésénél elsőrendű fontossága van annak, hogy a köztisztviségekbe a legalkalmasabb emberek kerüljenek be”⁷⁸ – hangzik az 1780-as rendelet bevezetője, és II. József ezekben a minősítési ívekben szerette volna megtalálni az eszközt a legrátermettebbek kiválogatására. A kerületekhez továbbított rendeletekhez mintául szolgáló íveket csatoltak megadva azokat a szempontokat, amelyeket a legfontosabbnak tartottak.⁷⁹

76 MOL P1765 2. cs. 1. t. 416–419.

77 MOL P1765 2. cs. 1. t. 424–427.

78 Idézi: HAJDU, 1983. 84.

79 A minősítési rendszerre részletesebben lásd HAJDU, 1983. 82–116.

A minősítési íveket kezdetben a vármegyei tisztviselőknek kellett elkészíteniük, 1785-től ez a feladat a kerületi biztosokra, így a zágrábi kerületben Balassára hárult. Mivel a rendelet előírta, hogy minden államilag alkalmazott tisztviselőről készüljön minősítés, el kellett jutni a legkisebb falvakba is. Ez a munka rendkívül nagy létszámú végrehajtó apparátust igényelt. A kerületi biztosoknak a beosztottaktól beérkezett résztáblázatokat kellett egy nagy tabellában egyesíteniük.

A minősítési ívek kérdései az élet minden területére kiterjedtek: sorra vették a legfontosabb személyi adatokat (név, vallás, életkor, társadalmi állás), a képzettség főbb jellemzőit (hány éve szolgál, milyen tanulmányokat folytatott, milyen nyelvismerettel rendelkezett). Megvizsgálták a tisztviselő anyagi helyzetét (rendelkezik-e birtokkal, kapott-e korábban fizetést, ha igen, mennyit), majd következtek a jellemére, természetére vonatkozó kérdések (tiszteletudó-e feletteseivel, keresztényi életet folytat-e, rendszeren végzi-e a munkáját). A kérdésekre adott válaszok a táblázatba foglalva részletes, átfogó képet nyújtottak a tisztviselői karról.

Balassa iratai között is maradt fenn néhány ilyen minősítési ív. A 4. mellékletből⁸⁰ – ha nem is vonhatunk le általános következtetéseket – ki tűnik, hogy az 1784. évben a táblázatban szereplő Szerém megyei tisztviselőknek nagy része nem több, mint tíz éve végzett akkor már hivatali munkát, elég kevés az olyan rutinos ember, mint a harminc éves szolgálati múltra visszatekintő Koczó Imre. Vannak, akiket még nem is bíztak meg önálló feladattal. Úgy tűnik, nagy gondot fordítottak a gazdaság kérdéseire, hiszen a tisztviselők jelentős hányadát ilyen jellegű feladatkörbe sorolták be. Ezek a tisztviselők egészen kiváló nyelvismerettel rendelkeztek, sokan beszéltek közülük latinul, magyarul, németül és horvátul is. A kérdések vizsgálják a hivatalnokok korábbi tevékenységét és azt is, mennyire jól töltik be az aktuálisan viselt hivatalt. A táblázat alapján a legtöbb hivatalnok jól nevelt, higgadt (*modestus*) embernek tűnik, aki figyelmes feletteseivel szemben, és jó keresztényhez méltó életet él. Ritkák az olyan bejegyzések, mint „zavaros” (*abstracus*), változó (*varius*) vagy közepszerű (*mediocris*).

80 MOL P 1765 4.cs. 1.t. 281–285.

Balassa vérbeli hivatalnok volt, ez a mentalitás hatotta át egész személyiségét, ez határozta meg egész életét. Ha mottót keresnénk tőle, talán azt a véleményét idézhetnénk, hogy minden elintézhető két nap alatt, nincs olyan ügy, melynek megoldása ennél több időt venne igénybe.⁸¹ Ez a hivatalnoki mentalitás jól megfigyelhető azokból a jelentésekből, melyeket kerületi biztosként készített, illetve készíttetett.⁸²

Jó bürokratahoz híven mindenről feljegyzést készített és készíttetett, ami kitűnően látszik az utána fennmaradt hatalmas iratanyagból. Egyik feliratában megjegyezte: jelentéseiben célja az is, hogy bemutassa, hogyan, milyen módszerekkel dolgozik. A kötelező jelentések mellett saját bevallása szerint diáriumot, munkanaplót is vezetett, melyben a munkameneten kívül feljegyezte a „közjót szolgáló” eszmefuttatásait is.⁸³ Ezt az alaposságot beosztottjaitól is elvárta, és valószínűleg az ennek nyomán keletkező „Schreiberey”⁸⁴ válthatta ki azt az ellenkezést a beosztottak részéről, amelyet a fent említett Zichy Károly országbíró is megfogalmazott.

Mindenben kompetensnek érezte magát, néha még olyan ügyekben is jelentett, amelyek csak áttételesen vagy egyáltalán nem tartoztak felügyelete alá. Egy alkalommal két porosz hadvezér érkezett a Felvidékre, s ekkor az uralkodó minden kerületi főispánnak utasításba adta, hogy amennyiben a rájuk bízott területre érkezne a két generális, akkor figyeljék meg őket. A két úr messziről elkerülte ugyan a zágrábi kerületet, Balassa azonban három jelentést adott le az ügyben.⁸⁵

Balassa hatalmas lelkesedéssel és buzgalommal látott hozzá feladataihoz, de ez a lelkesedés időnként szélsőséges formákat öltött. Lelkiismeretesen járta végig a főispáni utasítás értelmében a zágrábi kerület megyéit (Zala, Pozsega, Varasd, Zágráb-Szeverin megyék), minden községben részletesen tájékozódott a település gazdasági helyzetéről, ellenőriztette a falu

81 HAJDU, 1982. 230.

82 II. József 1785-ben vezette be Magyarországon a kerületi igazgatást, 10 kerületre osztva az ország területét. A kerületek élére kinevezett biztosoknak jelentéseket kellett készíteniük. Ezen jelentéseket – köztük Balassa által benyújtottakat is – Hajdu Lajos dolgozta fel, lásd HAJDU, 1982.

83 HAJDU, 1982. 230.

84 A bürokratikus ügyintézés nyomán kibontakozó, hatalmas méreteket öltő akta gyártás, papírtermelés és -fogyasztás. Erre a jelenségre használta II. József igen gyakran a „Schreiberey” kifejezést. HAJDU, 1983. 39–40.

85 HAJDU, 1982. 411.

okmányait. A mutatkozó hibákra igyekezett minél előbb megoldást találni. Javasatai között szerepelt például a virginiai dohány termesztése vagy akár bizonyos festőfűvek meghonosítása.⁸⁶ Felvetései árulkodnak több évtizedes igazgatási gyakorlatáról, még akkor is, ha ötletei időnként meglehetősen merésznek, meglepőnek tűnnek.

A főispáni utasításban előírt, majd gondosan elvégzett felmérések után igen részletes jelentés érkezett a Helytartótanácsához: Balassa 359 oldalas beadványával messze túlszárnyalta a többi kerületi biztost.⁸⁷ Ez az alaposság tette lehetővé, hogy kerületének megyei számára saját adottságainak megfelelő utasításokat küldjön ki. Az instrukciókban az élet legpróbb részleteit is képes volt megszabni, ha úgy látta jónak.

Egy alkalommal elrendelte például, hogy a fuvarosok gondosan lássák el állataikat az esti kocsmázás előtt, de arról is érkezett panasz, hogy „reggel felkelteti a népet harangszóval; ki fel nem kel és nem megy munkára, azt feljeleníti a bíró”.⁸⁸ Ezen intézkedések egy része megmosolyogtatja az embert, de ugyanakkor látni kell mögöttük azt is, hogy Balassa létező jelenségekre reagált ezekkel. Tudta, hogy vannak olyan dolgok, mint például az esti kocsmázás, amit nem fog tudni megváltoztatni, így ezekhez próbálta igazítani utasításait. Ettől függetlenül intézkedései a gyakorlatban sokszor kivitelezhetetlenek voltak.

Kerületi biztосként Balassa tevékenységi köre az életnek szinte valamennyi területére kiterjedt. Az ipar és kereskedelem, az adóügy problémáin túl odafigyelt például a börtönviszonyokra is. Tudta, hogy a börtönök állapota nem alkalmas az elítéltek őrzésére, így javasolta, hogy dolgoztassák őket a megyénél vagy magánosoknál, akik cserébe ellátnák őket. Így az állam számára is hasznos tevékenységet végeznének, a kemény munka pedig elrettentő hatással lenne a gaztettek elkövetőire.⁸⁹

A korszak új igényeinek, elvárásainak megfelelően járt el az 1770-ben kiadott, többször megerősített egészségügyi normatíva (*Sanitätsnormativ*) hatékony végrehajtásában is. Ellenőriztette, hogy a vármegyei orvosok (*physicus*) szegényeknek és gazdagoknak egyformán nyújtsanak segítséget, hogy csak vizsgázott patikus készíthessen és árulhasson orvosságot.⁹⁰ Rendészeti eszközök bevonásával próbálta elejét venni Zala megyében a „francia” vagy „gall” betegség terjedésének. A betegségből kigyógyulókat meg kel-

86 HAJDU, 1982. 230–231.

87 HAJDU, 1982. 228.

88 MARCZALI 1881–1888. II. 233.

89 HAJDU, 1982. 255.

90 HAJDU, 1982. 241.

lett feddeni, aki viszont ismét elkapta a kórt, arra büntetést kellett kiszabni.⁹¹

Ezek a népboldogító intézkedések ugyanúgy nem váltak be, mint II. József esetében, és Balassával szemben is széles ellenzék hoztak létre. Az ellenérzéseket erősíthette továbbá az is, hogy Balassa a racionalitás jegyében nem egyszer adott ki olyan utasításokat, melyek messze túllépték hatáskörét, néha törvényekkel is ellentétesek voltak. Utasította például a zalai parasztokat, hogy a földesúrnak járó gabona cséplését is végezzék el ingyen. Az intézkedés mögött az a teljesen ésszerű gondolat állt, hogy ha a magyar paraszt nem csépli le a földesúr gabonáját, akkor az kénytelen külföldi parasztokkal pénzért elvégeztetni a munkát.⁹² Ez pedig csak kivéve az országból a pénzt, és a külföldi parasztokat gazdagítja. Végtelenül racionális, de törvényesen nem megvalósítható. A hír hallatán a Helytartótanács is üzent Balassának, hogy az ügyben csak a szelíd rábeszélés módszerét alkalmazhatja, kényszerrel semmiképpen, mert az magasabb jogszabállyal ütközne. A Helytartótanács idővel „kiismerte” Balassát, és időnként már eleve figyelmeztette, ne kövessen el ilyen jellegű túlkapást.

Úgy tűnik, ez a végtelen bürokratizmus is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a kortársak olyan erős ellenszenvvel viseltettek Balassa iránt. Igen figyelemre méltó azonban, hogy Balassa nemcsak az utasításokban tartotta szem előtt következetesen a szakszerűséget és racionalitást. Szintén a hozzáértést tekintette elsőrendű szempontnak a hivatalnokok alkalmazásánál, akár közvetlen munkatársokról, akár a legalsóbb szintű igazgatás tisztségviselőiről volt szó. Jó például szolgálnak erre azok a rendelkezések, melyeket a megyei jegyzők kinevezésével kapcsolatban hozott. Képzett emberek hiányában ugyanis meglehetősen nehéz volt minden településen jegyzőt biztosítani. Balassa ekkor azt javasolta, hogy ha nem tudnak elég jegyzőt felsorakoztatni, akkor a kritikus helyeken keressenek egy-egy értelmes, a munka ellátására megfelelő képzettséggel és jellemmel rendelkező parasztot, a jövőre nézve pedig az értelmesebb parasztfiúk iskoláztatását javasolta.⁹³

91 HAJDU, 1982. 250. Zala megyében, ahol különösen gyakran ütötte fel fejét a betegség az ott állomásozó katonák körében, a tisztviselőkkel felügyeltette a környéken dolgozó prostituáltakat, akiket a katonák feljelentettek, ha úgy gondolták, tőlük kapták el a kórt. A „javíthatatlanok” büntetése közmunka és a városból való „kiszűrés” volt. HAJDU, 1982. 251.

92 HAJDU, 1982. 364.

93 HAJDU, 1982. 244.

Balassa hivatalnoki munkájának bemutatásához elsősorban az 1790-ig terjedő időszakot tekintettük át, nem véletlenül. II. József halála ugyanis legalább akkora megrázkódtatás volt az ország számára, mint trónra lépése. Balassa és a hozzá hasonló hivatali nemesek pályájának csúcsát is ez a kilenc esztendő jelentette. II. József halála azonban végleg megpecsételte a reformok és az azokat végrehajtó apparátus sorsát. Balassa megpróbálta megtalálni helyét a következő uralkodóknál is, pár évig még néhány funkciót is betöltött, bár korántsem volt már olyan pozícionált helyzetben, mint az 1780-as években. Hamarosan azonban kénytelen volt lemondani legtöbb tisztségéről, visszavonult a közéletől, bár véleményét – titkos tanácsosként – még jó ideig kikérték.

Mellékletek

A dolgozathoz négy darab melléklet tartozik. Az első a „*Balassa privat és szakmai-közéleti kapcsolatrendszere*” című fejezet adatait tartalmazó ábra (1. melléklet). Ezután következik a „*Balassa munkamódszerei modern elvárások tükrében*” című fejezethez tartozó két táblázatos kimutatás az iskolamesterekről (2. melléklet), illetve a népiskolákról (3. melléklet), végül a szintén ebben a fejezetben említett minősítési ív (4. melléklet).

A táblázatok szövegének átírása nem betűhíven történt, mivel a tabellák elkészítői következetlenül használták a kis- és nagybetűket, valamint időnként egyes szavak rövidítését is (az annorum „annor.” és „anno.” formában is szerepel, kis és nagy kezdőbetűvel egyaránt). A táblázatokban alkalmazott rövidítéseket (a pénznemeket kivéve) a szövegben feloldottuk, a feloldásokat azonban ott nem jelöltük (például az or. rövidítés helyett nem or[dinarius], hanem egyszerűen „ordinarius” szerepel).

Ha egy táblázat túl sok rubrikát tartalmazott ahhoz, hogy egy oldalra ráférjen, a tabellát több részre osztottuk. A második stb. rész első oszlopában újból feltüntettük a helységek, illetve személyek nevét, ezután következnek az újabb rovatok.

**1. számú melléklet:
Gróf Balassa Ferenc kapcsolatrendszerének vázlata**

Udvarhoz hű arisztokraták
Gr. Pálffy Károly Gr. Brunswick Antal Gr. Niczky Kristóf Br. Izdenczy József Gr. Esterházy Ferenc Gr. Fekete György

Patrióta nemesi ellenzék	
Világi	Egyházi
Gr. Apponyi Antal Gr. Forgách Miklós Br. Orczy Lőrinc Br. Semsey András	Migazzi Kristóf Esterházy Károly

Balassa Ferenc

Középszintű igazgatásban dolgozó nemesség
Vármegyei tisztségviselők (pl. fő- és alispánok, szolgabírók) Berzeviczy Gergely

Szabadkőművesség
Gr. Pálffy Károly Gr. Forgách Miklós Gr. Fekete János Koppi Károly Laczkovics János

Értelmiség
Koppi Károly Karl Anton von Martini Kovachich Márton György Schwartner Márton

2. melléklet:
Relatio super ludi-magistris pro anno 1774 peracta⁹⁴

1 ^{mo}	2 ^{do}	3 ^{io}	4 ^{to}	5 ^{to}	
Nomen loci	Nomen, aetas, religio, idioma, quae callet, ludi magister introductus jam pridem, vel vero anno currente.	An publica ad hunc pure usum destinata domo provisus sit.	An distinctum pro singulo sexu cubiculum habeat.	Quot discipulos hoc anno numeravit.	
				Masculini sexus	Faeminini sexus
Oppidum Kamenicce	Mathias Spinger annorum 26, Romano Catholicus, Latinam, Germanicam, Hungaricam et Illyricam callet Linguas, Anno 1772 die 1 ^a Aug. introductus est.	Domo pure in hunc usum destinata provisus est.	Distinctum pro singulo sexu cubiculum habet.	9	6
In eodem oppido	Philippus Antonin annorum 26, Graeci non uniti ritus, Illyricam solummodo callet, Anno 1773 assumptus est.	aeque	Commune pro utroque sexu.	34	5
Ledincze	Nicolaus Petrovics, 22 annorum, Graeci ritus, Rascianicam Linguam callet, ante 4 annos assumptus.	aeque	Distinctum pro singulo sexu cubiculum habet.	10	2
Cserevics	Elias Joannovics annorum 31, Graeci non uniti ritus, Rascianicam callet, jam ante 10 annos assumptus.	aeque	Commune pro utroque sexu cubiculum habet.	28	2
Oppidum Illok	Stephanus Podolecz, 39 annorum, Catholicus, Latinam Hungaricam Illyricam et Germanicam callet, ante 12 annos introductus.	Omnino provisus.	Distinctum pro singulo sexu.	55	25

⁹⁴ MOL P1765 2. cs. 1. t. 416–419.

1 ^{mo}	2 ^{do}	3 ^{io}	4 ^{to}	5 ^{to}	
Nomen loci	Nomen, aetas, religio, idiomata, quae callet, ludi magister introductus jam pridem, vel vero anno currente.	An publica ad hunc pure usum destinata domo provisus sit.	An distinctum pro singulo sexu cubiculum habeat.	Quot discipulos hoc anno numeravit.	
				Masculini sexus	Faeminini sexus
In eodem oppido	Iovann Gligorico, 38 annorum, Graeci non uniti ritus, Rascianicam callet, 1773 1 ^{ae} Aug. introductus	Aeque	Commune pro utroque sexu.	25	10
Szott	Stephanus Bavics, 30 annorum, Catholicus, Latinam, Hungaricam et Illyricam callet linguas ante aliquot annos introductus	Aeque	aeque	8	14
Nostin	Iessimia Mihailovics, 33 annorum, Graeci non uniti ritus, Rascianicam callet, ante 6 annos introductus	Omnino provisus.	Commune pro utroque sexu	22	—
Szuszek	Nicola Gavtilov, 21 annorum, Graeci ritus, Rascianicam linguam callet, ante 5 annos introductus	Aeque	Distinctum pro singulo sexu	9	—
Lechimir	Stanoc Simeonovics, Graeci non uniti ritus, 24 annorum Rascianicam callet linguam, anno priori introductus	Provisus.	Commune pro utroque sexu.	8	—
Divoch	Simon Georgyevics, Graeci non uniti ritus, 31 annorum, Rascianicam callet, anno priori introductus	Aeque	aeque	13	—

1 ^{mo}	2 ^{do}	3 ^{io}	4 ^{to}	5 ^{to}	
				Masculini sexus	Faeminini sexus
Nomen loci	Nomen, aetas, religio, idioma, quae callet, ludi magister introductus jam pridem, vel vero anno currente.	An publica ad hunc pure usum destinata domo provisus sit.	An distinctum pro singulo sexu cubiculum habeat.	Quot discipulos hoc anno numeravit.	
Lyuba	Mathias Martinics, 25 annorum, Catholicus, Latinam, Hungaricam et Illyricam callet, anno priori inductus.	Aeque	Commune pro utroque sexu.	5	10
Bingula	Vincentia Ivanov, Graeci non uniti ritus Praesbiter, 26 annorum, Rascianicam callet, anno ppraeterlapso 25 ^o Martii introductus.	Aeque	Distinctum pro singulo sexu.	9	1
Eredevék	Theodor Svilarovics, Graeci non uniti ritus, 26 annorum, Rascianicam callet linguam, ante aliquot annos inductus.	Aeque	aeque	22	—
Bercasova	Jacobus Lovrics, 24 annorum, Graeci non uniti ritus, Rascianicam linguam callet, ante aliquot annos inductus.	Provisus.	Distinctum.	19	15
Bacsincze	Venerabilis Pater Stephanus Ravailovics, 29 annorum, Graeci non uniti ritus Rascianicam callet, anno priori introductus.	Non est.	—	15	5

1 ^{mo}	2 ^{do}	3 ^{io}	4 ^{to}	5 ^{to}	
Nomen loci	Nomen, aetas, religio, idioma, quae callet, ludi magister introductus jam pridem, vel vero anno currente.	An publica ad hunc pure usum destinata domo provisus sit.	An distinctum pro singulo sexu cubiculum habeat.	Quot discipulos hoc anno numeravit.	
				Masculini sexus	Faeminini sexus
Oppidum Schid	Joannes Cucanovics, 30 annorum, Graeci non uniti ritus, Rascianicam linguam callet.	Omnino	omnino	—	—
Kukujevcze	Josephus Stakel, 28 annorum, Latinam, Germanicam et Illyricam callet, Catholicus, anno priori inductus.	Omnino	omnino	10	—
Gibaracz	Mathias Vamossii, 24 annorum, Catholicus, Latinam, Hungaricam et Illyricam callet linguas, ante 3 annos inductus.	Omnino	omnino	15	5

1 ^{mo}	6 ^{to}	7 ^{mo}	8 ^{mo}	9 ^{mo}
Nomen loci	An rudimenta fidei debita modalitate ad satisfactionem Parochi loci tradat.	An etiam elementa linguae Germanicae tradat.	An munere suo hoc anno sedule, et ad satisfactionem Parochi functus sit.	Quot universim in tali loco legere et scribere edoctae proles reperiantur.
Oppidum Kamenicce	Omnino ad satisfactionem Parochi.	trahit	Munere hoc diligenter ad satisfactionem Parochi functus est.	Edoctae proles scribere – 9 Legere – 5 initiantes – 1
In eodem oppido	aeque	non trahit	Munere suo diligenter ad satisfactionem Parochorum functus est.	Edoctae proles scribere – 26 Legere – 4 Initiantes – 9
Ledincze	Eadem ad satisfactionem.	non trahit	aeque	Proles edoctae scribere – 4 Legere – 2 Initiantes – 6
Cserevics	aeque	aeque	aeque	Proles edoctae scribere – 5 Legere – 15 Initiantes – 10
Oppidum Illok	aeque	trahit	aeque	Edoctae proles scribere – 32 Legere – 33 Initiantes – 15
In eodem oppido	aeque	non trahit	aeque	Proles edoctae scribere – 12 Legere – 20 Initiantes – 3

1 ^{mo}	6 ^{ta}	7 ^{mo}	8 ^{mo}	9 ^{mo}
Nomen loci	An rudimenta fidei debita modalitate ad satisfactionem Parochi loci tradat.	An etiam elementa linguae Germanicae tradat.	An munere suo hoc anno sedule, et ad satisfactionem Parochi functus sit.	Quot universim in tali loco legere et scribere edoctae proles reperiantur.
Szott	aeque	non tradit	aeque	Proles edoctae scribere – 6 Legere – 12 Initiantes – 4
Nostin	Ad satisfactionem Parochi.	non tradit	Ad contetum Parochi	Proles edoctae scribere – 3 Legere – 6 Initiantes – 13
Szuszek	aeque	non tradit	aeque	Proles edoctae scribere – 2 Legere – 3 Initiantes – 4
Lechimir	aeque	aeque	aeque	Proles edoctae scribere – - Legere – 4 Initiantes – 4
Divoch	aeque	non tradit	aeque	Proles edoctae scribere – 4 Legere – 5 Initiantes – 4

1 ^{mo}	6 ^{to}	7 ^{mo}	8 ^{mo}	9 ^{mo}
Nomen loci	An rudimenta fidei debita modalitate ad satisfactionem Parochi loci tradat.	An etiam elementa linguae Germanicae tradat.	An munere suo hoc anno sedule, et ad satisfactionem Parochi functus sit.	Quot universim in tali loco legere et scribere edoctae proles reperiantur.
Lyuba	Ad satisfactionem Parochi traderet si vellet.	non tradit	Ad contentum Parochi non fungitur, sed pro ultero providebitur.	Proles edoctae scribere -- Legere -- Initiantes – 6
Bingula	Ad satisfactionem Parochi.	aeque	Ad contentum Parochi	Proles edoctae scribere – 6 Legere – 10 Initiantes – 6
Eredevék	aeque	aeque	aeque	Proles edoctae scribere – 8 Legere – 17 Initiantes – 6
Bercasova	Ad satisfactionem Parochi.	non tradit	Ad contentum Parochi.	Proles edoctae scribere – 8 Legere – 17 Initiantes – 7
Bacsincze	aeque	aeque	aeque	Proles edoctae scribere – 4 Legere – 10 Initiantes – 6

1 ^{mo}	6 ^{ta}	7 ^{mo}	8 ^{mo}	9 ^{mo}
Nomen loci	An rudimenta fidei debita modalitate ad satisfactionem Parochi loci tradat.	An etiam elementa linguae Germanicae tradat.	An munere suo hoc anno sedule, et ad satisfactionem Parochi functus sit.	Quot universim in tali loco legere et scribere edoctae proles reperiantur.
Oppidum Schid	aeque	non tradit	aeque	Proles edoctae scribere – Legere – Initiantes –
Kukujevcze	aeque	non tradit	aeque	Proles edoctae scribere – 2 Legere – 2 Initiantes – 4
Gibaracz	aeque	non tradit	aeque	Proles edoctae scribere – Legere – 1 Initiantes – 19

Sign.: Vukovar 4ta Decembris 1774. Mathias Szallics manu propria
Incltyi Comitatus Syrmienis Vicejudlium.

3. melléklet: Tabella
Pro facienda de scholis trivialibus jam exstantibus relatione⁹⁵

1 ^{mo}	2 ^{da}			3 ^{mo}	4 ^{to}	
In Possessione T. Spectante ad T.	Est Ludi-Magister inductus			Habet domum normali conformem, vel vero discrepantem a normali in eo	Pro sui reparatione vel vero normali conformatione praeter opreas, et materialia indiget.	
	Anno T.	Religionis T.	Callet linguas		Fl.	cr.
Oppidum Kamenicz ad spectabile iominum Marczibanyi de Puchor Spectans	1 ^o Augusti 1772	Catholicus	Hungaricam Illyricam Latinam Germanicam	Normali conformem	50	-
In eodem oppido	1773	Graeci non uniti ritus	Rascianicam	detto	-	-
In Ledincze aequae ad spectabile dominium Marczibany spectans	1771	aequae	detto	detto	20	-
In Cserevics inclyto dominio Camerali ingremiata	1752	aequae	aequae	detto	-	-
In Szuszek ad celsissimum principem ab Odeschalco spectante	1750	detto	detto	detto	20	-

⁹⁵ MOL P1765 2. cs. 1. t. 424-427.

1 ^{mo}	2 ^{do}			3 ^{io}	4 ^{to}	
In Possessione T. Spectante ad T.	Est Ludi-Magister inductus			Habet domum normali conformem, vel vero discrepantem a normali in eo	Pro sui reparatione vel vero normali conformatione praeter opreas, et materialia indiget.	
	Anno T.	Religionis T.	Callet linguas		Fl.	cr.
In Nestin ad excelsam Cameram pertinente	1750	detto	detto	detto	-	-
In oppido Illok ad celsissimum principem ab Odeschalco spectante	1765	Catholicus	Germanicam Hungaricam Latinam Illyricam Sclavonicam	detto	Nulla resparatione eget.	
In eodem oppido	1771	Graeci non uniti ritus	Rascianicam	Normali utrumque conformis.	20	-
In Szott ad celsissimum principem ab Odeschalco spectante	1762	Catholicus	Hungaricam Illyricam Germanicam Latinam	Normali conformis est.	40	-
In Lyuba ad eundem celsissimum ex spectante	1771	Catholicus	Illyricam Latinam	aeque	-	-
In Berkosova ad excelsum Cameram spectante	1756	Graeci non uniti ritus	Rascianicam	detto	Nulla repara- tione eget.	
In Bacsincze ad celsissimum ex spectante	1769	detto	detto	Nullam habet sed aedificabunt.	-	-
Erdevek aeque in dominio Illok	1757	aeque	detto	Cellaris eget.	50	-

1 ^{mo}	2 ^{da}			3 ^{io}	4 ^{to}	
In Possessione T. Spectante ad T.	Est Ludi-Magister inductus			Habet domum normali conformem, vel vero discrepantem a normali in eo	Pro sui reparatione vel vero normali conformatione praeter opreas, et materialia indiget.	
	Anno T.	Religionis T.	Callet linguas		Fl.	cr.
In Bingula aequae in clyto dominio Illok	1768	aeque	detto	Normali conformis.	Nulla eget	
In Divosch aequae in clyto dominio Illok	1768	Graeci non uniti ritus	Rascianicam	Non est normali conformis.	50	-
In possessione Kukujevcze ad excelsum Cameram pertinente	1770	Catholicus	Germanicam Latinam Hungaricam Illyricam	Normali conformis.	-	-
In Gibaracz aequae ad excelsum Cameram pertinente.	1772	Catholicus	Germanicam Hungaricam Latinam Illyricam	Nulla domus, quia appicata pro vigiliis.	-	-
In Schyd ad excelsum Cameram spectante	1724	Graeci non uniti ritus	Rascianicam	Non est conformis.	40	-

1 ^{mo}	5 ^{to}	6 ^{to}	7 ^{mo}	8 ^{to}
In Possessione T. Spectante ad T.	Adhos praestandos exstimulatus dominus terrestris appromisit, vel vero negavit.	Habet hortum extensionis T. sin minus.	Exstimulatus ad eum excindendum dominus terrestris appromisit, sin minus	An non communitas ipsa eundem excindere posset, vel non.
Oppidum Kamenicz ad spectabilem iominum Marczibanyi de Puchor Spectans	Non est eatenus requisitus per communitatem.	Medii jugeri.	-	-
In eodem oppido	-	Non eget quia habet hortum suum proprium.	-	-
In Ledincze aequae ad spectabile dominium Marczibany spectans	Non est eatenus requisitus per communitatem.	Excindet ipsi communitas.	-	Potest.
In Cserevics inclyto dominio Camerali ingremiata	-	detto	-	aeque
In Szuszek ad celsissimum principem ab Odeschalco spectante	Non est eatenus requisitus per communitatem.	Non eget quia habet hortum suum proprium.	-	Communitas excindet ubi necessitas erit.
In Nestin ad excelsam Cameram pertinente	-	aeque	-	-
In oppido Illok ad celsissimum principem ab Odeschalco spectante	-	Habet circiter mediam quartam jugeri.	-	-

1 ^{mo}	5 ^{ta}	6 ^{ta}	7 ^{mo}	8 ^{va}
In Possessione T. Spectante ad T.	Adhos praestandos exstimulatus dominus terrestris appromisit, vel vero negavit.	Habet hortum extensionis T. sin minus.	Exstimulatus ad eum excindendum dominus terrestris appromisit, sin minus	An non communitas ipsa eundem excindere posset, vel non.
In eodem oppido	Non est requisitus.	Non habet.	-	Communitas appromisit.
In Szott ad celsissimum principem ab Odeschalco spectante	Non est requisitus	Habet.	-	-
In Lyuba ad eundem celsissimum ex spectante	-	Non habet.	-	Communitas appromisit.
In Berkosova ad excelsum Cameram spectante	-	Non habet.	-	detto
In Bacsincze ad celsissimum ex spectante	-	Non habet.	-	detto
Erdevék aequè in dominio Illok	Non est requisitus.	Non habet.	-	Communitas appromisit.
In Bingula aequè in clyto dominio Illok	-	Non habet.	-	detto
In Divosch aequè in in clyto dominio Illok	Non est requisitus.	Non habet.	-	Communitas appromisit et excindere potest.

1 ^{mo}	5 ^{to}	6 ^{to}	7 ^{mo}	8 ^{to}
In Possessione T. Spectante ad T.	Adhos praestandos exstimulatus dominus terrestris appromisit, vel vero negavit.	Habet hortum extensionis T. sin minus.	Exstimulatus ad eum excindendum dominus terrestris appromisit, sin minus	An non communitas ipsa eundem excindere posset, vel non.
In possessione Kukujevcze ad excelsum Cameram pertinente	-	Non habet.	-	Comunitas appromisit.
In Gibaracz aequae ad excelsum Cameram pertinente.	-	-	-	-
In Schyd ad excelsum Cameram spectante	Non est requisitus.	Non habet.	-	Communitas appromisit.

1 ^{mo}	9 ^{mo}	10 ^o	11 ^o		12 ^o		13 ^{mo}		14 ^o	
In Possessione T. Spectante T.	Qua ratione id eidem compensari posset.	Saepes in bono statu a communitate conservantur, sin minus.	Usus fructus fundorum immobilium per eundem possessorem essent calculo politico.		In naturalibus titulo saponum quocunque alio percipit.		In parata seu stola seu quocunque alio titulo percipit.		Adeoque habet universim.	
			fl.	cr.	fl.	cr.	fl.	cr.	fl.	cr.
Kamenicz	—	Saepes ut in meliori statu conserventur, communitas admonita est.	20	—	25	—	40	—	85	—
Kamenicz	—	—	30	—	—	—	60	—	90	—
Ledincze	—	Saepes aequae per communitatem conservabuntur.	—	—	—	—	30	—	30	—
Cserevics	—	aequae	—	—	6	—	50	—	56	—
Szuszek	—	—	15	—	5	—	34	—	54	—
Nostin	—	aequae	40	—	—	—	50	—	90	—
Illok	—	Saepes in bono statu sunt.	4	—	40	—	70	—	114	—
Illok	—	Saepes per communitatem conservabuntur in bono statu.	—	—	5	—	50	—	55	—

1 ^{mo}	9 ^{mo}	10 ^a	11 ^a		12 ^a		13 ^{mo}		14 ^{mo}	
In Possessione T. Spectante T.	Qua ratione id eidem compensari possit.	Saepes in bono statu a communitate conservantur, sin minus.	Usus fructus fundorum immobilium per eundem possessorem essent calculo politico.		In naturalibus titulo saponum quocunque alio percipit.		In parata seu stola seu quocunque alio titulo percipit.		Adeoque habet universim.	
			fl.	cr.	fl.	cr.	fl.	cr.	fl.	cr.
Szott	—	In bono statu conservabuntur.	—	—	16	—	32	30	48	30
Lyuba	—	detto	—	—	18	30	15	—	33	30
Berkosova	—	detto	6	—	5	—	30	—	41	—
Bacsincze	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Erdevek	—	Detto	—	—	20	—	35	—	55	—
Bingula	—	Aeque conservabuntur.	—	—	9	—	20	—	29	—
Divosch	—	Saepes in bono statu conservabuntur.	—	—	29	—	30	—	59	—
Kukujevcze	—	detto	—	—	6	—	30	—	36	—
Gibaracz	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Schyd	—	Conservabuntur.	—	—	—	—	80	—	80	—

1 ^{ma}	15 ^{da}	16 ^{da}	17 ^{da}		18 ^{da}	
In Possessione T. Spectante T.	Censetur posse subsistere penes hanc fundationem, vel vero indigere adjusta.	De hac praestanda exstimulatus dominus terrestris communitas, vel Parochus, ubi ecclesia proventus sufficientes habet eandem se daturam promisit, vel non	Proles utriusque sexus studiorum capaces reperiuntur.		Actu frequentant proles.	
			Masculae T.	Faemellae T.	Masculae T.	Faemellae T.
Kamenicz	Potest subsistere.	—	6	5	9	6
Kamenicz	Contentus est.	—	40	34	34	5
Ledincze	Contentus est.	—	31	17	12	—
Cserevics	detto	—	65	34	28	2
Szuszek	detto	—	36	21	9	—
Nostin	detto	—	30	15	22	—
Illok	Potest subsistere.	Neque ultro eget.	30	15	55	28
Illok	Contentus est.	—	5	4	25	16
Szott	20	Communitas ob exiguitatem et paupertatem Parochus quia nec canonicam nec portionem habet, praestare non possunt, verum dominus terrestris requirendus est.	15	15	8	14
Lyuba	20	Communitas Parochus ob privias rationes, ergo dominus terrestris requirendus	17	17	5	10

1 ^{ma}	15 ^{ta}	16 ^{ta}	17 ^a		18 ^{ma}	
In Possessione T. Spectante T.	Censetur posse subsistere penes hanc foundationem, vel vero indigere adjusta.	De hac praestanda exstimulatus dominus terrestris communitas, vel Parochus, ubi ecclesia proventus sufficientes habet eandem se daturam promisit, vel non	Proles utriusque sexus studiorum capaces reperiuntur.		Actu frequentant proles.	
			Masculae T.	Faemellae T.	Masculae T.	Faemellae T.
Berkosova	Contentus est	—	—	—	—	—
Bacsincze		—	68	16	15	5
Erdevek	Potest subsistere	—	106	38	22	—
Bingula	Potest subsistere	Communitas praestet	—	—	—	—
Divosch	Potest subsistere	—	63	25	13	—
Kukujevcze	detto	—	34	34	10	—
Gibaracz	—	—	—	—	—	—
Schyd	Potest subsistere	—	80	25	32	1

Signatur: Vukovar 5ta Decembris 1774 Mathias Szallics manu propria
Incltyi Comitatus Syrmiensis Vicejudium

4. melléklet:
Censorea Tabella Seu Conduit Lista
Magistratualium et Servitorum Inclutus Comitatus Syrmienis⁹⁶

1	2	3	4	5
Nomen et cognomen	Officiū et character	Aetatis anni	Servitiū anni	Anni actualis officii et quem ex hoc gradum mereatur?
Emericus Koczó	surrogatus vicecomes, nobilis	51	30	2
Jonas Nozdroviczky	ordinarius notarius, nobilis	49	29	14 meretur dicasterialem secretarius.
Josephus Koczó	vice notarius, nobilis	24	1 ½	1 ½ Primo habilitatur.
Josephus Krajczovics	generalis cassae perceptor, ignobilis	46	23	1 ½ Contentus esse potest.
Michael Balogh	particularis perceptor praetensus, nobilis	38	15	4 Potest esse contentus.
Emericus Jancso	ordinarius iudlium, nobilis	46	23	16 Potest esse contentus.
Josephus Fejérvary	ordinarius iudlium, nobilis	36	8	5 Habilis pro perceptorum.
Paulus Borsiczky	ordinarius iudlium, nobilis	29	9	½ Habilitatur.
Josephus Szalay	vice iudlium, nobilis	24	2	1 Habilitatur.
Franciscus Larencsics	ordinarius iudlium, nobilis	34	10	½ Potest esse contentus.

⁹⁶ MOL P1765 4. cs. 1. t. 281–258.

1	2	3	4	5
Nomen et cognomen	Officium et character	Aetatis anni	Servitiū anni	Anni actualis officii et quem ex hoc gradum mereatur?
Josephus Szallics	ordinarius fiscalis, nobilis	33	8	½ Capax pro notariali officio.
Franciscus Erdödy	recrudens advocatus dictae nobilitatis	28	½	½ Potest esse contentus.
Nicolaus Jancso	iurassor, nobilis	27	3	3 Habilitatur.
Mathias Tambesy	iurassor, nobilis	26	1 ½	½ Habilitatur.
Joannes Kőrmendy	locumtenens et honorarius iurassor, nobilis	32	8	4 Est activus pro suo officio.
Emericus Györy	tabulae judiciae assessor, nobilis	56	18	17
Joannes Ebner	sylvarum inspector, nobilis	27	8	8
Joannes Zaborsky	morarum curator tensae nobilitatis	34	10	10
Joannes Dodics	morarum curator, ignobilis	32	½	½ Activus.
Gabriel Riczoffy	viarum commissarius iudice nobilitatis	26	5	5 Ex hoc pro castellanos vel morarum curatore redicendus.
Joannes Burkovics	castellanus, nobilis	52	7	

1	6	7	8
Nomen et cognomen	An uxoratus sine vel cum quot prolibus?	Que propria media praeter officii salarium habeat nutuve possessorius et ubi teneat?	Utrum in obligatione officii peculiarem mediocrem vel nullum zelum exhibeat?
Emericus Koczó	Uxoratus cum 5 prolibus.	Praeter officium 1000 fl. reditus accedunt habet possessorium in comitatu Torontaliensi.	
Jonas Nozdroviczky	Viduus sine prolibus.	Praeter officium exiguos alios reditus habet.	Peculiaris
Josephus Koczó	Caelebs.	Praeter salarium nulla media.	Bonus
Josephus Krajczovics	Uxoratus cum 3 prolibus.	Reditus proprii 300 fl. possessorium nullum.	Mediocris
Michael Balogh	Uxoratus cum 1 prole.	Praeter salarium alia media non indicunt reflexionem..	Mediocris
Emericus Jancsó	Uxoratus cum 2. prolibus.	Praeter salarium nulla media.	Nullus
Josephus Fejérvary	Uxoratus cum 2. prolibus.	Praeter salarium industria eminent.	Diligens
Paulus Borsiczky	Uxoratus cum 1 prole.	Praeter salarium habet beneficium allurae uxoreae in 100 fl.	Exiguus
Josephus Szalay	Caelebs.	Praeter salarium nulla media.	Bonus
Franciscus Larencsics	Uxoratus cum 1 prole.	Praeter salaria nulla media.	Bonus
Josephus Szallics	Caelebs.	Habet e propriis mediis 300 fl. reditus.	Varius

1	6	7	8
Nomen et cognomen	An uxoratus sine vel cum quot prolibus?	Que propria media praeter officii salarium habeat nutive possessorius et ubi teneat?	Utrum in obligatione officii peculiarem mediocrem vel nullum zelum exhibeat?
Franciscus Erdödy	Caelebs.	Praeter salarium et agenticas nulla media.	Bonus
Nicolaus Jancso	Uxoratus sine prolibus.	Praeter salarium habet ex allatura uxorea 100 fl. reditus.	Exiguus
Mathias Tambeszy	Caelebs.	Habet e propriis mediis annue 100 fl.	Bonus
Joannes Kőrmendy	Uxoratus cum 3. prolibus.	Praeter salarium nulla media.	Bonus
Emericus Györy	Caelebs.	Praeter salarium nihil.	Est deficiens
Joannes Ebner	Caelebs.	Praeter salarium nihil.	Est grationalis
Joannes Zaborsky	Uxoratus cum 2. prolibus.	Praeter salarium nihil.	Ad nihil aliud aptus
Joannes Dodics	Uxoratus cum 3 privignis.	Propria media nulla sunt.	Bonus
Gabriel Riczoffy	Uxoratus cum 2. prolibus.	Propria media reflexionem no inducunt.	Transibilis sed nulla activitas
Joannes Burkovics	Uxoratus cum 1 prole.	Praeter salarium nulla media.	Bonus

1	9	10	11
Nomen et cognomen	Qua studia didicit, et quas linguas callet?	Qualium provinciarum notitias habet?	Ad quam manipulationem praecipa inelinet et cujus notitiam habeat?
Emericus Koczó	In politicis et juridiciis manipulationibus probe versatus, callet linguas Germanicam, Hungaricam et Illyricam.	Hungariae et meridionalium ejusdem Partium.	Ad aeconomica in qua etiam congruam notitiam habet.
Jonas Nozdroviczky	Ut antecedens.	Ut prior.	Ad calamum natus.
Josephus Koczo	Ius Patrium didicit et callet linguas ut superiores.	detto	Ad juridica.
Josephus Krajczevics	Impendit se manipulationi comitatensi, callet linguas ut superiores.	detto	Ad aecomomica.

1	9	10	11
Nomen et cognomen	Qua studia didicit, et quas linguas callet?	Qualium provinciarum notitias habet?	Ad quam manipulationem praecipua inelinet et cujus notitiam habeat?
Michael Balogh	Manipulationi comitatensi se pro posse impendit, callet linguas ut superiores.	detto	Nihil habet singularis.
Emericus Jancso	Studia juridica non ultima lingvarum ut supram.	detto	Ad illaboriosum duntaxat domintum.
Josephus Fejervary	In manipulatione comitatensi habilis, linguarum ut supram.	detto	Ad aeconomica.
Paulus Borsiczky	Habilitatur callet linguas ut superiores.	detto	Ad aeconomica.
Josephus Szalay	Habilitatur et callet linguas ut superiorem.	0	Ad aeconomica.
Franciscus Larensics	Habilitatur et callet linguas Latinam, Croaticam et Germanicam.	Croatiae et Sclavoniae.	Ad aeconomica.
Josephus Szallics	Iurista bonus et callet linguas Latinam, Illyricam, Germanicam et Hungaricam	Hungariae et Partium ejusdem meridionalium.	Ad juridica.
Franciscus Erdődy	Iurista commodus linguarum ut superiores.	detto	detto
Nicolaus Jancso	Primo habilitatur et callet linguas ut superiores.	0	Nihil habet singularis.
Mathias Tambesy	Primo habilitatur et callet linguas ut supram.	0	Ad aeconomica.
Joannes Körmendy	Habilitatur callet linguas ut supram.	0	Ad aeconomica
Emericus Győry	e s t d e f i c i e n s		
Joannes Ebner	e s t g r a t i o n a l i s		
Joannes Zaborsky	a d n i h i l a l i u d a p t u s		

1	9	10	11
Nomen et cognomen	Qua studia didicit, et quas linguas callet?	Qualium provinciarum notitias habet?	Ad quam manipulationem praecipa inelinet et cujus notitiam habeat?
Joannes Dodics	Calamo in defectu aliorum servire potest.	0	Ad aeconomica.
Gabriel Riczoffy	Studia debilia sed scripturam Latinam, Germanicam bonam habet.	0	Nihil habet singularis.
Joannes Burkovics	Ut praecedens.	0	Ut praecedens.

1	12	13	14	15
Nomen et cognomen	Utrum piam et Christianam vitam ducat?	Utrum in conversatione pacificus modestus aut inquietus, et in suo officio inpatiens sit?	Utrum erga superiores debito respectu et obedientia ducatur?	Utrum lusui potui, aut contrahendis debitis et qualibus excessibus deditus sit?
Emericus Koczó				
Jonas Nozdroviczky	Ducit vitam Christianam.	Modestus	Observans.	Necessitate maiori animis candoris defectu laborat.
Josephus Koczó	detto	detto	detto	0
Josephus Krajczewics	detto	detto	detto	0
Michael Balogh	detto	detto	detto	0
Emericus Jancso	detto	Abstractus	Ex necessitate paret.	Substantiam circiter 2000 fl. debita passiva aequant.
Josephus Fejérvary	detto	Modestus	Observans.	0
Paulus Borsiczky	detto	detto	detto	0
Josephus Szalay	detto	detto	detto	0

1	12	13	14	15
Nomen et cognomen	Utrum piam et Christianam vitam ducat?	Utrum in conversatione pacificus modestus aut inquietus, et in suo officio inpatiens sit?	Utrum erga superiores debito respectu et obedientia ducatur?	Utrum lusui potui, aut contrahendis debitis et qualibus excessibus deditus sit?
Franciscus Larencsics	Christianam vitam ducit.	Modestus	Observans.	0
Josephus Szallics	detto	Spirituosus	Ex necessitate paret.	Factiosus et subinde exorbitans.
Franciscus Erdődy	detto	Modestus	Observans	0
Nicolaus Jancso	detto	detto	detto	0
Mathias Tambesy	detto	detto	detto	0
Joannes Kőrmendy	detto	detto	detto	0
Emericus Győry	detto	detto	detto	0
Joannes Ebner	detto	detto	detto	0
Joannes Zaborsky	detto	detto	detto	0
Joannes Dodics	Christianam ducit vitam.	Modestus	Observans	0
Gabriel Riczoffy	detto	detto	detto	detto
Joannes Burkovics	detto	detto	detto	Sub potu medius delirus et exorbitans.

Signatur: Vukovarini die 13^{ia} Februarii 1784

Csiky Balázs
**Trianon kérdésköre Kosztolányi Dezső
életművében***

I.

AKÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI Magyarország közgondolkodásában állandóan jelen lévő és meghatározó téma volt a történelmi Magyarország széthullása, a trianoni békeszerződés és annak revíziója. Maga a fennálló rendszer tudatosan tartotta ébren a kérdést, és a propaganda az emberek mindennapi életét is áthatotta. A második világháború után azonban ezek a kérdések tabutémákká váltak, így teljes körű feldolgozásuk még várat magára. Az elmúlt évtizedek leegyszerűsítései máig befolyásolják a témáról való gondolkodást, így például téves az az elképzelés, hogy a két világháború közötti korszakban a meghatározó politikusok kizárólag a teljes vagy integrális revízió álláspontját képviselték volna, ahogy ezt a magyar politikai gondolkodással Trianon szempontjából foglalkozó tanulmánygyűjtemény kimutatta.¹ Ugyanakkor a korszak jelentős értelmiségi személyiségeinek, így íróinak és publicistáinak a történelmi Magyarország széthullásával kapcsolatos kérdésekre adott válaszaival még nem foglalkozott a szakirodalom. Kosztolányi Dezső ebbe a körbe tartozott. Dolgozatomban elsősorban publicisztikája alapján kívánom rekonstruálni válaszait, hiszen ebben a műfajban jelennek meg leginkább a közéleti, politikai témák, de háttéranyagként bevonom a vizsgálatba az 1919–20-ban született verseket, egy elbeszélést és egyes magánleveleket is.

Kosztolányi újságcikkeiből már életében jelentetett meg válogatásokat.² Publicisztikájának két legfontosabb kiadása azonban halála után látott napvilágot. Az elsőt az 1940-es években Illyés Gyula rendezte sajtó alá,

* A Szerző tanulmányával a 2001-ben Szegeden megrendezett OTDK Humán Szekciójában harmadik helyezést ért el. Témavezetője Dr. Romsics Ignác egyetemi tanár volt.

1 ROMSICS, 1998. 8. skk.

2 KOSZTOLÁNYI, 1916., KOSZTOLÁNYI, 1927., KOSZTOLÁNYI, 1929., KOSZTOLÁNYI, 1930. KOSZTOLÁNYI, 1934.

11 tematikus kötetben.³ A második az 1970-es években jelent meg Réz Pál gondozásában, ebben tematikus kötetek⁴ mellett hat kronologikus rendezőelvtű kötet látott napvilágot.⁵ Az utóbbi válogatásból az akkori politikai viszonyoknak megfelelően éppen minket érdeklő, Trianonhoz kapcsolódó írások maradtak ki,⁶ addig publikálatlan cikkekkkel viszont gyarapodott a válogatás.

Kosztolányinak a politikához való viszonya alapvető kérdés publicisztikai tevékenységének tárgyalásakor, hiszen a dolgozatomban vizsgált, Trianonnal kapcsolatos kérdések politikai kérdések is. Rónay László apolitikusnak mondja Kosztolányit, azt állítja, hogy még 1919-ben is kívülálló maradt.⁷ Maga az író egy 1933-as cikkében így nyilatkozik: „*Irigyem azokat a vakbuzgó lelkeket, akik egyetlen politikai istent imádnak s az élet szövevényes kérdésére mindig határozott választ tudnak adni. Ezek a boldog önállatók... (...) Hajdan, a társadalmak régi szervezetlenségében a költő még politizálhatott. De az élet azóta átalakult, s a költő területe megszőkülte arra, ami igazán költészet. (...) A politikai költő jóslatai általánosak, homályosak, dodonaiak. Többnyire arra figyelmeztet bennünket, hogy vigyázzunk, végül minden rosszul fog végződni. Ezek a jóslatok be is válnak. Az élet általában rosszul végződik. Ha egy csecsemő bölcsője fölé hajolva, megjósolom az anyjának, hogy vigyázzon, fia rossz véget fog élni, akár egy év múlva, akár kilencvenöt év múlva, akkor aligha csatlakozom. De azért nem nevezem magam »vates«-nek.*”⁸ Kosztolányi tehát úgy gondolta, hogy a politizálás nem a költő feladata, és ha a költő mégis erre a területre téved, csak általánosságokat, közhelyeket tud megfogalmazni. Kiss Ferenc azonban felhívja a figyelmet arra, hogy bár Kosztolányi a kis dolgok, a hétköznapok krónikásának tartotta magát, újságíróként, aki közíró is, nem vonhatta ki magát a politizálásból. Ki akart térni előle, ugyanakkor vonzotta a közvé-

3 Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei Sorozat: KOSZTOLÁNYI, 1940a, KOSZTOLÁNYI, 1940b, KOSZTOLÁNYI, 1940c, KOSZTOLÁNYI, 1941., KOSZTOLÁNYI, 1942., KOSZTOLÁNYI, 1940d, KOSZTOLÁNYI, 1943a, KOSZTOLÁNYI, 1943b, KOSZTOLÁNYI, 1943c, KOSZTOLÁNYI, 1947., KOSZTOLÁNYI, 1948.

4 KOSZTOLÁNYI, 1977., KOSZTOLÁNYI, 1979., KOSZTOLÁNYI, 1987.

5 Az 1904–1913 közötti írások: KOSZTOLÁNYI, 1969., 1914–1920 közöttiek: KOSZTOLÁNYI, 1970., 1920–1927 közöttiek: KOSZTOLÁNYI, 1972., 1928–1932 közöttiek: KOSZTOLÁNYI, 1973., 1933–1936 közöttiek: KOSZTOLÁNYI, 1974.

6 Olyan írások, amelyek nyíltan utalnak a revízióra. Például az Illyés Gyula által sajtó alá rendezett *Ákom-bákom* kötetben a *Kis naplóm* rovat cikkei között több olyan is szerepel, amely az 1972-es *Hattyú* című kötetből kimaradt. (KOSZTOLÁNYI, 1943b. 11, 13.)

7 RÓNAY, 1977. 90. skk.

8 KOSZTOLÁNYI, 1933. 6.

lemény alakításának lehetősége, a sajtóban való állandó jelenlét.⁹ Önmagát apolitikusnak mondta, azonban írásaival állást foglalt politikai kérdésekben is.

Bár a szakirodalom még nem dolgozta fel Trianon kérdéskörét az író publicisztikájában, Kiss Ferenc 1979-es, tehát a rendszerváltás előtt megjelent monográfiájában néhány mondatban említi a kérdést és egyúttal minősíti is a *Pesti Hírlap*ban megjelent, Trianonnal foglalkozó cikkeket: „A lap leghangosabban képviselt ügyét, a terület-revíziót Kosztolányi sem érezte magától idegennek. Káderben ezen a téren nem volt ugyan hiány, (...) de olyan szerzővel, aki a hétköznapi élet semleges dolgaiban szinte önkéntelenül érte tetten a trianoni rendezés szomorú konzekvenciáit, mint apró jegyzeteiben Kosztolányi, s olyan riporterrel, aki a revízió szószólójává szegődött Lord Rothermere-t, a *Daily Mail* nagyhatalmú tulajdonosát egyszerre tudja emberi és magyarbarát mivoltában, tárgyilagosan és meghatottan bemutatni (...) kevés lap dicsekedhetett.”¹⁰ A *Vérző Magyarország* című antológiáról, melyről alább részletesen lesz még szó, összességében szintén pozitívan nyilatkozik Kiss Ferenc: „Az antológia koncepciójának is ez a lényege: bizonyítani, hogy az ország trianoni feldarabolása képtelenség. S ezt a célt jóval hatásosabban, színvonalasabban szolgálja, mint az irredenta célzatú kiadványok túlnyomó többsége. Nem törekszik arra, hogy minden írásában jelen legyen a politikai célzat. (...) A könyv (...) kivételes produkciója a kurzus-sajtónak. Annyi nagyság és annyi tehetség szerepel benne, olyan ügyesen van megszerkesztve, hogy az idegeneket is megnyerhesse. Ilyen erőket összefogni Kosztolányin kívül másnak aligha sikerülhetett volna, később már nem is sikerült.”¹¹

A kérdéstről a rendszerváltás után már nyíltan lehetett írni. Pomogáts Béla publikált is a *Hitelben* egy cikket, amely Kosztolányi Trianonnal kapcsolatos felfogásáról szól.¹² A cikkben azonban csak az 1919–20-ban írt verseket és az *Égi jogász* című novellát veszi sorra, főként irodalmi szempontból elemezve azokat, megállapítva, hogy Kosztolányi ekkor született költeményei a népi hagyományokhoz közeledtek, a népdalok, a népi siratók hangját idézik fel. A költő olyan hangon szólal meg, amely mindenki számára érthető, amelyet a legszélesebb közönség is magáénak érezhet, hiszen az egész magyarságot érintő történelmi megrázkódtatásról ír. Ebben a „hagyományos-népies” előadásmódban született az *Égi jogász* című elbeszélés is.¹³ Pomogáts sem elemzi azonban Kosztolányi publicisztikai írásait és ez-

9 Kiss, 1979. 303–304.

10 Kiss 1979. 306–307.

11 Uo. 93–94.

12 POMOGÁTS, 1995. 57–61.

13 Uo. 60.

zel mintegy különválasztja az író, a költő és a közíró, az újságíró tevékenységét, holott éppen az 1919–20-ban született írásoknál a vers, a novella és a publicisztika együttes elemzése gyümölcsöző lehet, a mögöttük meghúzódó azonos gondolatkör miatt.

II.

Kosztolányit a történelmi Magyarország széthullása személyes sorsában is érintette. 1918 novemberében szülővárosát, Szabadkát szerb csapatok szállták meg. Az író reakcióját feleségének sokat idézett visszaemlékezéséből ismerjük: „Az első halálos csapás most érte. Napokig nem mozdul ki a házból, égő arccal mered maga elé. Nem akarja hinni, nem akar belenyugodni. Kétségbeesve lázadozik. Fuldoklik a fájdalomtól. Ezekben a napokban új háborúról beszél, és azt mondja, abban ő is részt vesz. Arról ábrándozik, hogy a felszabadító sereg élén elsőül vonul szülővárosába. Kiszínezi ennek a bevonulásnak minden részletét. Majd elcsügged, és az írói egyesületben azt indítványozza, hogy egyetemesen tiltakozzanak, és szólítsák fel Európa valamennyi íróját Magyarország érdekében. Indítványát azonban nem tartják időszerűnek és cébravezetőnek. Ez a tiltakozás akkor elmaradt s ő többet nem vesz részt az írói egyesület tanácskozásán. Megírja a Magyar költők sikolya Európa költőihez című költeményét.”¹⁴ Kosztolányiné visszaemlékezése a férjéről szóló életrajzi regényben szerepel, így a műfajból adódóan erős kritikával kell kezelni, azonban rávilágít Kosztolányi akkori hangulatára. Az írókat szinte fizikailag is megviselték az események és kétségbeesetten próbált valamit tenni ellenük.

A következő tragédiát Kosztolányi számára Csáth Géza halála jelentette. Csáth, azaz Brenner József az unokatestvére volt, 1919 szeptemberében át akart szökni magyar területre, de a jugoszláv katonák elfogták, és halálos morfiomadagot adott be magának. Halálát Kosztolányi összefüggésbe hozta a szülőföld idegen megszállásával.¹⁵ Ekkor írt versében azt fogalmazza meg, hogy Csáth Géza, de maga a költő is, idegenné lett saját hazájában, ahol a számukra foglalkozásuk, hivatásuk miatt is legfontosabb anyanyelv helyett egy másik nyelven kell beszélni: „Most a palicsi tó úgy fénylik, mint az ólom / és a beléndeken s a vad farkasbogyókon / alszik az éj. // Ah, jól siess. Szíved még egyszer megszakad tán, / ha hosszan bolygasz a cirillbetűs Szabadkán / s nem értenek. // És úznak majd tovább idegen, bús hazádban, / zsákutcán és kö-

14 KOSZTOLÁNYINÉ, 1990. 193.

15 Uo. 206.

zön, idegen és hazátlan / kísértet.”¹⁶ Hasonló gondolatok találhatók *A magyar romokon* című versében: „Jaj, régi kertünk? / Jaj, versek álma? / Jaj, drága fajtám? / Jaj, bús vidékem? / (...) Jaj, hol az arcom? / Jaj, hol a múltam? / Jaj, hol az ágyam? / Jaj, hol a sírom?”¹⁷ Szülőföldjének idegen megszállásával úgy érzi, mintha kitörölték volna a múltját, így nemcsak otthontalanná, hazátalanná, de egyben gyökértelessé is vált. A *Magyar költők sikolya Európa költőihez 1919-ben* című versében pedig így fogalmaz: „Oly mélyre estünk, hogy nem hullhatunk már, / nincs is magas és nincs számunkra mély. / Anyánk nyelvén sikoltunk a világhoz, / mi lesz szívünkkel és mi lesz szavunkkal, / ha jó az éj? // (...) A versünk is már csak segélysikoltás, / mely ki se hat a tűzön-poklon át, / mint gyöngye csecsemőé, kit megölnék / és mint a szüzé, akit meggyaláznak / a katonák.”¹⁸ A magyarság itt ártatlan áldozatként jelenik meg, aki csak elszenvedti a rosszat, de nem felelős annak bekövetkeztéért, sőt nem is lehet hatással rá. Ez a vers is felhívja a figyelmet arra a problémára, hogy a magyar társadalom legnagyobb részét felkészületlenül érte a történelmi Magyarország széthullása, pedig a magyar vezetés politikája is csökkentette a nemzetiségekkel való megegyezés lehetőségeit és így előrevetíthette a későbbi történeteket. A *Rapszódia* című versben (1920) az jelenik meg, hogy Magyarországtól független, nagyhatalmi döntés következménye a területelcsatolás, amelyben ráadásul a nagyhatalmak teljesen figyelmen kívül hagyták a magyarság érdekeit: „Így végezték bús hatalmak, / olcsó víz a magyar harmat, / sárba hull. // Mit bánják ők? Nevetnek ők”¹⁹ Az *Ima harc előtt* című versben²⁰ egy újabb gondolat jelenik meg: „A sorsomat adtam agyarnak, / fognak, körömnök és tusának, / s mindent a földgömb koldusának, / a vak mártírnak, a magyarnak. // Ó az Apa, a mondhatatlan, / a Nemző, aki sír a földön, / és most mit kaptam tőle kölcsön, / az életem is visszaadtam. // (...) Nyirettyűjük mások rikassák, / úri szalonba, úri bálon, / én titkos arcod látva látom, / fajom, mert föld vagy, vér, igazság.”²¹ Ezek a sorok mintegy azonosítanak egy nemzetet és egy területet, a nemzet fogalmából a területi együvé tartozást emelik ki. Eszerint a magyarság fogalmához, értelmezéséhez hozzátartozik, hogy egy bizonyos területen él nemzedékek óta, amelyhez joga van, illetve éppen azáltal van joga hozzá, hogy a lényegéhez tartozik, önazonosságának része ez a terület.

16 KOSZTOLÁNYI, 1997. 287. *Csáth Gézának* című vers

17 KOSZTOLÁNYI, 1997. 303.

18 KOSZTOLÁNYI, 1997. 311.

19 Uo. 313.

20 Megjelent: Új Nemzedék 1919. október 19., 1.

21 KOSZTOLÁNYI, 1997. 313–314. (Kiemelés tőlem – Cs. B.).

Kosztolányi életében az 1918–19-es évek politikai szempontból is zűrzavarosak voltak, amit a szakirodalom ki szokott emelni, nem bocsátva meg az írónak politikai pálfordulását. Kosztolányi 1918-ban üdvözölte a polgári forradalmat, később tagja lett a Vörösmarty Akadémiának és a Marx fordítását intéző bizottságnak, valamint írása szerepelt *A diadalmas forradalom könyve* című antológiában. Jelen volt a Tanácsköztársaság irodalmi életében, de nem töltött be fontos pozíciókat, és a Tanácsköztársaság vezetésével való viszonya kezdettől nem volt felhőtlen, amit a szakirodalom annak tulajdonít, hogy az író ekkor a *Pesti Napló* munkatársa és Hatvany Lajoshoz állt közel. A proletárdiktatúra sajtója névtelenül, „nacionalista uszítás” címén éppen amiatt a cikke miatt támadta meg Kosztolányit, amelyben az ellen tiltakozik, hogy Nyugat-Magyarországot Ausztria delegátusa, Beer úr képviselje a párizsi tárgyalásokon, pedig ennek a területnek az elszakítását a proletárdiktatúra vezetői is elutasították.²² Ez után a támadás után már csak néhány cikket publikált a *Pesti Napló*-ban és hamarosan az *Új Nemzedék* című, Milotay István által szerkesztett szélsőjobboldali lap munkatársa lett, sőt annak hírhedt *Pardon* rovatát szerkesztette és írta Kádár Lehel és Lendvai Istvánnal együtt.²³ Ezt a változást és az *Új Nemzedék*-nél vállalt állást egyes irodalomtörténészek nem tudták neki megbocsátani.²⁴ Kosztolányi szerkesztésében 1919. október 1-jén jelent meg az első *Pardon*. A *Pardon* rovat cikkei nincsenek aláírással ellátva, így nem tudjuk, hogy Kosztolányi, Kádár Lehel vagy Lendvai István írta-e őket. Emiatt az elemzésből ezeket a cikkeket ki kellett hagynom. Kosztolányinak ebben az időben vallott álláspontjáról azonban tájékozódhatunk abból az interjúból, amely az *Új Nemzedék*-ben jelent meg *Magyar írók karácsonyi álma* címmel.²⁵ Ebben az interjú készítője nyolc magyar íróat kérdezett. Kérdésfeltevésével már irányította is a válaszokat: „A fenyőfás szent este boldogsága talán csak a múlt emléke, öröm vegyül a gyermekkorból visszaidézett örömbé, csapzott szárnyú, tépett tollú, bús madár lett a büszke Turul. Hazánk teste szertetéppve, dögmadarak vijjogják be kívül-belül a magyar rónára kupolázó szürke eget. Mégis keressük az álmot, mely reményt csal az éjbe. Talán ha mi nem álmodunk ilyen álmot, költőink és íróink szebb álmot szőnek karácsony éjjelén?”²⁶ Babits Mihály kitért a válasz elől, Herczeg

22 A cikk megjelent: *Pesti Napló* 1919. május 8.

23 Kiss, 1979. 80–89.

24 „Vörösmarty azonban megbomlott idegrendszerével sem lett Bach-huszár, míg Kosztolányi a kommun megdöntése után az *Új Nemzedék* munkatársául szegődött, s Lendvai Istvánnal együtt írta a hírhedt *Pardon* rovatnak.” (RÓNAY, 1977. 92.)

25 M. V. 1919. 1–2.

26 Uo. 1.

Ferencet nem tudta utolérni a cikkíró, így korábbi beszélgetéseiből szerkesztette meg Herczeg álláspontját, miszerint nincs még veszve Magyarország, a lengyelek még rosszabb helyzetben voltak, mint mi, de talpra álltak, mert megmentette őket az egységes kultúra. A magyarságnak is ez az egyetlen lehetősége. Lendvai István a régi határokat álmódja, Európa barátságát, jólétet, álma a zsidóság kivándorlása Verecke híres útján és a magyarok visszaözönlése Fiume felől, emellett pedig egy belső „megtisztulás”. Móricz Zsigmond álma a föld fia és a művelt osztályok kultúrája közötti kapcsolat megteremtése. Rákosi Jenő egy új Messiást vár, egy karizmatikus vezetőt. Szabó Dezső azt mondja, hogy a válasza benne van a regényében,²⁷ de nem ad interjút senkinek, elege van abból, hogy a nevét piszkos üzletek cégéréül akarják felhasználni. Tormay Cecil egy olyan karácsonyfát álmódik, amelynek csúcán a Korona van, és díszbe a hatvanhárom vármegye. Mit mondott Kosztolányi? „Kosztolányi Dezső csak röviden nyilatkozott: Ma valóságokról álmodunk. Karácsonyi álmom mindössze ez: Pozsony, Kassa, Kolozsvár, Nagyvárad, Temesvár, Szabadka.”²⁸ Az ő válasza Tormay Ceciléhez áll közel, hiszen más írókkal ellentétben nem említi a zsidóság vagy a parasztság kérdését, hanem egyszerűen a történelmi Magyarország területének visszaállításában jelöli meg a korabeli problémák megoldását. A városok között azonban nem sorol fel horvátországi várost, ami arra utal, hogy Horvátországot, az akkori közgondolkodásnak megfelelően, nem értette bele a szorosán vett történelmi Magyarország fogalmába, így leválását elfogadhatónak tartotta.

Egy, a sajtóban zajló vita is közrejátszott abban, hogy Kosztolányi 1921 januárja óta már nem publikált az *Új Nemzedék*-ben. Ebben a vitában éppen azt vetették az író szemére, hogy mind a szélsőjobboddallal, mind pedig a bécsi emigrációval igyekszik jó kapcsolatokat fenntartani, ugyanakkor a bécsieket ócsárló cikkek jelennek meg a *Pardon* rovatban, és az *Új Nemzedék* munkatársairól is elítélően nyilatkozik Kosztolányi, ezt pedig köpönyegforgatásként értékelték.²⁹

Az újságírás mellett ő szerkesztette az 1920-ban megjelent, a revíziót szolgáló *Vérző Magyarország* című antológiát is. A kötet a „hivatalos” propaganda részének tekinthető, hiszen előszavát Horthy Miklós kormányzó írta. Kosztolányinak a szerkesztéssel kapcsolatban írt levelei megvilágítják, hogy az író mit várt az antológiától, illetve milyennek képzelte azt el. „Ked-

27 Az *elsodort falu* 1919 nyarán jelent meg.

28 M. V. 1919. 1.

29 Kiss, 1979. 103–112.

ves Uram – írta Oláh Gábornak –, a közeljövőben könyv jelenik meg Magyarországon területi egysége érdekében: az első magyar irredenta könyv. Eszközében szigorúan irodalmi. Céljában harcos. A legelső írók írják. Öntől is kéziratot kérek, verset – nem programközleményt –, csak olyant, melynek bármily összefüggése is van a magyarsággal, a múltjával, vagy a mostani szenvedésével.”³⁰ „Kedves barátom – szól a Hegedüs Gyulának írt levél –, nagyon kérek, a mellékelt kommuniké³¹ légy szíves a mai számba lehetőleg jó és feltűnő betűkkel közzétenni. Ez a könyv jótékony célt szolgál, s tartalmában és külsejében olyan lesz, hogy megérdemli a szeretetet és a támogatást. (...) Légy kedves, és nagyon szép betűkkel hozd. Tüntetniük kell vele.”³² Kosztolányi tehát egy színvonalas, a politikai célt közvetett, irodalmi eszközökkel szolgáló könyvet kívánt létrehozni. Íróként nem akart kilépni az irodalom területéről, hanem személyes kapcsolatait felhasználva pályatársait vonta be a könyv megírásába. A szerkesztés munkáját nem csupán egy elvégzendő feladatként fogta fel, hanem a könyv ügyét mint jó ügyet, szívén viselte.

Az antológiát több oldalról is támadások érték. Egyrészt azzal kapcsolatban, hogy a báró Lukachich Géza altábornagy vezette Nyugdíjas Katonatisztek Szövetsége, pontosabban a tisztek özvegyei és árvái részesültek a kiadásból befolyt összegből. A szövetség azonban a *Budapesti Hírlap*ban közzétett nyilatkozatában kijelentette, hogy a mű kiadásában nem vesz részt, csak a terjesztésben segídeknek az önként jelentkező katonatisztek.³³ Más oldalról, a baloldali emigráció is támadta a könyvet, Kosztolányit a „a legmegvásárolhatóbb hitványok egyikének” nevezve.³⁴

Maga Kosztolányi az *Égi jogász* című elbeszélést írta az antológiába.³⁵ Ennek főszereplője Kaszás-Kis János napszámos. Kaszás-Kis János megjárta a háborút, meg is sebesült, azután visszatérve falujába talicskázott tovább, mint korábban. Életében a fordulópontot az jelenti, amikor a faluba bevonuló román katonák egyike pofonvágja minden ok nélkül. Szégyenében sokáig nem is mutatkozik a falubeliek előtt, igazságtalannak érzi a katona cselekedetét, hiszen arra nem adott okot: „Mer nem vót igazsága – magyarázta az asszonynak, ha ő román, én magyar, azért nem szabad megütnie.”³⁶ Később

30 KOSZTOLÁNYI, 1996. 437. 733. levél, Oláh Gábornak, Bp., 1920. május

31 A kommuniké a *Budapesti Hírlap* 1920. június 3-iki számában jelent meg.

32 KOSZTOLÁNYI, 1996. 438. 735. levél, Hegedüs Gyulának, Bp., 1920. június 2.

33 KOSZTOLÁNYI, 1996. 952.

34 KISS, 1979. 102. Az író érzékenyen érinthette a támadás, hiszen a szóban forgó újságcikk fennmaradt hagyatékában.

35 KOSZTOLÁNYI, 1999. 222–234.

36 Uo. 226.

elkezdett rímeket faragni, és bár a parasztok megmosolyogták, a kocsmában szívesen elhallgatták. A következő nagy fordulat akkor következett be, amikor egy éjszaka látomást látott, és egy hang kinevezte égi jogásznak, aki a magyarok dolgát eligazítja. Ezután elkezdett újságot olvasni, kiöltözött, és gondolatait vagy versbe szedte vagy lerajzolta. Egyik reggel aztán búcsúzkodás nélkül összeszedte holmiját, felült a vonatra, és elutazott Budapestre. Ott árulta írásait, rajzait, de nem értették meg, nem fogadták be. Padokon aludt, ruhája elrongyolódott, egy kocsmában meg is verték. „Körötte pedig folyt az élet. (...) csaltak liszttel, zsírral és cukorral, selyemmel, gyémánttal és szesszel, szerelemmel, művészettel és politikai jelszavakkal, kabáttal és gubával, magyarsággal és nemzetköziséggel egyaránt. János minderről semmit sem tudott. (...) ő volt ebben a hűtlen országban a hűség, ő volt ebben a rothadt városban a megalázott szenvedés, a pokolba hullajtott ártatlanság, a jogászfajta szent prókátor, a leggyilkosabb világtörténelmi pör égi fiskálisa, a vértanú, kürtös és apostol, a dalolni és szólni nem tudó igric, (...) a századokig parlagon hagyott parasztság magáraocsúdtása, az eltékozolt napkeleti gazdagság, egy évezredre nyúló sajtó visszaemlékezés, Komárom, Kassa, Pozsony, Eperjes, Losonc, Szabadka, Temesvár, Arad, Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely keserve, egy nép ki nem szabadható halálordítása. Ő volt a magyar költő.”³⁷ Ebben az elbeszélésben is a meg nem értettség, a magárahagyatottság érzése jut kifejezésre. Igazságtalanság történt, azonban az élet ugyanúgy folyt tovább, mint azelőtt. A trianoni rendezést nemcsak igazságtalannak, de váratlannak, értelmetlennek és megalázónak is állítja, ugyanakkor a magyarság számára égi jelnek véli. Jelnek, amely fel kellett hogy ébressze, és amely olyan embereket is megszólalásra készítetett, akiknek nem ez volt korábban a hivatásuk. Ez utalás lehet Kosztolányi saját helyzetére is, aki íróként politikai kérdésekben foglal állást. A főhős alakjában a magyarságot a parasztsággal azonosítja, a parasztságra, mint a magyarság megújulásának lehetőségére mutat rá. Ugyanakkor kettős kitaláltságban él ez a hős, hiszen Budapest egyrészt Európa metaforája lehet, másrészt szó szerint is értelmezhető, és ebben az esetben az író a fővárosnak a vidéktől való idegenségére is utal. Mindkét esetben a politika világa zavarosként, mocsokként jelenik meg, amelyben más nyelven beszélnek, amelyben minden értékét veszítette. Olyan világ ez, ahol a főhős idegen, kitaláltság, de éppen a romlott világtól való idegensége miatt hivatott arra, hogy szót emeljen a magyarság érdekében.

A magyarság ártatlan áldozatként való megjelenése és az, hogy a területelcsatolás olyan döntés következménye, amelybe Magyarországnak

37 KOSZTOLÁNYI, 1999. 234.

nem volt beleszólása, már az 1919-es versekben is előkerülő motívumok, így azok nem csak népies hangvételük miatt rokoníthatók ezzel az elbeszéléssel, ahogyan azt Pomogáts Béla kimutatta,³⁸ hanem ezek miatt a motívumok miatt is.

Az író 1921 októberétől haláláig a *Pesti Hírlap* munkatársa volt. Ez új korszakot jelentett életében és publicisztikájában is. Már korábban említettem, hogy ez a lap hangsúlyozottan képviselte a terület-revizíót.³⁹ A munkatársak közül Harsányi Zsolt és Herczeg Ferenc emelhetők ki ebből a szempontból. Ők, különösen pedig Herczeg Ferenc rendszeresen jelentettek meg nyíltan a revízióról szóló cikkeket, propaganda-felhívásokat, nyilatkozatokat, beszédeket. Herczeg Ferenc a revíziós propagandából tevékenyen kivette a részét, gyűléseken beszédeket mondott. Kosztolányi ezzel szemben nem állt nyíltan a propaganda szolgálatába, cikkei árnyaltabb, közvetett formában foglalkoznak Trianon kérdéskörével.⁴⁰

Kosztolányi a *Kis naplóm* című rovat rövid cikkeiben 1921-ben rendszeresen foglalkozott a revízió kérdésével, figyelemmel kísérte a napi politikai eseményeket. „A magyar kormány kiküldöttjei elutaztak a velencei konferenciára. Most a »halott várostól« várjuk az életet. Egy magyar végigsétál a Canale Grande mellett, a »Rabszolgák partján«, megáll a »Sóhajok hídján«, és Sopron felé sóhaj.”⁴¹ A velencei konferencia 1921. október 11. és 13. között volt. Ezen az osztrák és a magyar kormány képviselői olasz közvetítéssel igyekeztek megoldani a Burgenland hovatartozásával kapcsolatos kérdéseket. A konferencián egyeztek meg abban, hogy Sopron és környéke hovatartozását népszavazás fogja eldönteni. A magyar közvélemény várakozásával megegyezően tehát a Bethlen-kormány sikert ért el a tárgyalásokon.⁴²

Még árnyaltabban van jelen a revízió témája a következő cikkben: „Minden allegória valóra válik. Arról írtunk, hogy az antant lenyírta szárnyunkat. Most aztán a jóvátételi bizottság elrontotta repülőgépeink légcsavaráit, hogy csakugyan ne tudjunk szállani. Láttam egy fényképet. A francia szerelő ott áll a fehér gépmadár mellett, mely egy szegény, megtépzott turulnak látszik, de nem néz ránk, szegyenli magát, zavartan lesüti a szemét. Kiskorában bizonyára arra oktatta édes-

38 POMOGÁTS, 1995. 57–61.

39 KISS, 1979. 306–307.

40 Segítségemre voltak a Pesti Hírlap 1928–1935 közötti évfolyamairól készített gyűjtőfüzetek. Ezek a Petőfi Irodalmi Múzeumban 1989 körül végzett kutatómunka eredményei, amely arra irányult, hogy a két világháború közötti napilapokból ki-gyűjtsék a klasszikusnak számító írók cikkeit.

41 KOSZTOLÁNYI, 1943b. 9–10. 1921. október 11.

42 JUHÁSZ, 1988. 82–83.

anyja, hogy bűn kiemelni a fészekből s megnyomorítani a repülni vágyó madárfiókákat... Ez juthatott eszébe.”⁴³ A trianoni békeszerződés ötödik része tartalmazta azt a rendelkezést, amely szerint nem lehet Magyarország haderejének katonai vagy hadihajózási repülőszolgálat. ⁴⁴ Kosztolányi utal az ország kiszolgáltatottságára, kihasználja azt a lehetőséget, amely a turulmadár, mint a magyarság, Magyarország jelképe és a repülőgép, a gépmadár közötti összefüggésben rejlik. A különböző jelentésrétegek egymásra vetítése már túlmutat a publicisztika keretein és azt mutatja, hogy Kosztolányi ezt a feladatot is íróként oldotta meg.

A következő cikkből egyértelműen az integrális revízió igénye hallható ki: „– Önök magyar írók – mondja egy külföldi – most is úgy dolgozhatnak, mint azelőtt. – Igen – válaszolom –, de szavunk süketen cseng ebben a lapos országban s elhal a homokbuckán. Ahhoz, hogy a mi igénk visszhangra keljen, szükség van a Kárpátok és a Hargita bércfalára. Így nincs az országnak akusztikája.”⁴⁵ A történelmi Magyarország, mint természetes, gazdasági-földrajzi egység jelenik itt meg. Arra is utal Kosztolányi, hogy az írók munkáját is befolyásolja, hogy egy kis országban vagy egy középhatalom területén dolgoznak-e, hiszen egy kis országra külföldön kevésbé figyelnek.

Az ilyen rövid cikkek mellett Kosztolányi miniatűr elbeszélésnek beilőket is írt. Az 1923-ban megjelent *Tót* című arról szól, hogy elmentek a drótostótok. Fiatal magyar legények megpróbálták helyettük a szakmát folytatni, de nekik nem ment. Azután hosszú idő múltán visszatért a drótostót. „– Visszajött? – kérdezte a szakácsné. A drótostót nem figyelt rá. Tálát adott neki, mely már évekkel ezelőtt széttörtött, 1918-ban. Négy külön darabra. Valaha egy volt. Szép edény volt. Kár volt érte. Egy nagy család evett belőle. A szakácsné még egyszer megszólította: – Hazajött? A kérdezett fölplislantott rá. Mozgatta fejét előre, oldalt. Azt mondta: – Aha, ehe – ami igent is jelenthet, nemet is.” Megkérdezték a háziak, hogy talán náluk nincs munka? A tót azt válaszolta, hogy van, de kipróbálja, hol jobb. Azután azt kérdezték, mikor megy vissza. Tréfálkoztak vele, hogy nem engedik haza. „Nevettek mindnyájan, de a tót nem nevetett. Nem is beszélt. Egyszerre, mint a cirkuszi csepűrágó, az ördögös bűvész, fölmutatja a tálát, magasra. Ismét kerek, egészen kerek, a négy darabra töredezett tál, mint akkor, mikor a család evett belőle. Alig észrevehető, vékony érc-háló szorítja össze. Erősebb, mint régen. Mindenki csodálkozik. Kézről-kézre adják. Mint ha össze se tört volna soha.”⁴⁶ A tál, amelyből népek családja evett, a történel-

43 KOSZTOLÁNYI, 1943b. 10.

44 JUHÁSZ, 1988. 67.

45 Uo., 10–11. 1921. október 19.

46 KOSZTOLÁNYI, 1943c. 24–25. 1923. január 21.

mi Magyarország allegóriájaként értelmezhető, sőt a négy letört darab egyértelműen utal az utódállamokra. Az író azt a gondolatot fogalmazza meg, hogy a szlovák nemzetiségben is van igény a korábbi helyzet visszaállítására, azaz megbánták az elszakadást, és vissza is állítható ez a korábbi helyzet. Egy önkéntes társuláson alapuló közös államkeret pedig még szilárdabb lehet, mint korábban volt.

Kosztolányi nyugat-európai utazásairól útinaplót írt, interjúkat készített a *Pesti Hírlap* olvasóinak. Ezek közül az interjúk közül kettővel foglalkozom, amelyet XI. Pius pápával készített, és amelyet lord Rothermere-rel.

Amikor a pápánál járt magánkihallgatáson, Magyarország képviselőjeként lépett fel: „*A szenvedő és megcsönkített országból jöttem ide, Szentatyám, hogy elvigyem a magyaroknak vigasztaló szavait.*” XI. Pius természetesen semmilyen konkrét biztatást nem adott, nem is adhatott: „*Magyarországot mi ismerjük és mindenkoron különös rokonszenvet, szeretetet éreztünk irányában, és azt kívánjuk, azért imádkozunk, hogy szenvedése kisebbedjék és boldogan haladhasson jobb jövődjé felé.*”⁴⁷ Kosztolányi akkor is a trianoni rendezés negatív következményeit hozta szóba, amikor a pápa az ő nemzetisége felől érdeklődött.

1931-ben Londonban járt, és itt alkalma nyílt interjút készíteni Lord Rothermere-rel. A lord saját lapjában, a *Daily Mail*-ben 1927-ben megjelent *Magyarország helye a nap alatt* című cikkében kiállt a trianoni békeszerződés revíziója mellett. „*Látogatásomnak voltaképp semmi célja nincs. Csak az áhítat látogatása lenne ez*” – írja Kosztolányi. „*Csak látni szeretném, megszorítani a kezét. Tudom, hogy ez a kívánságom se szerény. A lord ennek a lázas városnak egyik legelfoglaltabb embere.*”⁴⁸ Rothermere találkozásukkor udvariasan, mégis közvetlenül bánt vele, és úgy érdeklődött a magyarországi helyzetről, mint egy barát vagy egy rokon, hiszen cikkének megjelenése óta állandóan kapcsolatban volt az országgal, jelentéseket, emlékalbumokat, díszpolgári okleveleket, könyveket és egyéb, „magyaros” ajándékokat, például szűrőket kapott onnan. Franciaországról, Európa gazdasági válságáról beszélgettek, és így terelődött Magyarországra is a szó. A lord a gazdasági pangás elleni egyik eszközként említette a trianoni békeszerződés revízióját. „*Magyarországról beszélek. Ez az első találkozás úgy hat rám – mondom – mint viszonzítlás. Arcképeit otthon mindenütt láttam, palotákban, hivatalok szobáiban, kirakatokban, de láttam istenhátamögötti falucskákban is, földművesek hajléká-*

47 KOSZTOLÁNYI, 1979. 61.

48 KOSZTOLÁNYI, 1943a. 196–197.

ban. Népünk sohase felejtí el, hogy a megpróbáltatás legnehezebb óráiban melléje állt Lord Rothermere. Minden szava különös súllyal esik latba, becses számára.”⁴⁹ Kosztolányi megkérdezte, mit üzen Rothermere a magyaroknak. A lord azt mondta, ki kell tartani, és nem szabad elfeledkezni arról, hogy bár Trianon igazságtalan volt, Magyarország mégis rajta keresztül nyerte vissza függetlenségét. Mivel maga Európa is beteg, akárcsak az igazságtalan rendezés, bármikor megtörténhet a változás, ezért a magyaroknak résen kell lenniük, hogy időben követeljék a revíziót. A németországi politikai helyzet a revízió ügyét fogja előmozdítani.

Kosztolányi határozott embernek mutatja be a lordot, aki következetes, ugyanakkor a döntő pillanatokban ösztönére hallgat, politikája tele van emberi motívumokkal. Azután a magyar irodalomra terelődött a szó, és Rothermere jelentős összegű díjat ajánlott fel az irodalmi életet fellelítésére.⁵⁰

Kosztolányi a találkozásról lelkes hangú levélben számolt be feleségének.⁵¹ Maga az interjú is hasonló hangvételi, tükrözi azt a tisztelettel vegyes lelkesedést, amely a magyar nép részéről a lord felé irányult, amiért kiállt a revízió ügye mellett. A Rothermere-rel való viszony azonban ambivalens volt, hiszen ő nem a hivatalos propagandában megfogalmazódó „mindent vissza” jelszavát vállalta fel, hanem a határ menti, magyar többségű területek visszacsatolása mellett emelt szót.

Az 1920-as évek végétől Kosztolányi cikkeiben a revízió mellett és helyett egyre hangsúlyosabban jelenik meg a népek közötti kibékülés szükségessége. 1928-ban született *Nemzetesdi* című cikkében egy olasz kisfiúról ír, aki még a mütőben, kábulatában is a németekkel hadakozik. Keserűen állapítja meg: „A világ óriás műtermében beteg gyermekek fekszenek egymás mellett, olaszok, németek, magyarok, franciák, angolok s ezek a kis ártatlanok összevissza kiabálnak: »Jönnek a németek, jönnek az olaszok, jönnek a franciák, jönnek a magyarok, jönnek az angolok.« (...) Ők már egy népben testesítik meg a borzalmat. Mi csak tréfából játszottunk nemzetesdit, üres óráinkban. Ők álmukban is ezt a játékot folytatják akkor is, mikor tulajdon vérük csorog. A háború tovább tart

49 Uo. 201.

50 Lásd előző jgyz.

51 „Rothermere egy órát fesztelen, és nagyon meglepő kihallgatáson fogadott a lakásán. (...) Az első percben, amikor irodalmunk szomorú helyzetéről beszéltem, felugrott, rácsapott az asztalra, s 500 angol fontot adott a legjobb munka jutalmazására, mely 1931-ben jelent meg, de azután megváltoztatta elhatározását, és 1000 angol fontot ajánlott fel. Könnyek tohultak szemembe.” (KOSZTOLÁNYI, 1996. 634. 1122. levél – a levelet Kosztolányiné férjéről írott életrajzi regényéből vette át a gyűjtemény, ezért lehetnek benne határfokozó elemek).

idegrendszerükben. Mondd, nem kellene-e nektek, írónak (...) összefogni, tankönyveket írni, (...) hogy gyermekeink megszeressék általuk az embereket és az életet s meggyűlöljék a sötétséget és a halált, hogy eloszlassuk lelkükből a félelmet és a ránületet, mely okozója minden gonosznak, hogy kezeiket egymásba rakjuk, és kibékítsük őket...?”⁵² Kosztolányi rámutat a népek közötti gyűlölködés és előítéletek értelmetlenségére, mintegy gyerekes marakodásnak érzi az ellenségeskedést. Utal rá, hogy a másik megismerése lehet az első lépés a kibékülés felé.

Ugyanezt a gondolatot olvashatjuk évekkel később, 1933-ban a *Népek, gyermekek* című cikkben. Az országhatárnál a vonatba lépő új kalauzok tüntetően kezdik beszélni annak az országnak a nyelvét, amelynek területére a vonat érkezett, bár kiválóan tudják azt a nyelvet is, amelynek politikai határát a szerelvény átlépte. „De ha valamelyik utas nem érti az ő nyelvüket, annál inkább ragaszkodnak hozzá. Élvezik fölényüket és az utasok zavarát.” Az író ilyen esetekben tüntetően a kalauzok anyanyelvén kezd el beszélni. Kiejtéséből észreveszik, hogy idegen, és szinte erőszakosan az író anyanyelvén kezdenek el beszélni a kalauzok is. „A népek olyanok, mint a gyermekek. Egy kis előzékenységgel árán madarat lehet velük fogatni. Nem volna érdemes megkísérelni ezt a rendszert a politikában is? A vonaton a kalauzoknál mindenestre bevált.”⁵³ Az író egy mindennapos esetből vonja le a következtetést, amely azonban így is fontos politikai gondolat: sokszor aprónak tűnő gesztusok elegendőek ahhoz, hogy elősegítsék népek közeledését. Mindkét előbbi cikkében a népeket gyermekekhez hasonlítja, az utóbbi cikkben pedig a megbékélés gondolatát a nyelv oldaláról közelíti meg.

Arra kérdésre, hogy a népek közötti megbékélés gondolata miért kerül előtérbe Kosztolányi publicisztikájában, választ adhat az, hogy ez már az első világháború előtt sem volt idegen tőle. Az író az 1910-es évek közepén a nacionalizmust egy letűnt kor anakronizmusának tekintette.⁵⁴ Két, 1916-os cikkében a következőket írja: „A vajda – írja Eötvös Károly halálakor – egy kort zárt le. Írjuk róla ezt: tengernek álmodta a Balatont, és tengernek álmodta a magyarságot is.” A másik cikkben: „Vajon olyan közönyös volt-e nekünk a fajiság előítélete, régen-régen, mondjuk még a háború előtt is. Csak a jobbak védekeztek ellene. Ha láttál egy társaságot, már az első percben osztályoztad fajok szerint, és nemcsak a zsidóval való vitában volt az utolsó szó, hogy ő zsidó, de minden egyes népfaj neve egyúttal csúfnév is volt. (...) A faj álmát alusszuk szokatlanul nehéz mellel, mint akit lidérc ült meg, és rémeket lát. Talán-talán éppen ez

52 KOSZTOLÁNYI, 1943c. 133–134.

53 KOSZTOLÁNYI, 1943b. 182.

54 KISS, 1979. 70.

jelentí, hogy már közel van az ocsúdás.”⁵⁵ Kosztolányi tehát ekkoriban lehetőséget látott a nacionalista előítéletek meghaladására.

A szomszéd népekhez való viszonyával kapcsolatban kimutatható az írónak a szlávok iránti vonzódása. Veljko Petrovi szerb költőnek 1909-ben írt levelében erről így nyilatkozik: „*Én magamat régen-régen, mióta csak öntudatosan nézem az életemet és érzéseimet, szlávnak érzem. A családom régi nemesi család, de hiába büszkélkedik ősi kúriánk felett a magyar címer, tudom, hogy az apám családjában sok szláv vérkeveredés történt. (...) Ha elolvassa írásaimat, amelyeket a mai postával küldtem el, észreveszi, hogy egy magyar hangom sincs. Ez a szépség és ez az átok: szláv. A szláv kísértetlátó és álmodó. Gyermekkoromtól fogva vonzódtam is hozzájuk. Rokonaimat nem a franciák és angolok között kerestem, de igenis az oroszok, lengyelek s később a csehek között, és rájöttem arra, hogy ezeké a jövő.*”⁵⁶ Nyilván lehetett benne célzatosság is, hogy a szerb költő bizalmát meg akarta nyerni Kosztolányi a részben bunyevác Szabadkán, mert érezte, hogy a nemzetiségi kérdések kiéleződése hátrányos lehet a magyarság jövője szempontjából.⁵⁷ Ezt igazolja egy ugyancsak Petrovinak írott másik levél: „*Én sajnós még mindig nem értek az önök nyelvén, de napról napra nagyobb a vágyam, hogy megtanuljak egy szláv nyelvet, mert az igazi kultúrát és az igazi irodalmat a szlávoknál sejttem. (...) Mi a nemzetiségekkel barátkozunk, szeretjük és sokra tartjuk őket.*”⁵⁸ A történelmi Magyarország elbukása után Kosztolányi már nem tett hasonló kijelentéseket. A francia írónak vagy fordítóknak a húszas években többször is a magyar és a francia kultúra közötti mély szellemi kapcsolatokról értekezett. Valószínűleg a háború megingatta Kosztolányi bizalmát a nemzetiségekkel való megbékélés lehetőségében. Nem meglepő, hogy számos kortársához hasonlóan nála is fordulat következett be a magyarság felfogásában Trianon után.⁵⁹

Trianon azért is jelentett fordulatot, mert bekövetkezte felkészületlenül érte a magyar társadalmat, így Kosztolányit is. Érdekes adalék ehhez Kosztolányinak egy ismeretlenhez írt 1931-es levele. Ebben a következőket írja: „*Igen tisztelt uram, arra a párbeszédre, mely Isac Emil,⁶⁰ Ady és köztem*

55 Idézi: KISS, 1979. 70.

56 KOSZTOLÁNYI, 1996. 186. 231. levél

57 SZEGEDY-MASZÁK, 1998. 351.

58 KOSZTOLÁNYI, 1996. 201. 255. levél

59 SZEGEDY-MASZÁK, 1998. 351.

60 Isac, Emil (Kolozsvár, 1886 – uo. 1954) román költő, publicista és műfordító volt. Egyetemi tanulmányai után hosszú időt töltött Budapesten, ahol ahol baráti kapcsolatba került a *Nyugat* íróival, elsősorban Adyval, Babitscsal és Kosztolányival. Az első világháború után a Párizs környéki béketárgyalásokon a román sajtóiroda főnöke volt, majd Erdély művészeti és színházi főfelügyelője lett, és lapot is szerkesztett.

folyt volna le, nem emlékszem. De tudom, hogy mi gyakran beszélgettünk Erdély sorsáról, mégpedig komolyan, tragikus előérzettel, nem úgy, mint akkor legtöbben. Huszonöt-huszonhat éves lehettem, mikor egy éjszaka, az Andrássy úton sétálva, Isac Emil a román megszállás lehetőségét emlegette előttem – már akkor –, s hangsúlyozta, hogy ők mindenkor tiszteletben fogják tartani, ispotálni fogják nyelvünket, műveltségünket. »Én például – mondotta – önt neveztelem majd ki a kolozsvári magyar színház igazgatójának.« Elmosolyodtam, mert fiatalos túlzásnak véltem mind ezt az ígéretet, mind ezt a lehetőséget, melyet földézet, sőt kétkedtem, hogy ő maga is hinne benne, de – emlékszem – utána megdöbbentem.»⁶¹ Teljesen valószínűtlennek tűnt Kosztolányi számára a történelmi Magyarország széthullása, az országban élő nemzetiségek csatlakozása a környező államokban élő anyanemzeteikhez.

A magyarság felfogásában Trianon után bekövetkezett fordulat azonban nem távolította el véglegesen a megbékélés eszméjétől, csak a személyes sorsát is érintő események feldolgozásához időre volt szüksége.

Egy 1921-es cikkében arról ír, hogy egy külföldi lapban arról olvasott, miszerint a cseh költő, Hodek Adolf összes művei megjelentek 56 kötetben. „A költőt az »Otavai fülemüle«-nek nevezik. (...) A lap közli egy versét, az 56 kötetből ezt a pár jellemző sort: »Úristen, küldj a magyarokra riadalmat, borzalmat, és irtsd ki utolsó szálíig a magyar fajtát.« Soha életemben nem hallottam még ilyen rekedt fülemüle-trillát, ilyen borzalmas csalogány-károgaást. Nálunk a magyar erdőkben a hollók is barátságosabban csicseregnek a csehekről.»⁶² Az ebben az időben súlyosbodó nemzetiségi gyűlölködés megdöbbentette Kosztolányit, és ez is a megbékélés szükségességének felismerésére készítette. Ezért az eszméért nem csak szót emelt, de tett is az író. A Magyar PEN Klub⁶³ elnökeként harcolt azért, hogy a magyar könyveket beengedjék Csehszlovákiába, és a román írók részt vegyenek a PEN 1932-es budapesti összejövetelén.⁶⁴

A nemzetek kibékülésének szükségessége mellett egy másik eszme is az 1920-as évek közepén jelenik meg írásaiban. Ez a nyelvi magyarság eszménye, amely legjelentősebb műveinek megszületésétől is elválasztha-

tett. Kitűnően írt magyarul is, több verse és cikke jelent meg erdélyi magyar lapokban és magyarországi folyóiratokban, így például a *Nyugatban* vagy a *Huszádik Században*. (KIRÁLY, 1977. 390.)

61 KOSZTOLÁNYI, 1996, 637. 1129. levél. Ismeretlennek, 1931. december 18.

62 KOSZTOLÁNYI, 1943b. 13. 1921. november 4.

63 A PEN Club 1922-ben alapított nemzetközi írói szervezet, neve angolul „tollat” jelent és a „Poets, Essayists, Novelists” szavak rövidítéséből alkották.

64 SZEGEDY-MASZÁK, 1998. 352.

atlan. Kizárólag nyelvi közösségként fogadta el a nemzet létét, ehhez viszont következetesen ragaszkodott.⁶⁵ Kései naplójában írta: „*Én jó magyar vagyok. Magyarul mondom ezt: fáj, hogy meghalok. Egy magyar kereskedő közelebb van hozzám, mint egy francia lángész.*”⁶⁶ A nyelvi magyarság eszményének kizárólagossága itt a faji gondolattal szemben értendő, amely akkoriban egyre inkább elterjedt.

Ez az eszme is régóta érlelődött az íróban. A nyelv Kosztolányi munkájának nyersanyaga volt, hivatása folytán állandóan foglalkozott vele, de ezen túlmenően is jelentős tevékenységet fejtett ki a magyar nyelv tisztaságáért.⁶⁷ Már korábban említettem, hogy Szabadka szerb kézre kerülésekor, Csáth Géza halálára írt versében is azt emeli ki, hogy a szülőföldön idegen nyelven kell beszélni: „*ha hosszan bolygasz a cirillbetűs Szabadkán, s nem értenek.*”⁶⁸ Úgy érzi, otthontalanná, gyökértelemné válik az által, hogy szülővárosa már nem magyar. Később az otthonról érkező levelekből értesülhetett arról, hogy édesapját, Kosztolányi Árpádot, a szabadkai gimnázium utolsó magyar igazgatóját arra kötelezték, hogy tegyen szerb nyelven vizsgát jugoszláv irodalomból, a szerbek, horvátok és szlovének történelméből, Jugoszlávia földrajzából és a középiskolai adminisztrációból, ha állását meg akarja tartani.⁶⁹ Amikor 1930-ban otthon járt, maradandó emléket hagyott benne szülővárosának megváltozása. Egy olyan osztályteremben járt, amelyben öccsének kislánya is a padban ült. „*1930. I. 13. Látogatásom Szabadkán. Azonnal a ludasi elemi iskolába hajtatok. Tanyai gyerekek ülnek a padokban, csupa magyarok. Fölkelnek, dalolva köszöntenek. »Fajen Itus. Ljubim ruke.« Várady, a tanyai tanító, hihetetlen piszkos, kopott ruhában a dobogón. Ő is színmagyar, de reszket az életéért. (Most bocsátottak el 120 magyar tanítót.) Csak szerbet tanít, a többi tárgyat elhanyagolja. Alig dadog szerbül, de folyton a szerbet nyaggatja. Vizsgálják a tanfelügyelő előtt, a gyerekek által. Évike is ott ül az órán. Néhány név, a növendékek: Alexander Szalma!*”⁷⁰ Ez az élmény igazolta azt a gondolatot, hogy a magyarság az adott körülmények között mint nyelvi közösség létezhet tovább. Az új délszláv állam is felismerte, hogy az anyanyelvtől való megfosztás egyet jelent a nemzetiségtől való megfosztással, az asszimiláció kikényszerítésével. A nemzetek közötti megbékélés gondo-

65 SZEGEDY-MASZÁK, 1998. 352.

66 KOSZTOLÁNYI, 1996. 821. 23. bejegyzés

67 Lásd KOSZTOLÁNYI, 1940a.

68 KOSZTOLÁNYI, 1997. 287.

69 KISS, 1979. 182–183.

70 KOSZTOLÁNYI, 1996. 837–838. Ludasi látogatás – Emlék, 1933–34-es napló, 53. bejegyzés

latával párhuzamosan fejti ki a nyelvi magyarság eszméjét, sőt az előbbi gondolatot is nyelvi oldalról közelíti meg, ahogyan azt a *Népek, gyermekek* című írásában olvashattuk, ahol a más nyelvének tiszteletben tartása vált ki előzékenységet a kalauzból.

Amikor 1933-ban Kosztolányi a Szepességben jár, elcsodálkozik azon, hogy a nemzetiségek mennyire összekeveredve élnek a Kárpát-medencében, ugyanaz a helyzet a Szepességben, mint például Sopron megyében. „*Minap Sopron megyét jártam gépkocsin. Egymásután röppentek elénk a falvak, hol magyarok, hol németek. Egyszerre egy horvát falucskában voltunk. Vajon honnan kerültek ide, nyugatra, a horvátok, kicsoda pottyantotta le őket az égből, pusztán hogy kedvét és szeszélyét töltse s a néprajzi térkép még cífrább, még érthetlenebb legyen? Azt, aki ismeri az egységes nyelvtérületeket – a németet, a franciát, az olaszt, a spanyolt, az angolt -, a szédület környékezi. Itt is (ti. a Szepességben – Cs. B.) kibogozhatatlan együttesben, összevisszaságban élnek a népek és a nyelvek. (...) Mi lehet az értelme a népek és nyelvek rejtélyes álarcos menetének? Ezen tűnődöm, amikor egy régi toronyhoz érkezem. Azt hiszem, hogy a Babel tornya...*”⁷¹ Megnézi Nemeskosztolányban az ősi családi kúriát, eltűnődik a dicső múlton, azonban nem jut eszébe, hogy mindez akkor Csehszlovákia területén található. Nem veti fel a revízió kérdését, nem vonja le azonban a tanulságot abból sem, hogy a népek és nyelvek összekeveredve élnek a Kárpát-medencében. Nem vált át konkrét politikai beszédre. Az olvasóra bízva annak felismerését, hogy egy nyelvi és etnikailag ennyire kevert területen létérdeke az embereknek egymás megértése.

A nyelvi magyarság megfogalmazása *Az író a háborúban* című, 1934-es cikkében a legvilágosabb, amely a *Nyugaton* jelent meg. Arról ír, hogy ha távoli országok keverednek háborús konfliktusba, mindenáron egyezzenek meg egymással és kerüljék el a vérontást, akár jogaik csorbulása árán is. „*Mit cselekedjem azonban, ha az erőgyűrű a testemhez ér és testvéreimet fűrészelik ketté, török kerékbe? Ebben az esetben nem tudnék ilyen okos és fölényes tanácsot adni. Én a szó és a szellem jogán minden porcikámmal és lehetetemmel egy közösséghez tartozom, melynek tagjai itt és ott, mindenütt a világon mintegy összeesküvészerűen magyarul beszélnek, én ösztönösen és öntudatlanul is akarom ezt a szellemi és lelki egyházat, én föltétel nélkül helyeslem ezt a titokzatos egységet, melynek folytatója vagyok és messze századokból érkező célfutója, kezemben koszorúval és fáklyával s minden bölcsességen túl az az óhajom, hogy az ocsmány és kegyetlen életharcban ez a közösség, ez az egyház, ez az egység mennél erősebb, hatalmasabb és diadalmasabb legyen.*”⁷² A nyelvi nemzet eszméje tehát Kosztolányinál nem

71 KOSZTOLÁNYI, 1947. 193–194. 1933. október 8. Útinapló: Babel.

72 KOSZTOLÁNYI, 1942. 222.

jelenti azt, hogy lemondott volna a magyarság érdekérvényesítéséről, ha kell, más nemzetekkel szemben is, így a határok megváltoztatásáról. A revízió kérdése, a területi együvé tartozás helyett azonban a harmincas évek elejére már egyértelműen a nyelvi közösséget helyezi előtérbe.

III.

Kosztolányi 1936-ban meghalt. Így nem tudjuk, miként fogadta volna a revíziós célok 1938 és 1941 közötti részleges megvalósulását. Az viszont kiderül írásaiból, hogy mélyen érintette, szinte fizikailag is megviselte szülővárosának szerb kézre kerülése 1918-ban, és mint író, lehetséges eszközeivel szót emelt a történelmi Magyarország feldarabolása ellen, majd a trianoni békeszerződés revíziója mellett. 1920-ban az ő szerkesztésében jelent meg a *Vérző Magyarország* című antológia, „az első magyar irredenta könyv”, ahogyan ő maga fogalmazott. A revízió kérdése azonban sosem nyíltan, nyersen, hanem közvetetten jelent meg írásaiban, és nem irányult a nemzetiségek ellen. Halála előtt írt naplójából tudjuk, hogy a nyílt propagandához hogyan viszonyult. Utolsó éveiben már csak a halál gondolata foglalkoztatta, úgy érezte, hogy ehhez hasonlítva minden más probléma jelentéktelen. Úgy gondolta, nem az írók feladata a politikai kérdések megválaszolása. Lenézte azokat az írókat és költőket, akik a propaganda szolgálatába álltak. Ironikusan jegyezte meg: *„Reggel felkelnek és azonnal – minden nap – mint hivatalnokok érzik »a trianoni tragédiát«.”*⁷³

Az 1920-as évek közepére tehát a revízió hangja is elhalkult írásaiban, és a nemzetek közötti megbékélés, valamint a magyarság mint nyelvi egység létezésének és erősítésének hangja erősödött fel írásaiban a területi együvé tartozás követelése helyett.

73 KOSZTOLÁNYI, 1996. 824. 28. bejegyzés

A felhasznált irodalom jegyzéke

Források

KOSZTOLÁNYI

- 1916 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Tinta*. H. n., 1916.
- 1927 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Tintaleves papírgaluskával*. Budapest, Magyar Könyvtár, 1927.
- 1929 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Alakok*. Budapest, [1929].
- 1930 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Zsivajgó természet*. Budapest, Révai, 1930.
- 1933 KOSZTOLÁNYI Dezső: Ember és világ. In: *politicos*. In: *Pesti Hírlap*, 1933. január 29., 6.
- 1934 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Bölcsőtől a koporsóig*. Budapest, Nyugat, 1934.
- 1940a KOSZTOLÁNYI Dezső: *Erős várunk a nyelv*. S. a. r.: ILLYÉS Gyula. H. n., Nyugat, [1940]. (*Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei I.*)
- 1940b KOSZTOLÁNYI Dezső: *Lenni, vagy nem lenni*. S. a. r.: ILLYÉS Gyula. H. n., Nyugat, [1940]. (*Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei II.*)
- 1940c KOSZTOLÁNYI Dezső: *Kortársak I*. S. a. r.: ILLYÉS Gyula. H. n., Nyugat, [1940]. (*Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei III.*)
- 1940d KOSZTOLÁNYI Dezső: *Ember és világ*. S. a. r.: ILLYÉS Gyula. H. n., Nyugat, [1940]. (*Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei VI.*)
- 1941 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Lángelmék*. S. a. r.: ILLYÉS Gyula. H. n., Nyugat, [1941]. (*Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei IV.*)
- 1942 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Ábécé*. S. a. r.: ILLYÉS Gyula. H. n., Nyugat, [1942]. (*Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei V.*)
- 1943a KOSZTOLÁNYI Dezső: *Elsüllyedt Európa*. S. a. r.: ILLYÉS Gyula. H. n., Nyugat, [1943]. (*Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei VII.*)
- 1943b KOSZTOLÁNYI Dezső: *Ákom-bákom*. S. a. r.: ILLYÉS Gyula. H. n., Nyugat, [1943]. (*Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei VIII.*)
- 1943c KOSZTOLÁNYI Dezső: *Felebarátaim*. S. a. r.: ILLYÉS Gyula. H. n., Nyugat, [1943]. (*Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei IX.*)
- 1947 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Napjaim múltása*. S. a. r.: ILLYÉS Gyula. H. n., Nyugat, [1947]. (*Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei X.*)
- 1948 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Színház*. S. a. r.: ILLÉS Endre. H. n., Nyugat, [1948]. (*Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei XI.*)
- 1969 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Álom és ólom*. S. a. r.: RÉZ Pál. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1969.
- 1970 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Füst*. S. a. r.: RÉZ Pál. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1970.

KOSZTOLÁNYI

- 1972 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Hattyú*. S. a. r.: RÉZ Pál. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1972.
- 1973 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Én, te, ő*. S. a. r.: RÉZ Pál. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1973.
- 1974 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Sötét bújócška*. S. a. r.: RÉZ Pál. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1974.
- 1977 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Egy ég alatt*. S. a. r.: RÉZ Pál. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1977.
- 1979 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Európai képeskönyv*. S. a. r.: RÉZ Pál. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1979.
- 1987 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Bölcsőtől a koporsóig*. S. a. r.: RÉZ Pál. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1987.
- 1996 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Levelek – Naplók*. S. a. r.: RÉZ Pál, KELEVÉZ Ágnes, KOVÁCS Ida. Budapest, Osiris, 1996.
- 1997 KOSZTOLÁNYI Dezső *összes versei*. S. a. r.: RÉZ Pál. Budapest, Osiris Kiadó, 1997.
- 1999 *Vésző Magyarország. Magyar írók Magyarország területéért*. Szerk.: KOSZTOLÁNYI Dezső. Reprint. [Budapest], Arc Kiadó, 1999.

KOSZTOLÁNYINÉ

- 1990 KOSZTOLÁNYI Dezsőné: *Kosztolányi Dezső*. [Budapest], Holnap Kiadó, 1990.

M. V.

- 1919 M. V.: Magyar írók karácsonyi álma. In: *Új Nemzedék*, 1919. december 27., 1–2.

Szakirodalom**JUHÁSZ**

- 1988 JUHÁSZ Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. 3., átdolg. kiad. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988.

KIRÁLY

- 1977 *Világirodalmi lexikon*. 5. köt. Főszerk.: KIRÁLY István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977.

KISS

- 1979 KISS Ferenc: *Az érett Kosztolányi*. Budapest, MTA Irodalomtörténeti Bizottsága, Akadémiai Kiadó, 1979. (*Irodalomtörténeti Könyvtár* 34.)

POMOGÁTS

- 1995 POMOGÁTS Béla: Az ifjúság romjain. Kosztolányi Trianonról. In: *Hitel*, 1995. augusztus, 57–61.

ROMSICS

- 1998 *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Szerk.: ROMSICS Ignác. A szerkesztésben közreműködött: Ifj. BERTÉNYI Iván. Budapest, Osiris, 1998.

RÓNAY

- 1977 RÓNAY László: *Kosztolányi Dezső*. Budapest, Gondolat, 1977.

SZEGEDY-MASZÁK

- 1998 SZEGEDY-MASZÁK Mihály: Levél és napló Kosztolányi életművében. In: *Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*. Szerk.: KULCSÁR-SZABÓ Ernő, SZEGEDY-MASZÁK Mihály. [Budapest], Anonymus, 1998, 347–357.

Molnár János
**A gazdasági rendőrség megalakulásának
körülményei***

AGAZDASÁGI RENDŐRSÉGET a háború után fennálló rendkívül zavaros gazdasági élet és közellátás megrendezésére alakították meg 1945 kora őszén. Noha a maga korában nagyon is jelentős szereplője volt a közéletnek, mára már egy félig-meddig elfelejtett szervezetnek tekinthető. A gazdasági rendőrség a koalíciós évek politikai tisztogatásai folyamán többé-kevésbé a háttérben maradt, ellentétben a korszak más speciális hatáskörű belügyi és katonai szervezeteivel. Ezzel is magyarázható, hogy az 1945 utáni évek kutatásánál az eddig domináló politikatörténeti szemlélet miatt a gazdasági rendőrség elkerülte a kutatók figyelmét, és mindeddig nem született történetének feldolgozására törekvő tanulmány. A szervezet történészek általi mellőzésének oka az is, hogy tevékenységének kutatása nehézségekbe ütközik. Eddig ugyanis nem bukkant fel egybefüggő irattömeg a témával kapcsolatban, és talán nem is fog. A gazdasági rendőrségre vonatkozó, töredékesen fennmaradt anyagok találhatóak a Politikatörténeti Intézet Levéltárában, a Történeti Hivatalban, az Országos Levéltárban és a Fővárosi Levéltárban. Jelen tanulmányban az ezekben az intézményekben fellelt dokumentumok és a korabeli sajtó alapján folytatott kutatás egy részét, a gazdasági rendőrség létrejöttének vizsgálataival kapcsolatban eddig elért eredményeket szeretném közzétenni.

Előzmények

A második világháború továbbvonulásával a romokban heverő ország újjáépítésére volt szükség. A front átvonulása, a német és szovjet hadak pusztításai után gyakorlatilag a semmiből kellett az állami intézményrendszert megteremteni. A győztes hatalmak egy új, a Horthy-rendszerrel

* A Szerző tanulmányával a 2003-ban Veszprémben megrendezett OTDK 1945 utáni Magyar Történelem Szekciójában második helyezést ért el. Témavezetője Dr. Varga Zsuzsanna volt. A Szerző kutatásai során többször kapott az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzatától ösztöndíjat.

gyökeresen szakító állam létrehozását kívánták. A nagy átalakulás folyamatán belül újra meg kellett teremteni az előző érában teljesen kompromittálódott karhatalmi szervezetek utódait is. A megszállók kevés kivétellel egyhangúlag fasisztának bélyegezték a korábbi, hivatásos katonai, csendőr- és rendőrtiszti állományt. Csak az ellenállási mozgalomban való részvétel, igazolt baloldali kapcsolat, a nyilas uralom alatti bebörtönzés jelenthetett a régi gárdából származóknak előnyt az új erőszakos szervezetek létrehozásánál. A valóban nem kompromittált többséget a fasiszta vád alól csak az ügyben illetékes igazolóbizottságok tisztázhatták, de ez sem mosta le a bélyeget róluk.

1945-től az uralkodó eszmékben alapvető fordulat ment végre. A következő évek során az előző évtizedek befolyásos társadalmi osztályai fokozatosan háttérbe szorultak, és helyükre a baloldali érzelműek csoportjai kerültek. Az újonnan szerveződött államapparátuson belül a Belügyminisztérium volt az egyik olyan hely, amelyen belül a legkorábban és legmarkánsabban történt az ideológiai váltás. Az MKP vezetése – szovjet támogatással – elérte, hogy más pártoknak már a kezdetektől fogva ne legyen beleszólása a Belügyminisztérium irányításába. Ennek a folyamatnak a részeként illegalitásban élt kommunisták, baloldali szimpatizáns értelmiségiek, munkaszolgálatból visszakérült zsidó származásúak sora kapott – a nagy káderhiány miatt sokszor minden átmenet nélkül – magas beosztású pozíciókat a különböző belügyi szerveknél. A háború utáni korszakban az MKP-tagság volt az egyik legjobb ajánlólevél egy jó álláshoz. Ilyenkor az se számított érdemben, hogy a felmutatott párttagság néha csak egy-két napos múltra tekintett vissza.

A harcok elvonulása után az egész országban azonnal elkezdődött az irányítás spontán újjászervezése, esetenként önjelölt vezetőkkel, addig sosem látott „ellenállókkal” az élen. A rendfenntartáshoz szükséges első rendőri egységeket is a különféle nemzeti bizottságok mellett vitatható legitimitással feltűnt vörös karszalagos férfiak alkották. A tiszavirág életű szedett-vedett helyi csoportok mellett azonnal megindult a „demokratikus” rendőrség központi megszervezése is. 1945. január 18-án, Pest szovjet bevételének napján minden késedelem nélkül kijelölték a Magyar Kommunista Párton belül a főváros új rendőrségének irányítóit. A párt által ajánlott és a Budapesti Nemzeti Tanács által frissen legitimált vezetők: Solyom László főkapitány és helyettese, Kádár János még aznap hozzálátott a szervezéshez.

Az 1945-ös év során a közrend fenntartásához nélkülözhetetlen államrendőrség létrejöttén túl négy, a következő években fontos szerepet játszó, egymással rivalizáló karhatalmi hatóság alakult meg, igen széles jogkörökkel és befolyással. A Katpol kivételével ezek formálisan az új államrendőrség keretein belül működtek, de gyakorlatban kiemelt jogkörökkel közvetlenül a belügyminisztérium felügyelete, és így az MKP legszűkebb vezetésének a befolyása alá kerültek.

1945. január 18-án, azon a napon, amikor az új demokratikus rendőrség létrehozásáról döntöttek, kapott megbízást az MKP Politikai Bizottságától Péter Gábor a politikai rendőrség megszervezésére, amely hivatalosan a budapesti főkapitányság Politikai Rendészeti Osztálya néven 1945. február 2-án alakult meg. Debrecenben az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminisztere, Erdei Ferenc ezzel hozzátéve egy időben bízta meg egy politikai rendőrség létrehozásával Tömpe Andrást. Ez a kettősség, miután Budapest és Debrecen között helyreállt az összeköttetés, és a fővárosban megjelent Tömpe az embereivel, már az első naptól bonyodalmat szült. A két azonos feladattal megbízott csapat konfrontálódásából kialakult zavarokat végül úgy oldották meg, hogy a hatásköröket területileg Nagy-Budapestre és vidékre osztották ketté, és a Tömpe-féle szervezet 1945 májusától a Vidéki Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályaként folytatta tovább pályafutását.¹

Ugyanúgy tapasztalhatóak voltak a kezdeti nehézségek a harmadiknak létrejött nagyhatalmú szervezet, a Katona Politikai Osztály (Katpol) megszervezésénél is. Először a pesti harcok idején alakult meg katonai elhárítással foglalkozó szervezet, de két hét után megszűnt, majd dr. Vészy István százados szervezte meg Vörös János honvédelmi miniszter megbízásából a katonai elhárítást a Honvédelmi Minisztérium 40. osztálya néven. Dr. Vészyről hamarosan kiderült, hogy nincs doktorátusa, sem századosi rangja, viszont kilencszeresen büntetett előéletű csaló volt. Így végül Pálffy György volt vezérkari százados szervezése alatt jött létre 1945 márciusában a Katona Politikai Osztály.²

A különlegesen széles hatáskörű karhatalmi szervek közül a gazdasági rendőrség – hivatalos nevén a Budapesti Főkapitányság Gazdasági Rendészeti Osztálya – a többinél néhány hónappal később, 1945 szeptemberében jött létre. Megalakulásának körülményei a rendelkezésre álló dokumentumok alapján az alábbiak szerint rekonstruálhatóak.

1 PALASIK, 2000. 35.

2 OKVÁTH, 2000. 58.

A háborút követő évek gazdasági helyzetét leginkább a hiány, a nélkülözés jellemezte, ennek okait többek között a nagymérvű háborús pusztításokkal, és az ezt tovább súlyosbító túlméretezett jóvátételi követelésekkel lehet magyarázni. 1945-ben hónapokkal a harcok után sem javult az ellátás, és elsősorban Budapesten állandóvá vált a súlyos élelmiszerhiány. A hatóságok a háború alatt már alkalmazott kötött gazdaság bevezetésével próbálták normalizálni a viszonyokat. A hatalmon lévő pártok vezetői, bal- és jobboldalon egyaránt a korlátozó intézkedésekben látták a megoldást. Ennek jegyében az érintett minisztériumok valóságos renDELETEHOZÁSI DÖMPINGBEN próbálták felülről, mesterségesen befolyásolni a piaci viszonyokat. Az így megvalósított kötött gazdaság hátránya volt, hogy aprólékos, de gyakran cseppet sem ésszerű szabályozási rendszerével szinte gerjesztette a törvénysértések számát. A kényszerű helyzet szülte rendeletek ugyan is erősen sértették a kereskedők, kistermelők haszonszerzéshez fűződő érdekeit. Az alapvető cikkek hiánya, az égbeszökő árak a feketegazdaságnak kedveztek. A békeidőben legálisnak számító kereskedelmi fogások nagy része is a törvénytelenések közé került a kötött gazdaság rendeletei folytán. Ilyen körülmények között a hatóságoknak folyamatosan ellenőrzéseket kellett foganatosítani, és szankciókkal sújtani a tetten ért szabályszegőket.

A gazdasági rendőrség korai és korlátozott hatáskörű előfutáraként az 1945-ös év tavaszán már létezett a Vas Zoltán vezette Budapesti Közélelmezési Kormánybiztosság mellett egy Közéllátási Ellenőrzési Főcsoport, más néven közéllátási rendészet. A szervezetről kevés tudható, de fennmaradt vezetőjének, Fogass Józsefnek egy 1945. április elején írt javaslata, amellyel az MKP Központi Vezetőséghez folyamodott. Ebben kifejtette, hogy a gazdasági közállapotok alapos ismerőjeként és ezen a területen működő szakemberként szükségesnek tartja egy ún. gazdasági rendőrség megalakítását. Fogass szerint a felállítandó hatóság valamennyi gazdasági kérdésekkel foglalkozó minisztérium főosztályát külön-külön képezhetné ugyanazzal a személyzettel. Szükségesnek tartotta a közvetlen rendőri hierarchiából kiemelni az új gazdasági szervet, amely felett a felügyeleti jogkört a minisztertanács, a fegyelmi jogkört pedig a belügyminiszter gyakorolhatná. A leendő gazdasági rendőrség feladatait az alábbiakban állapította meg:

1. „A háborús bűnösök által okozott gazdasági károk feltárása és felszámolása.
2. A közellátási érdekek ellen irányuló bűncselekményekkel szembeni fellépés (ami az addigi közellátási rendészet feladata volt).
3. A fiatal demokrata állam pénzügyi és gazdasági érdekei ellen irányuló bűncselekmények (gazdasági szabotázsok, a gazdasági javak nem célszerű felhasználása stb.) felderítése és leküzdése.
4. A magyar állam külföldön levő gazdasági érdekeltségeinek számbavétele és azoknak mozgósítása (ideértve természetesen a magyar állampolgároknak már az előző rendszer törvényeinek megszegésével is külföldre kizárólag és ott elhelyezett pénz- és értékcikk követeléseit is).³

Fogass kitért arra is, hogy természetesen a gazdasági rendőrség feladata lenne a jövőben esetlegesen felmerülő kötött gazdálkodással, deviza-gazdálkodással kapcsolatos rendeletek betartatása. Tervezete végén Fogass József felajánlotta szakértelmét és javasolta, hogy a közellátási rendészet gárdájából állítsák össze az új hatóság állományát. Fogalmazásában a kommunistákra jellemző szófordulatokkal sűrűn élő Fogass itt hangsúlyozta a nyomozók kiválasztásánál a párthűség fontosságát. Választ azonban nem kapott.

1945 augusztusában a közben állását veszített Fogass József újabb felterjesztést írt a pártvezetőség felé, amelyben ismét szorgalmazta a gazdasági rendőrség létrehozását, és ezen kívül további javaslatokkal is élt. Fogass ezúttal magas pártfogóra is szert tett Kossa István, a Szakszervezeti Tanács főtitkára személyében, aki egyenesen Rákosi Mátyásnak írt augusztus 8-án.⁴ Levelében támogatta egy gazdasági rendőrség felállítását, amely a Közellátásügyi Minisztérium mellett működött volna. Vezetőjének Fogass Józsefet ajánlotta és kérte a főtitkárt, hogy fogadja védencét, illetve próbáljon hatni az ez ügyben illetékes Farkas Mihályra. A fenti levélre a válasz augusztus 21-én érkezett Farkas Mihálytól, aki ekkor az MKP titkári posztja mellett a Belügyminisztérium politikai államtitkára is volt, így alá tartoztak a rendőrségi ügyek is.⁵ Farkas közölte Kossa Istvánnal, hogy a gazdasági rendőrség szervezés alatt áll, és részben már működik is. Továbbá értesítette, hogy az új hatóság csakis a Belügyminisztérium irányítása alatt fog tevékenykedni, mert „nem engedhető meg az, hogy a különböző minisz-

3 PIL.274.f.11/8.ő.c.

4 PIL.274.f.11/8.ő.c.

5 PIL.274.f.11/8.ő.c.

tériumoknak önálló rendőrségük legyen.” Fogass Józsefet pedig nem áll módjukban alkalmazni, mert „*Vas elvtárs*” elbocsátotta őt.⁶

A Farkas Mihály által említett szerveződő gazdasági rendőrség a politikai rendőrség körein belül jött létre. Fehér Lajos,⁷ a Budapesti Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályának (PRO) helyettes vezetője 1945. augusztus 14-én az „*ügyvitel során mind gyakrabban előforduló gazdasági természetű háborús és néppellenes bűncselekmények szakszerű lenyomozása végett*” egy feliratban indítványozta Erdei Ferenc belügyminiszternél az új szervezet létrehozását.⁸ A politikai rendőrség új részlege a javaslatban a Gazdaságpolitikai Alosztály nevet kapta. Fehér indítványa tartalmazta az alosztály feladatkörének megfogalmazását, a belső szervezetére vonatkozó elképzelést, felvázolta a szükséges külső informatori hálózatot, és mellékelte a mindezekhez szükséges költségvetés tervezetét. Javasolta továbbá, hogy a Budapesti Főkapitányság Bűnügyi Osztályán állítsanak fel egy ún. Gazdasági Ellenőrző Csoportot, amely szorosan együttműködne az új PRO alosztállyal, alá-, illetve fölérendeltségi viszony nélkül.

Fehér Lajos felterjesztésére 1945. szeptember 1-jén érkezett válasz a Belügyminisztériumból. Ez a leirat tudomásul vette és „ideiglenesen” hozzájárult személyi, szervezeti és feladatkör tekintetében az alosztály működéséhez, és kilátásba helyezte, hogy a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának küszöbön álló megszervezése alkalmával az alosztály tekintetében végleges intézkedések várhatóak.⁹

Mivel a PRO Gazdaságpolitikai Alosztálya az azt követő Gazdasági Rendészeti Osztály kiindulási alapjává vált, érdemes a Fehér Lajos-féle tervezetben szereplő feladatkört és szervezeti felépítést is áttekinteni (noha az utóbbi szinte azonnal megváltozott). Az iratban a Gazdaságpolitikai Alosztály feladatkörét az alábbiakban fogalmazták meg:

1. „*A mültra vonatkozóan*
 - a) *A gazdasági vonatkozású háborús és néppellenes bűncselekmények felderítése.*

6 Ezzel kapcsolatban Kossa levelének hátoldalán is olvasható Rákosi kézírásos megjegyzése: „*Vas elvt. óva int Fogastól*”. PII. 274.f. 11/ 8. ó.c.

7 Fehér Lajos, a Kádár korszak 1968-as gazdasági reformjainak egyik kezdeményezője, 1945 januárjától 1946 szeptemberéig volt a PRO egyik helyettes vezetője. Innen saját kérésére került át a Szabad Föld c. újsághoz.

8 MOL XIX-B-1-r (1945) 3. dob. 119.

9 MOL XIX-B-1-r (1945) 3. d. 119.

- b) *A demokratikus újjáépítés biztonságára aggályos, a múltban fasiszta magatartást tanúsító személyek elleni alapos nyomozás és kellő nyomozati adat alapján közigazgatási eljárás lefolytatására vonatkozó javaslat meg-
létele.*
2. *A jelenre és jövőre vonatkozóan*
- a) *A gazdasági és hitelélet, a termelési rend – különös tekintettel az újjá-
építésre és a jövátételi szállításokra – politikai szempontból való ellenőrzé-
se, a fennálló és feltehetően még hatályba lépő jogszabályok alapján.*
- b) *Ezen jogszabályokba nem ütköző, de a gazdasági életben akár bűnös
szándékból, akár e nélkül is a termelés folytonosságát, az újjáépítés bizton-
ságát veszélyeztető (szabotázs)elemeknek a gazdasági életből közigazgatási
úton való eltávolítása.*
3. *Személyi és cégnyilvántartás vezetése: E nyilvántartásban feldolgozandók:
az alosztály teljes ügyiratanyaga, Baross Szövetség, Magyar–Német Kereskedel-
mi Kamara és hasonló szervezetek teljes anyaga, a gazdasági vállalatoknál, Ke-
reskedelemügyi, Iparügyi, Pénzügy-, Földművelésügyi Minisztériumban nem
igazoltak adatai.*
4. *Jelentősebb fasiszta eredetű gazdasági vagyontárgyak felkutatása: Olyan
német vagy fasiszta eredetű tőkék, vállalatok, vagyonok vagy vagyontárgyak
felkutatása, amelyek akár álcázva, illetve színleges elidegenítési szerződéssel to-
vábbra is arra illetéktelen kezekben vannak és nem az újjáépítés szolgálatában
állnak. Ezeknek az Elhagyott Javak Kormánybiztosságához való egyidejű beje-
lentése mellett szükség esetén az illetékes szakminiszternek az újjáépítés szolgá-
latába való állítás végett leendő átadása.*
5. *Rendelet-tervezetek szerkesztése.*¹⁰

A gazdasági rendőrség 1945. augusztusi szerveződéséről csak a hónap legvégén kaptak szárnyra a hírek a sajtóban. A *Szabad Szó* című napilap 1945. augusztus 30-i számában Rónai Sándor¹¹ közellátásügyi miniszter sajtónyilatkozatáról tudósított. A harmadik oldalon közölt cikkben a mi-
niszter a közellátásról tartott beszámolójában megjegyezte, hogy „szükség
van gazdasági rendőrségre, mely csak a közellátás ügyeinek ellenőrzésével foglalko-
zik” – majd hozzáfűzte: „a gazdasági rendőrség már szervezés alatt áll.” Ugyan-
ezen a napon a *Szabad Nép* „Vas Zoltán segítségével” kezdetű cikkében is meg-

10 MOL XIX-B-1-r (1945) 3. d. 119.

11 Rónai Sándor 1945. július 21. és november 15. között töltötte be a közellátásügyi miniszter posztját.

említették Rónai Sándor nyilatkozatát, amely szerint a miniszter közölte, hogy: „Működésbe lép az árak ellenőrzésére a gazdasági rendőrség.”¹²

Legszívesebben azonban a *Kis Újság* informálta olvasóit a „Gazdasági rendőrség alakul” című tudósításában, ahol a cikk írója az egyszerű emberek számára is érthetővé téve az alábbiak szerint magyarázta a hírt:

„Új biztonsági szerv a közellátás érdekében. – A kormány elhatározta, hogy gazdasági rendőrségi szervezetet állít fel. Ez a gazdasági rendőrség most áll szervezés alatt, de rövidesen megkezdí működését. Elsősorban a gazdasági rendőrség feladata lesz ügyelni arra, hogy a kiadott rendeleteket pontosan hajtják-e végre, ellenőrizi a terménybeszolgáltatásokat, a malmok működését, igyekszik megakadályozni a csempészést. Budapesten a gazdasági rendőrség a fekete piacot fogja figyelni, a tőzsde körüli feketézőket és valutázókat, ugyanakkor pedig vigyáz majd az élelmiszer fronton is, nehogy valamilyen fontos rendeletet a közönség kárára kijátszanak. A gazdasági rendőrség feladata lesz továbbá a budapesti pékek ellenőrzése.”¹³

Augusztus 30-a előtt, noha a közellátás és az ezzel kapcsolatos visszásságok mindennapos témái voltak a lapoknak, a gazdasági rendőrségnek, mint szerveződő új hatóságnak nincs nyoma a sajtóban. A budapesti közállapotok, a gazdasági életben, a főváros lakosságának élelmiszerellátásában fennálló katasztrofális helyzet és az ezzel kapcsolatos rossz közhangulat azonban megkívánta a hatóságok részéről az ellenintézkedéseket, amelyeket jobb híján egyéb hatósági szervek tettek meg.

Augusztus második felétől egészen a gazdasági rendőrség működésének megindulásáig az ún. Áruellenőrzési Főosztály tartott sorozatos razzikiákat a főváros piacain és csarnokaiban, amiről a napilapok szorgalmasan beszámoltak. Az ellenőrzések kiterjedtek a vendéglőkre is, amelyek ellen főleg árurejtegetés, illetve rendeletekben tiltott ételek (pl. borjúhús stb.) felszolgálása miatt léptek fel. Egy esetben pedig a VI. kerületi rendőrséggel együttműködve sikerült leleplezniük egy cukor, szaharin és inzulin csempészéséből élő csoportot. Működésük és a nyomozásaiknál használt eljárásaik megegyeztek a későbbi gazdasági rendőrség módszereivel.¹⁴

Augusztus 22-én Haris Olivér detektív főnök vezetésével a rendőrség nagyszabású razzikiát tartott a Nádor utcai tőzsdénél, amely ellenőrzés célja a környéket ellepő valutázók begyűjtése volt. Alkalmassint ezek a szervek a még nem létező gazdasági rendőrség helyén tátongó űrt próbálták betölteni. A Haris Olivér-féle látványos akció után Farkas Mihály az alábbi, sze-

12 *Szabad Nép*, 1945. augusztus 30. 2.

13 *Kis Újság*, 1945. augusztus 30. 2.

14 Az Áruellenőrzési Főosztály akcióiról tudósítanak a *Szabad Nép* alábbi napokon megjelent számaiban: 1945. augusztus 23., 30., szeptember 1., 5., 6., 13.

mélyiségére olyannyira jellemző nyilatkozatot adta a Szabad Nép tudósítójának:

„Ez csak a kezdet. A rendőrség a legnagyobb eréllyel folytatni fogja Budapest megtisztítását a dologtalan ingyenélőktől, akik piszkos csere-berére fecseklék máshol jól használható energiájukat. Gondoskodunk arról, hogy sem a most elfogottak, sem az ezután horogra kerülők ne élhessenek tovább tétlenül. A rendőrség be fogja bizonyítani, hogy le tud számolni a nép ellenségeivel.”¹⁵ A fenyegető hangvételű kijelentés mögül a későbbi történések ismeretében már könnyen áttekinthető az alakuló gazdasági rendőrség, amelynek létevel Farkas Mihály nagyon is tisztában volt, de a nevét még korainak találta kimondani. Az elhangzott első nyilatkozatok után már ő sem fogta vissza magát, és szeptember 1-jén a BM politikai államtitkáraként újabb kemény kezű és rendteremtést ígérő szövegek mellett már néven nevezte „a gazdasági élet visszasszájgái ellen” bevetésre kerülő új csapatot: „Nem fogunk visszariadni a legszigorúbb intézkedésektől sem. Részletekről természetesen még most nem nyilatkozhatok, annyit mondhatok, hogy ilyen értelemben fog utasításokat kapni a rövidesen felállítandó gazdasági és határrendőrség (?) is...”¹⁶

Az MKP napilapjának 1945. szeptember 15-i számában értesítették a lakosságot arról, hogy aznap hivatalosan is megkezdte a működését a gazdasági rendőrség. A harsányra sikeredett cikkben az újság egy kicsit saját érdemének is beállítva üdvözölte az új bűnüldöző szervet és újabb információkat adott közzé róla:

„a Szabad Nép régóta sürgette gazdasági rendőrség felállítását, hogy a fekete-piac üzerei ellen intézményesen és szervezeten folytathassák a harcot. A budapesti főkapitányság keretében most végre felállították a gazdasági rendőrséget. Vezetője dr. Villányi András, a kereskedelmi és piaci problémák kitűnő ismerője lesz. A gazdasági rendőrség 250 különlegesen kiképzett főből áll. Feladata lesz elsősorban a valutapiac ellenőrzése. Nem győzzük eléggé hangsúlyozni ez utóbbi feladat fontosságát. Köztudomású ugyanis, hogy a kormány legjobb szándékától vezérelt rendeleteit legtöbbször nem, vagy hiányosan hajtották végre. A baj azonban nem csak a közigazgatási apparátus reakciós részének csendes szabályozásában mutatkozott, hanem abban is, hogy érdekeltek – érezve az ellenőrzés lazaságát – túltették magukat a rendeleteken. A gazdasági rendőrség szervezetségétől, hozzáértésétől függ,

15 *Szabad Nép*, 1945. augusztus 23. 5.

16 „Általános offenzíva a feketézők, munkakerülők és csempészek ellen – Gazdasági rendőrséget állítanak fel” kezdetű tudósítás. *Szabad Nép*, 1945. szeptember 1. 3.

hogy milyen mértékben tudjuk megfékezni az üzérkedést, a fekete piac rablólovagjait, a valutázókat és a csempészeket.”¹⁷

A gazdasági rendőrség tehát az augusztusban ideiglenesen indult politikai rendőrségen belüli szerveződésből kifejlődve szeptemberre már külön osztályt kapott az éppen átszerveződő Budapesti Főkapitányságon belül. A megalakulásról sajtóhíreken kívül, az esemény gazdasági életre kiható fontossága ellenére, hivatalos formában nem jelent meg közlemény. Valószínűleg a háború utáni rendkívüli helyzet adta körülményekkel magyarázható ez a hiány. A rendőrség hivatalos kiadványa, a *Rendőrségi Közlöny* – amely többek között az államrendőrség szervezetét, szolgálatát érintő rendeleteket, a személyi ügyekkel kapcsolatos kinevezéseket, előléptetéseket volt hivatott közölni –, csak 1945. szeptember 1-jétől jelent meg és állandó papírhiánnyal küzdött.¹⁸ A Belügyminisztérium új hivatali apparátusánál viszont a tapasztalatlanság, szervezetlenség vagy egyéb okok fennállása miatt eshetett meg az a mulasztás, hogy elmaradt a közzététel. A Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága szervezetéről kiadott rendelet is csak általánosságokat tartalmazott. A szöveg nem említette külön az osztályokat, így a Gazdasági Rendészeti Osztály sem szerepelt benne.¹⁹

Az, hogy a Politikai Rendészeti Osztály a belügyminiszter által 1945. szeptember 1-jén ideiglenesen jóváhagyott Gazdaságpolitikai Alosztályából milyen döntések során lett szeptember 15-ére külön osztály a BRFK-n belül, további kutatást kíván. A döntés azonban szeptember 8-ig megszületett, mert aznap a budapesti rendőrség kommunista pártaktívájának gyűlésén Ratulovszky János főkapitány-helyettes már kész tényként beszélt az új osztály létrejöttéről. A jegyzőkönyv mindezt az alábbiak szerint rögzítette:

„(R. elvtárs) a gazdasági rendészeti osztály felállításáról referál. Csak kiválóan megbízható elvtársak delegálандók erre az osztályra, amely kb. 200-240 főből fog állni – kerületenként 2-3 megbízható nyomozó elvtársat delegálnak. Továbbá újabb felvételek lesznek. Az őrszemélyzet kevetéből nem delegálunk, mert azokra szükség van a mai beosztásukban.”²⁰

17 „A gazdasági rendőrség megkezdte működését” kezdetű cikk. *Szabad Nép*, 1945. szeptember 15. 2.

18 *Rendőrségi Közlöny* néven az államrendőrség hivatalos értesítője 1945–1950 között jelent meg, minden hónap elsején és 15-én.

19 A 8490/1956. ME sz. rendelet (*Magyar Közlöny*, 1945. november 25. 135. sz.)

20 PIL 274.f. 11/4. ő.e.

A gazdasági rendőrség kezdeti felépítése és működése

A gazdasági rendőrség szervezetéről nagyon kevés adat áll rendelkezésre. Az előzménynek tekinthető, a politikai rendőrségen belül néhány napig fennálló Gazdaságpolitikai Alosztály belső szervezete és állománya a következőképpen épült fel a már megemlített Fehér Lajosféle tervzetben:

- osztályvezető (mellérendelve egy gépíró és egy altiszt),
- főcsoportvezető (mellette egy gépíró, egy altiszt és egy alosztály iratkezelő),
- az 1. és 2. csoport. Ezek csoportonként egy csoportvezetőből, ezek helyetteséből, két-két hites könyvvizsgálóból, hat-hat szaknyomozóból és két-két gépíróból álltak.²¹

A GRO első szervezeti felépítéséről egy 1945. szeptember 24-i keltezésű felterjesztés melléklete őrzött meg információkat.²² A kimutatás, amelyet Sólyom László BRFK-főkapitány nevében a belügyminiszternek címeztek, a frissen megindult gazdasági rendőrség állománynévsorát tartalmazta alosztályok szerint, ranggal és beosztással együtt. E szerint a kezdeti állomány teljes létszáma gépírókkal, altisztekkel stb. együtt 75 fő volt. Ez már több mint duplája volt az augusztusi Gazdaságpolitikai Alosztály tervezett létszámának, de még jócskán alulmaradt a sajtóban és Rátulovszky főkapitány-helyettes által emlegetett 200-240 emberhez képest. A Gazdaságpolitikai Alosztály összeállításánál felmerült 24, név szerint ismert személyből 15 fő a GRO állományba is átkerült.

A felterjesztés részletezte a gazdasági rendőrség szervezeti felépítését, amely a Villányi András osztályvezető, a helyettese, titkára, gépírója, tolmácsa és szolgálatvezetője alkotta törzsön, és a segédhivatalon kívül még hat alosztályból állt. Az alosztályok mellett feltüntették a hatáskörüket is:

- I. alosztály – valuta és hitel
- II. alosztály – tüzelő és élelmiszer
- III. alosztály – ipari nyersanyagok
- IV. alosztály – ipari cikkek és ruha

²¹ Szintén a MOL XIX-B-1-r (1945) 3. dob. 119-es jelzet alatt található két névsor, amelyeket dr. Szabenyi Endre miniszteri tanácsosnak küldtek meg belső használatra. A listák a Gazdaságpolitikai Alosztály tervezett állományát sorolják fel. Nevük mellett szerepel születési dátumuk, vallásuk, előző foglalkozásuk, iskolai végzettségük, pártállásuk és rendőrségi státuszuk.

²² MOL XIX-B-1-r (1945) 5.dob. 208.

- V. osztály – közlekedési és üzemanyagok
- VI. osztály – gyógyszer és megfigyelés

A lista alapján megállapítható, hogy az osztályok élén az államrendőrség egészének hierarchikus szervezetéhez hasonlóan egy-egy osztályvezető állt, a rendőrség fogalmazói karából. Helyettesük a főcsoportvezető címet viselte. Az osztályok beosztottjainak javát a rendőrségnél használt elnevezéssel II/B. állománycsoportba sorolt nyomozók alkották.²³ A gazdasági rendőrség szerződéses alkalmazottként igénybe vett még gazdasági szakértőket és hites könyvvizsgálókat is.

Ez az első, hat osztályos rendszer alig negyedévig állt fenn. 1945 decemberében a nem megfelelő hatékonyság miatt az osztályok számát négyre csökkentve, és az állomány egy részét is leváltva, Villányi András átszervezte a gazdasági rendőrséget. Az eseményről egy másik fennmaradt állománylista tanúskodik, amely osztályonként csoportosítva 163 személyt sorol fel a GRO alkalmazottjaként.²⁴

A most felsoroltakon kívül a gazdasági rendőrség szervezeti felépítéséről jelenleg nem állnak rendelkezésre bővebb információk, mivel sajnálatos módon mindeddig nem kerültek elő további állománylisták vagy egyéb ezzel kapcsolatos dokumentumok. Az 1945. decemberi állománylistáról még a négy osztály elnevezése is hiányzik, ezért csak kettő feladatát lehet behatárolni más források alapján. Ezek szerint a gazdasági rendőrség II. osztálya az ipari üzemekben elkövetett gazdasági bűncselekmények, szabotázsok felderítésére és kinyomozására specializálódott.²⁵ A III. osztály valutaügyekkel foglalkozott, és nyomozása eredményeként ítéltek el Ordass Lajos evangélikus püspököt 2 év fegyházra 1948 szeptemberében.²⁶

23 Az államrendőrség alkalmazottait nyolc állománycsoportba sorolták: I. áll. csop. – a fogalmazói kar (magasabb rangú tisztek); II/A. áll. csop. – rendőri őrség (egyenruhás rendőrök); II/B. áll. csop. – nyomozók; III. áll. csop. – egészségügyi szolgálatot ellátók.; IV. áll. csop. – műszaki szolg. ell.; V. áll. csop. – számvevőségi szolg. ell.; VI. áll. csop. – irodai szolg. ell.; VII. áll. csop. – hivatali altiszti szolgálatot ellátók. 140.081/1945. IV.1. B.M. sz. rendelet (*Rendőrségi Közlöny*, 1945. szeptember 1.). A GRO beosztottai csak az I., II/B., VI. és VII. állománycsoportból kerültek ki.

24 MOL XIX-B-1-r (1945) 15. dob. 763.

25 Radványi Dezső áv. főhadnagy, az ÁVO VII. osztályának vezetője készített jelentést a gazdasági rendőrség II. osztályának tevékenységéről. P.II. 274.f. 11/10 ó.c.

26 ORDASS, 1998. 439.

A gazdasági rendőrség vezetője

Amint a sajtóból és az állománynévsorokból is kiderül, mind a PRO Gazdaságpolitikai Alosztálya, mind a Gazdasági Rendészeti Osztály vezetésével a kezdetektől dr. Villányi András, egy harminckét éves, ambiciózus rendőrtisztet bíztak meg a politikai rendőrség gárdájából. Ezzel a gazdasági rendőrség története és vezetőjének, Villányi Andrásnak életpályája a továbbiakban szétválaszthatatlanul összekovácsolódott. Mint a politikai rendőrség és Péter Gábor esetében, itt is nehéz, sőt inkább lehetetlen a szervezet történetét taglalni irányítója említése nélkül, illetve fordítva, Villányi életpályáját tárgyalni, anélkül hogy részletesen ne foglalkoznánk a GRO jelentőségével. Így elengedhetetlen, hogy a gazdasági rendőrség megszervezőjének előéletéről ne essen szó.

Dr. Villányi (Wilhelm) András²⁷ 1913-ban született Budapesten. Polgári családban nőtt fel, apja Villányi Ármin Benedek orvos, édesanyja Milch Anna. Egy fiatalabb testvére volt: Ernő, aki 1917-ben született. Az ifjú Villányi András háborút megelőző életpályája meglehetősen egyenesnek tűnik. Jogi egyetemre járt és 21 évesen, 1934-ben szerezte meg a jogi doktorátust. Ezek után 1934-től egészen 1942-ig, 8 éven keresztül egy Bodrogi nevű ügyvéd irodájában dolgozott. Bár felekezete szerint katolikus volt, zsidó származása miatt 1942-től munkaszolgálatra kellett bevonulnia Sárospatakra. Innen kezdve a háború kénye-kedvének kiszolgáltatva osztott a „*muszosok*” jól ismert sorsában. 1944 novemberében, a szovjet hadsereg közeledtével a kaotikus állapotokat kihasználva Miskolc közelében egy Onga nevű községnél Villányinak többedmagával sikerült megszöknie.

Későbbi pályafutása szempontjából jelentős, hogy munkaszolgálat alatt is összekerült korábbi egyetemi barátjával és jogásztársával, dr. Tímár Istvánnal, aki később az államvédelemnél fontos pozíciókat töltött be. 1944 decemberében együtt kerültek a már szovjet fennhatóság alá került Debrecenbe, ahol jelentkeztek a frissen megalakult államrendőrséghez. Képességei, jó kapcsolatai és az akkori ideiglenes állapotok káderhiánya miatt Villányi rögtön viszonylag magas beosztásba került, rendőrfogalma-

²⁷ Villányi eredetileg a Wilhelm Andor nevet viselte. Keresztnevéhez tovább ragaszkodva 1945 januári rendőrigazolványában dr. Villányi Andor néven szerepel. TH V-142 720/1. A GRO megalakulásánál már mindenhol az András nevet viseli, kivéve rendőrezredessé váló kinevezésekor, 1945. november 15-én a Rendőrségi Közlönyben, ahol újra, valószínűleg tévedésből Andor keresztnévvel szerepel. *Rendőrségi Közlöny*, 1945. november 15. 209.

zói²⁸ rangot kapott. Rövid idő elteltével, 1945 januárjában már alosztályvezetői megbízást nyert el az Erdei Ferenc belügyminiszter által politikai rendőrség létrehozásával megbízott Tömpe András szervezetében. Villányi András is tagja volt az 1945. január 26-a körül Debrecenből Pestre érkező Tömpe-féle csoportnak, amely a már röviden említett okokból konfrontálódott a helyi Politikai Rendészeti Osztályával, és annak vezetőjével, Péter Gáborral, aki be sem engedte az első nap őket az Andrassy út 60. alatti, frissen kiválasztott székházba. Villányi hamarosan átkerült Péter Gábor csapatába, aki elégedett volt a jogászból lett fiatal politikai nyomozótisztal, és őt ajánlotta a gazdasági bűnözés ellen felállítandó szervezet élére. Villányi alkalmasnak bizonyult a feladatra, és rövid időn belül létrehozott egy nagy hatékonysággal működő rendészeti szervet, amely szinte megalakulásától a legnagyobb közfigyelemnek örvendett.

A gazdasági rendőrség működéséről

A gazdasági rendőrség 1945. szeptember 15-én, egy szombati napon kezdte meg működését, amiről a másnapi Szabad Népből lehetett részleteket olvasni a „Több mázsa, feketézóktól elkobzott élelmiszert juttattak a dolgozóknak” című tudósításban:

„A gazdasági rendőrség Wurm utca 3. szám alatt szombaton reggel megkezdte működését. Reggel 7 órakor 150 válogatott nyomozó gyűlt össze a gazdasági rendőrség vezetőjének, dr. Villányi Andrásnak szobájában rövid megbeszélésre.²⁹ A tanácskozás után 50-en azonnal ellenőrző körútra indultak a feketézők és árurejtegetők ismert központjai felé.

Az első fogás: – Negyed 8-kor megszólal a telefon és jelentik, hogy a Koppány-utca 3. szám alá teherautón hagyma és burgonyaszállítmány érkezett. Azonnal elindul három rendőrtiszt, dr. Rigó rendőrfőhadnagy, Lugosi nyomozó százados és

28 A volt magyar királyi rendőrségnél használt rendőrfogalmazói rang az új államrendőrségnél 1945. szeptember 1-jén bevezetett elnevezések szerint rendőr századosnak felelt meg. Lásd az új elnevezésekről hozott rendeletet. *Rendőrségi Közlöny*, 1945. szeptember 1.

29 A napilapok tudósításainak, mint forrásnak az újságírók fantáziája a legnagyobb értékrontója. A hír alapja szinte mindig igaz, de főleg a számokkal csínján kell bánni. A kiszálló detektívek, a felhasznált gépkocsik és a letartóztatott személyek száma többnyire nem egyezik a különböző újságokban. A 150 nyomozó elég hiteltelennek tűnik, mert ekkor a GRO teljes létszáma csak 75 fő volt, és mekkora szobája lehetett Villányinak, hogy ennyi ember elfért benne? Mindezek ellenére nélkülözhetetlen forrásnak tartom az újságokat.

Bódi nyomozó alezredes. Félóra múlva már jelentik, hogy a szállítmányt Tót Imre makói hagymakereskedő hozta fel szállítási engedély nélkül. 70 mázsa hagymát és 2 mázsa burgonyát akart elfekteténi...

– **Az árut tessék lefoglalni és hatósági áron széjosztani a csepeli gyár dolgozói között! – hangzik az utasítás.**”

A Szabad Nép tudósítója ilyen hangnemben folytatta a nap eredményeinek felsorolását, és az idézetten kívül még öt ellenőrzésről tudósított, amelyek szintén árufoglalással végződtek. A kor szokása szerint a cikkben megírták a rajtavesztettek nevét, és pontosan felsorolták az áruk mennyiségét. A beszámoló a főkapitányság illetékesének összefoglalójával zárult, aki értékelte a nap eredményeit:

„– Már az első órák eredményei is megfelelőek – mondja Ratulovszky főkapitány-helyettes. – A gazdasági rendőrség hatásosan és gyorsan tud közbelépni, annak ellenére, hogy szervezése még nem is fejeződött be. **A gazdasági rendőrség is ugyanúgy, mint a demokratikus rendőrség, a dolgozó népért van.** Ne féljen tehát a gazdasági rendőrségtől se a legális kereskedelem, se az ipar, mert nem ellenük, hanem értük dolgozik. A társadalomnak csak kis rétege spekulál a dolgozók bőrére és mi csak ezek ellen, az engedély nélkül garázdálkodó üzérek ellen lépünk fel. A spekulánsoktól elkobzott közszükségleti cikkeket a rohammunkások és a közönség kapja.”³⁰

Mint a szervezet első napjáról szóló beszámolóból is kiderült, a gazdasági rendőrség leglátványosabb tevékenységét a razziák alkották. A GRO nyomozóinak feladata volt a közlemezéssel, közellátással kapcsolatos visszaélések, mint az árdrágítás, áruvisszatartás, közvetítő kereskedelem stb. esetén a szabálysértőkkel szembeni fellépés. Ellenőrizték, hogy a kereskedők bejelentették-e árukészletüket, illetve tudják-e azok eredetét igazolni. Az 1945 októberét követően életbe lépett valuta- és aranyforgalom korlátozó rendelkezés miatt gyakorlatilag legálisan nem lehetett a lakosság birtokában külföldi fizetőeszköz, illetve törtarany vagy aranyérme. A gazdasági rendőrség emberei a szórakozóhelyeken tartott razziák során motozták a vendégeket, valutaüzérekre vadászva. Szintén a szervezet feladatait szaporította a hatalmas mértékű csempészet visszaszorítása is. 1946 augusztusától a forint értékállóságát veszélyeztető cselekmények elleni eljárások is a GRO-hoz tartoztak.

A különféle rendeletek megszegői ellen a gazdasági rendőrség széles hatáskörben léphetett fel. A detektíveknek joguk volt árut lefoglalni, üzleteket, kávéházakat, éttermeket bezárni, személyeket letartóztatni. A Gazdasági Rendészeti Osztályról a bűntettek vagy vétségek nyomozati anyagát

30 Szabad Nép, 1945. szeptember 16. 3. (a kurziválásnál az újságot követtem).

az ún. Valutaügyészre³¹ küldték át, ahol vádat emeltek. Az Uzsorabíróság³² hozta meg az ítéleteket, amely gyakran internálás volt. Az akkori közállapotoktól és a gazdasági rendőrség lendületes kezdéséről tanúskodik, hogy a nyomozók az első tíz nap után már 180 árdrágítási ügyet zártak le és küldtek át vádemelésre a Valutaügyészhez.

A gazdasági rendőrség további története

Jelen tanulmány csak a Gazdasági Rendészeti Osztály létrejöttének körülményeit tárgyalja, mégis egy teljesebb kép kialakításához szükséges a szervezet további történetét, vezetője sorsára is kitérve röviden összefoglalni.

A gazdasági rendőrség befolyása fennállásának három éve és három hónapja alatt fokozatosan nőtt. Különösen Rajk László belügyminiszterrel való kinevezése után, 1946 márciusától kapott a szervezet nagy támogatást. Villányi András igen jó kapcsolatot alakított ki új főnökével, egyik bizalmas emberének számított. A gazdasági rendőrség egyre nagyobb térnyerésének jele volt, hogy Villányi – Péter Gábor kimondott ellenkezése dacára – az ÁVO ipari, üzemi elhárítással foglalkozó VII. alosztálya felett is felügyeleti jogot nyert, illetve egyik saját alosztályát egy időre beköltöztette a politikai rendőrség Andrassy úti központjába. Szintén Villányi András korabeli befolyását jelezte, hogy tagja lett az 1948. márciusában létrehozott Államvédelmi Bizottságnak³³ is.

A gazdasági rendőrség és az ÁVO szervezete között igen rossz viszony alakult ki, embereik folyamatosan rivalizáltak, sőt nem egyszer akadályozták a másik szerv munkáját. Villányi András és Péter Gábor között az évek folyamán kimondottan ellenségessé vált a viszony, személyes ambícióik ütközése és eltérő habitusuk miatt.

Rajk László 1948. augusztusi leváltása után ez a rossz viszony jelentősen hozzájárulhatott Villányi gyors eltávolításához. 1948. december 15-én megfosztották szervezeti bázisától és megszüntették a gazdasági rendőrsé-

31 A Budapesti Államügyészség Fizetési Eszközökkel Elkövetett Bűncselekmények Osztálya.

32 1945 őszétől létrehozott bírói szerv, amely kizárólag árdrágítással kapcsolatos és valutáris bűncselekményekben hozott ítéletet.

33 1948. március 4-én létrehozott Államvédelmi Bizottságnak megalakulásakor Rákosi Máttyás, Farkas Mihály, Rajk László (BM), Péter Gábor (ÁVO), Földi Lajos (Katpol), és Villányi András volt a tagja.

get. A belügyminisztériumi rendelet az alábbiakkal végződött: „Az ország gazdasági életének stabilizálódása és megszilárdulása ma már indokolatlanná teszi ennek az önálló szervezetnek a fenntartását.”³⁴ A gazdasági rendőrség részlegeit beolvasztották a Budapesti Rendőrfőkapitányság Bűnügyi Osztályába, illetve a frissen létrehozott BM ÁVH-ba. Villányi András osztályvezetői beosztást kapott a Pénzügyminisztériumban. Új beosztását megszokni azonban nem sok ideje maradt. A Rajk-per során Dr. Szabenyi Endre nyilvános tanúvallomása során elhangzott Villányi András neve is, akit még aznap, 1949. szeptember 20-án letartóztattak. Hosszas vizsgálati fogság után a következő év tavaszán a „Szabenyi Endre és társai per” másodrendű vádlottjaként került a bíróság elé. A demokratikus államrend és a köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés, valamint külföldön elhelyezett valuta bejelentésének elmulasztása volt a vád ellene. A néhány napos per végén, saját beismerő vallomása alapján dr. Villányi András a Budapesti Büntetőtörvényszék 1950. március 17-én első fokon kötél általi halálbüntetésre és teljes vagyonelkobzásra ítélte. A Legfelsőbb Bíróság 1950. május 20-án az ítéletet másodfokon is jóváhagyta.³⁵

Az ítéletet 1950. május 26-án végrehajtották.³⁶

A gazdasági rendőrség történetének vizsgálata még a kezdeténél tart. A szervezet napjainkig tartó „elfelejtése” méltatlan ahhoz a jelentős szerephez, amelyet hazánkban a második világháborút követő években betöltött. Jelen tanulmány a témával foglalkozó kutatómunka első lépése, amely ezt a hiányt próbálja betölteni. A levéltárakban való bűvárkodás során bebizonyosodott, hogy szétszórtan, de elegendő mennyiségben találhatóak a gazdasági rendőrséget érintő iratok. A korabeli napilapok szintén bőséges anyagot nyújtanak a szervezet működésével kapcsolatban. Az eddig elvégzett munka során új kutatási irányok merültek fel, melyek mentén tovább lehetne vinni a vizsgálatot. Jelenleg folyamatban van a gazdasági rendőrség tevékenységének az összegzése. Szintén vizsgálat tárgya az osztálynak és vezetőjének a politikai rendőrséggel és Péter Gáborral fennálló konfliktus.

34 *Rendőrségi Közlöny*, 1948. december 15. 948.

35 TH V-142 720/1.

36 A Sztálin halála utáni enyhülés idején felülvizsgálták az ügyet, és a Legfelsőbb Bíróság 1955. október 13-án dr. Villányi András az ellene emelt vádak alól bűncselekmény hiányában felmentette. TH V-142 753.

tusa. Hátráltatója a további kutatásoknak a források töredékessége és rendszertelensége, például hiányoznak a GRO szervezeti felépítésével kapcsolatos források, amelyek alapján rekonstruálni lehetne az alosztályok konkrét tevékenységi körét. Minden nehézség ellenére azonban a gazdasági rendőrség történetének további feldolgozása ígéretes lehetőségeket rejt magában.

A felhasznált irodalom és a rövidítések jegyzéke

Rövidítések

ÁVH	Államvédelmi Hatóság
ÁVO	Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya
BFL	Budapest Főváros Levéltára
GRO	Budapesti Főkapitányság Gazdasági Rendészeti Osztálya
Katpol	Katona Politikai Osztály
MKP	Magyar Kommunista párt
MOL	Magyar Országos Levéltár
PIL	Politikatörténeti Intézet Levéltára
PRO	Budapesti Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztálya
TH	Történeti Hivatal

Levéltári források

PIL 274. fond:	Az MKP iratai
MOL XIX-B-1-r :	A Belügyminisztérium Elnöki Főosztályának iratai
TH V-142 720/1.:	Dr. Villányi András perújításának nyomozati anyaga
TH V-142 753.:	Dr. Villányi András perújításának anyaga

Napilapok és hivatalos közlönyök

Kis Újság, 1945. évf.
Magyar Közlöny, 1945. évf.
Rendőrségi Közlöny, 1945. és 1948. évf.
Szabad Nép, 1945. évf.

Szakirodalom

ORDASS
1998 ORDASS Lajos: *Válogatott írások (folytatás)*. Budapest. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya. 1998.

OKVÁTH

2000 OKVÁTH Imre: „Sziget egy reakciós tenger közepén” – Adalékok a Katpol történetéhez, 1945-1949. In.: *Államvédelem a Rákosi-korszakban*. Szerk.: GYARMATI György. Budapest. Történeti Hivatal. 2000. 57–96.

PALASIK

2000 PALASIK Mária: A politikai rendőrség háború utáni megszervezése. In.: *Államvédelem a Rákosi-korszakban*. Szerk.: GYARMATI György. Budapest. Történeti Hivatal. 2000. 33–55.